

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Филозофски факултет
Институт за Историја

Бугарската пропаганда во Македонија и
Големите сили (1878-1912)

Докторска дисертација

Кандидат:

М-р Никола Минов

Ментор:

Проф. д-р Ванчо Ѓорѓиев

Скопје 2015

СОДРЖИНА

Вовед	2
I - Никулците на бугарската пропаганда во Македонија	7
II - Бугарската црковно-просветна пропаганда во Македонија (1878-1912)	22
1. Цртнички од политичката историја на Бугарија (1878-1912)	23
2. Бугарската Егзархија и Македонија (1878-1885)	37
3. Просветно-религиозната политика на Бугарската Егзархија и Кнежеството Бугарија во Македонија (1885-1894)	56
4. Бугарската црковно-училишна пропаганда во Македонија (1895-1903)	75
5. Бугарската црковно-училишна пропаганда во Македонија (1904-1912)	88
6. Македонија во договорите и преговорите помеѓу Бугарија и другите балкански држави	109
III – Гимназиите во Македонија и бугарската пропаганда	118
IV – Хумана пропаганда	162
V – Учебниците и пропагандата	185
VI – Милет системот и војната со бројките	208
VII – Големите сили и бугарската пропаганда во Македонија (1878-1912)	244
1. Русија	245
2. Австро-Унгарија	258
3. Велика Британија	275
4. Италија, Германија и Франција	288
Заклучок	297
Користена литература	302

ВОВЕД

Терминот пропаганда има негативен призвук и под него најчесто се подразбираат напори спонзорирани од влади и политички групи, за да ја остварат зацртаната цел и активно да го шират својот став преку намерно искривување на фактите. Ваквата терминологија не им е туѓа ниту на балканските историографии. Силно исполитизирани и *in continuo* спротивставени една на друга, историографиите на балканските држави од една страна се обидуваат да ги акцентираат сите негативности што произлегоа од пропагандното дејствување на нивните соседи, а, од друга страна, редовно го избегнуваат зборот пропаганда кога пишуваат за „хуманите цели“ на нивните сонародници.

По истото сценарио се одвива и односот на историчарите кон бугарските активности во Македонија од крајот на XIX и почетокот на XX век. Бугарските автори поаѓаат од „аксиомата“ дека бугарското сознание на Македонците било нешто иманентно, нешто што не е подложно на сомневање, а уште помалку на анализа. Додека сличните српски или грчки погледи за етничката припадност на македонското население се третираат како излив на национализам, бугарскиот настап во Македонија се воспева како чин на патриотизам. Оттука, според бугарската историографија, сите дејствија на Бугарската Егзархија и кнежевските политички претставници во Македонија имале хуман карактер и биле насочени единствено кон запазување на етно-лингвистичкиот идентитет на „бугарското“ население во Македонија. На ваквото бугарско гледиште се спротивставуваат сите останати истражувачи на оваа проблематика. Тоа што бугарската историографија го прикажува како хуманост и патриотизам, другите историографии, но и дипломатските извештаи на претставниците на Големите сили во Македонија, го доживуваат како пропаганда ставена во функција на бугарскиот експанзионизам. Ваквата конфликтност е првата препрека со која што се соочува секој што ја истражува бугарската црковно-просветна дејност во Македонија кон крајот на османлиското владеење. Прашањето што се наметнува од двете спротивставени гледишта е дали имало или немало бугарска пропаганда, и како можеме да видиме која од двете тези е вистинита? Токму од ова прашање произлезе определбата бугарската политичка и црковно-просветна активност во Македонија

од 1878 до 1912 година да биде предмет на нашите проучувања. Всушност, фактот што ова прашање сè уште создава неприлики и проблеми во билатералните односи помеѓу одредени држави, дополнително ја зголемува релевантноста на темата.

Секако, прашањето може да има само еден точен одговор, а до него може да се дојде само со правилен методолошки пристап. Спротивставување на двете гледишта воопшто нема да нè помрдне од појдовната точка, бидејќи сите инволвирани страни тврдоглаво се држат до своите вистини. Од друга страна, во морето информации секогаш можеме да пронајдеме факти кои би оделе во прилог на едната, или на другата теза. За жал, токму ваквиот селективен пристап кон податоците претставува главна карактеристика на најголемиот дел трудови што обработуваат одредени сегменти од темата. Затоа, наместо да ги спротивставуваме гледиштата, одлучивме да ги спротивставиме методите што балканските држави ги употребувале во меѓусебната борба за превласт на црковно, просветно, културно и политичко поле во Македонија. Без разлика дали ќе ја прифатиме или отфрлиме бугарската теза дека српскиот, грчкиот и романскиот настап во македонските вилаети бил класична пропаганда, преку компарација на користените методи најпрецизно можеме да ја потврдиме или деконструираме бугарската теза дека тоа што го правеле нејзините духовни и политички претставници во Македонија се разликувало од тоа што го практикувале нивните конкуренти. Оттука, ако сличностите значително ги надминуваат разликите, тогаш би можеле да констатираме дека доколку активностите на останатите балкански држави се третираат како пропаганда, тогаш истото правило би важело и за бугарските дејствија, и обратно, доколку надвладуваат разликите, тогаш би се потврдила тезата на бугарската историографија.

Финалниот резултат од нашите истражувања најде одраз во насловот на овој труд. Компарацијата на програмите во основните училишта и гимназиите, на учебниците, на дејноста на лекарите, разните друштва и братства, политичките партии, на активностите на црковните претставници и тн., непобитно докажува дека речиси и да не постоела разлика во практикуваниот *modus operandi* на бугарските, српските, грчките и романските пропагандни фактори во Македонија.

И покрај релативната сеопфатност, обработеност и искористеност на податоците, балканските историографии сè уште покажуваат жив интерес за дејноста на бугарската пропаганда во Македонија во последните децении од османлиската доминација. Меѓутоа, и покрај перманентниот интерес за темата, засега не постои комплетен труд кој ги обработува сите аспекти од дејствувањето на оваа пропаганда. Фрагменти од бугарското пропагандно дејствување се разгледуваат безмалку во сите трудови што го обработуваат односниот период и регион. Така, Ванчо Ѓорѓиев и Димитар Димески темелно ги обработија односите на бугарската пропаганда со Македонската револуционерна организација, Илија Галчев зафаќа одделни моменти од здравствено-социјалната дејност на Бугарската Егзархија во Македонија, Наум Кајчев ги третира бугарските учебници, Манол Пандевски ги разгледува политичките партии за време на Уриетот, Воин Божинов го става акцентот врз бугарската просвета во македонските вилаети. Одредени моменти од бугарскиот пропаганден настап во Македонија обработуваат Михајло Миноски, Крсте Битоски, Александар Трајановски и др. Сепак, сите наведени автори третираат само одреден сегмент од бугарската пропаганда. Од друга страна, поради времето во кое што настанале дел од овие трудови, тогашната достапност до изворни материјали и литература, и полесниот пристап до нужната библиографија што денес го нуди дигитализацијата на периодиката и архивската граѓа, сметаме дека дел од обработените аспекти од бугарското пропагандно дејствување бараат надополнување, а пласираните тези преоценување.

Централно место во нашата истражувачка дејност им отстапивме на изворните материјали од бугарска провениенција. Навистина, терминот пропаганда воопшто не фигурира во насловите на софиските изданија и истиот е вешто камуфлиран како „дејност“, „активност“, или „политика“. Меѓутоа, внимателна анализа на обемната документација од бугарско потекло покажа дека пропагандата најјасно ја докажуваат токму оние што се обидуваат да ја премолчат. Иако во публикуваната документација честопати наидувавме на објавени документи во профилирана верзија, чија содржина не соодветствува со оригиналниот документ, токму објавените извори ја потврдуваат идентичноста помеѓу пропагандните методи користени од сите претенденти за Македонија.

Нужно внимание им посветивме и на необјавените архивски материјали во Државниот архив на Република Македонија. Податоците што ги нудат извештаите на разни дипломатски и црковни претставници во Османлиската Империја расветлија многу настани и прашања што бугарската историографија претпочита да ги премолчи.

Достаточен простор при конципирањето на трудот ѝ посветивме и на историската литература, кон која пристапивме со голема доза на претпазливост и критичност. При изработката на овој труд користевме литература на македонски, бугарски, српски, грчки, романски, англиски, француски, италијански, руски и германски јазик.

Конечно, вистинско богатство од факти пронајдовме во извештаите на дипломатските претставници на Големите сили. Иако ни кај нив не можеме да ги исклучиме пристрасноста и тенденциозноста, сепак странските конзули во Македонија нудат пообјективен поглед за одредени настани.

Не сметаме дека овој труд претставува комплетно дело што дава одговор на сите прашања за бугарската пропаганда во Македонија од 1878 до 1913 година. Напротив, многу прашања остануваат отворени, а одредени недоречености ќе останат и понатаму.

Пред да навлеземе во обработка на темата, потребно е да дадеме неколку објаснувања што ќе го олеснат читањето на трудот: Временскиот период покриен во оваа теза се разликува од поглавје до поглавје, меѓутоа главниот акцент е ставен на периодот од создавањето на Кнежество Бугарија во 1878 година, до Првата балканска војна; За хронолошките одредници го употребуваме Јулијанскиот календар, користен од православно население во односниот период. Двојно датирање, според Јулијанскиот и Грегоријанскиот календар, се среќава само на неколку места, таму кај што истото е нагласено и во цитираниот документ; Што се однесува до номенклатурата, низ бројните цитати проверуваат различни именувања за македонскиот народ, кои се должат на провениенцијата на авторот на документот.

На крај користам можност да им се заблагодарам на сите што директно или посредно помогнаа при изработката на овој труд. Посебна благодарност му

укажувам на проф. д-р Ванчо Ѓорѓиев за стручното водење, постојаната достапност, помошта и конструктивните забелешки при пишувањето на тезата.

I

НИКУЛЦИТЕ НА БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА

1. Во четириесеттите години на XIX век, Цариград се наложил како координативен центар на бугарското антифанариотско движење.¹ На почетокот ова движење било насочено против доминацијата на грчкиот јазик во богослужбата и образованието. Во овој контекст, во 1845 година, со поддршка од бугарската колонија во Цариград, Неофит Бозвели и Иларион Макриополски упатиле две молби до султанот, во кои освен барањата за богослужба на бугарски јазик во црквите и замена на грчките владици во Бугарија со бугарски, двајцата свештеници побарале Бугарите да имаат свои црковни претставници во османлиската метропола.² Молбата на бугарските духовници не го постигнала посакуваниот ефект.³ Постојната констелација на меѓународни односи не дозволувала активирање на бугарското црковно прашање. Оттука, во периодот до завршувањето на Кримската војна во 1856 година ги регистрираме првите успеси на бугарската општина во Цариград,⁴ но не може да стане збор и за организирано движење за создавање на посебна црква врз бугарска национална основа.

¹ Ѓордан Ванчев, *Новобългарската просвета в Македонија през възраждането*, София 1982, 60.

² Меѓу другото, Бозели и Иларион Макариополски побарале и изградба на бугарска црква во османлискиот главен град и издавање на бугарски весник (Тодор П. Тодоров, *Цариградската българска колонија и църковния въпрос*, Сборник 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 88).

³ Напротив, Цариградската Патријаршија започнала жестока кампања против двајцата бугарски свештеници, кои биле дискредитирани пред османлиските власти како опасни бунтовници и протерани на Света Гора (Михаил Арнаудов, *Неофит Хилендарски Бозвели, Живот, дело, епоха 1785-1848*, II издание, София 1971, 66-67).

⁴ Во 1848 година Иван Богоров започнал да го издава неделникот „Цариградски весник“. На 9 октомври истата година, во главниот град на Османлиската Империја била отворена бугарската црква Св. Стефан. Во 1849 со султански ферман била признаена

Епилогот од Кримската војна дополнително ги поларизирал односите помеѓу Големите сили. Од една страна, победниците во војната, Франција и Велика Британија презеле иницијатива за целосно истиснување на руското влијание од Балканот. За да ги отргнат словенските народи од руската орбита, кон крајот на 50-ите и во текот на 60-ите години на XIX век, во Македонија и Бугарија пристигнале повеќе католички и протестантски мисионери. Во сличен контекст, за да го спречи руското инволвирање во внатрешните работи на Империјата, но и за да овозможи полесен продор на европскиот капитал, на поттик од западноевропските сили, во февруари 1856 година, султанот Абдул Мецид I го прогласил издавањето на реформскиот акт Хатихумајун. Со него, покрај тоа што биле ветени реформи од управно-правен, просветен и економски карактер, биле потврдени и одредбите од Ѓилханскиот хатишериф за верска рамноправност и слобода на вероисповед.⁵ Од друга страна, од моментот кога го потпишала Парискиот мировен договор во март 1856 година, Русија постојано работела на негово укинување. Иако во посткримскиот период руската влада ниту била способна, ниту пак имала желба да влезе во нова балканска авантура, рускиот експанзионизам бил манифестиран преку панславистичкото движење и идејата за обединување на сите словенски народи, под водство на Русија.⁶ Не мирувале ниту Грција и Цариградската Патријаршија. Чувствувајќи ги националните пулсации кај словенските народи во Османлиската Империја, грчката држава и Фанар ги засиле своите денационализаторски активности. Во 1861 година во Цариград било основано грчко филолошко друштво, чија цел било преку распространување на грчката просвета да се прошират грчките етнички граници за сметка на балканските Словени.⁷ Ова друштво било најактивно во Македонија. Во поткрепа на цариградското друштво застанала и грчката влада. Во 1869 година во Атина

бугарската црковна општина во Цариград (Н. Начовъ, Цариградъ като културенъ центъръ на блгаритѣ до 1878 г., Сборникъ на БАН, кн. XIX/12, Софија 1925, 9-10).

⁵ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ (1800-1919 година), II дел, Трето дополнето и проширено издание (составил Љубен Лапе), Скопје 1976, 104-110.

⁶ Барбара Јелавич, Историја на Балканот, Осумнаесетти и деветнаесетти век, Том I, Скопје 1999, 407-408.

⁷ Надя Данова, Националниот въпрос в грѣцките политически програми през XIX век, Софија 1980, 211.

било формирано Друштво за распространување на грчката просвета, а во грчкиот државниот буџет бил одделен посебен македонски фонд.⁸

Ваквиот расплет на настаните по Кримската војна му дал нов импулс на бугарското црковно движење. На почетокот, во движењето опстојувале повеќе погледи и протагонисти. Од тактички причини, дел од бугарските дејци го гледале решението на бугарското црковно прашање во унија со римокатоличката црква.⁹ Дел од активистите претпочитале соработка со протестанството, а дел биле подготвени и за компромис со Цариградската Патријаршија.¹⁰ Сепак, со тек на времето се наметнал ставот за одделна православна црква врз бугарска национална основа.¹¹ Далековидите бугарски општественици брзо разбрале дека прогласувањето на бугарска црковна независност би претставувало само половичен успех, доколку при тоа не се реши прашањето за територијалниот опсег на идната бугарска црква. Во тој контекст, д-р Стојан Чомаков го форсирал прашањето за границите меѓу проектираната бугарска црква и Цариградската Патријаршија, кои, според сфаќањата на бугарскиот општественик, во иднина би претставувале политички граници помеѓу грчкото кралство и посакуваната бугарска држава.¹² Меѓутоа, желбите на бугарските дејци ги надминувале бугарските етнички граници и навлегувале длабоко на македонска територија. Антифанариотското движење во Македонија и Бугарија претставувало нитка која што во моментот ги поврзувала македонскиот и бугарскиот народ, а отстранувањето на грчкиот јазик од црквите и училиштата било нивна заедничка цел. Од друга страна, бугарските општественици биле свесни за протонационализмот кај македонската интелигенција и за изјавите на одредени македонски дејци дека Македонците не се

⁸ Ангел Димитров, Училището, прогресът и националната револуция, Българското училище през Възраждането, София 1987, 181.

⁹ Најактивна во овој поглед бил групацијата околу Драган Цанков. Во 1860 година Франција и Ватикан успеале да издејствуваат формирање на бугарска унијатска црква, на чело со Јосиф Соколски, кој на 1.06.1861 со султански берат бил прогласен за духовен поглавар (милет баши) на „Бугарите што се соединија со Рим“ (Михајло Миноски, Македонија и Бугарија, Историски соочувања, Скопје 2008, 65).

¹⁰ Симеон Радев, Македонија и българското възраждане въ XIX вѣкъ, часть II, София 1927, 236-237.

¹¹ Исто... часть III, София 1928..., 310-445.

¹² Исто..., 377-378.

Бугари, туку се „Македонци, потомци на древните Македонци“.¹³ Оттука, за да ги анимираат Македонците и за да ги амортизираат македонските културни, национални и политички тенденции, бугарските водачи поднеле меморандум до Портата, со кој побарале обновување на Охридската Архиепископија.¹⁴ На тој начин, протагонистите во бугарското црковно движење, кое очигледно имало и политички колорит, умешно ја наметнале тезата дека единствено решение во битката за еманципација од Цариградската Патријаршија било создавање на заедничка црква за Македонците и Бугарите, која, според волјата на креаторите на оваа теза, би имала чисто бугарски предзнак.

2. Бугарските преродбеници биле свесни дека црковното и политичкото освојување на Македонија би било тешко остварливо без претходно да го наметнат своето културно влијание врз македонскиот народ. Затоа, кон средината на 60-ите години на XIX век, на преден план се наметнала неопходноста од централизирано насочување на бугарската просвета во Македонија. Така, во 1864 година била формирана Бугарска книжевна дружина, од која на 6.03.1866 година произлегло бугарското читалиште во Цариград.¹⁵ Иако во уставот на Читалиштето не биле пропишани неговите основни цели, за нив можеме да судиме од активностите на цариградското читалиште. Една од главните задачи на Читалиштето било да отвора училишта и читалишта во Македонија, кои потоа би ги снабдувало со учители, книги и пари. Во тој контекст, преку весникот „Македонија“ во 1867 година Читалиштето испратило апел до сите родољубиви Бугари за материјална помош на училиштата во Македонија.¹⁶ На апелот одговориле повеќе богати и влијателни Бугари, меѓу кои и издавачот и учебникар Христо Данов од Пловдив, кој поклонила поголем број на книги и учебници за училиштата во Солун, Ениче-Вардар, Охрид, Ресен, Битола, Струмица и Неврокоп.¹⁷ Испраќањето на бугарска литература во Македонија станало редовна практика на Читалиштето.¹⁸ Така, само

¹³ Македония, V/3, Цариградъ, 18. 01. 1871, 2-3.

¹⁴ С. Радев, Македония и българското възраждане... часть II..., 389.

¹⁵ Й. Ванчев, Новобългарската просвета в Македония..., 61.

¹⁶ Македония, I/12, Цариградъ, 18. 02. 1867, 4.

¹⁷ Исто, I/39(62), Цариградъ, 26. 08. 1867, 4.

¹⁸ Никола Кондарев, Станьо Сираков и Петър Чолов, Народните читалища преди Освобождението, Том I, София 1972, 155-156.

во 1868 година, тоа испратило 2 834 книги за основните училишта во Македонија и југозападна Бугарија.¹⁹ Следната 1869 година Читалиштето дополнително ја засилило својата активност, и со помош на бугарските читалишта во Русе, Пловдив, Сливен и други места во Бугарија, во Македонија по различни патишта доставило 7 420 учебници, црковни книги и научна литература.²⁰ Притоа било посветено големо внимание добар дел од поклонетите книги да бидат наменети за „помагање на учебното дело и просветата во селата и градовите во близина на Грција и Србија“, бидејќи тие биле „преплавени од поклонети српски и грчки книги“.²¹

Во 1868 година, по иницијатива на Петко Славејков, при управата на цариградското Читалиште било формирано бугарското благотворително братство „Просвештение“. Според членот 1 од уставот на братството, негова главна цел било да ги помага сиромашните бугарски училишта насекаде низ Бугарија.²² За волја на вистината, во првите години од своето постоење братството не било доследно на пропишаното во членот 1 од својот устав, бидејќи сите негови активности биле поврзани со помагање на бугарската просвета во Цариград и блиската околина.²³ Но во понатамошниот период, особено по создавањето на Бугарската Егзархија во 1870 година, Просвештение излегло од цариградскиот округ и своите дејствија ги насочило кон Македонија. Во една записка од 1873 година, во која се прави целосна анализа на програмата на ова благотворително друштво, се потцртува дека основна повелба на Просвештение е „да ја издигне народната самосвест на бугарското население во Македонија“.²⁴ Во тој правец братството презело неколку иницијативи. Најпрво бил ангажиран учител за „Бугарите распрснати по разни места во Цариград, и особено за оние наши браќа од Македонија, кои во татковината немаат слобода да учат на мајчин јазик“.²⁵ Следниот чекор на

¹⁹ Македонија, III/21 (81), Цариградъ, 19. 04. 1869, 3.

²⁰ Исто, IV/47, Цариградъ, 9. 05. 1870, 3.

²¹ Исто, III/21 (81), Цариградъ, 19. 04. 1869, 3.

²² Елена Хаджиниколова, Българското благотетелно братство “Просвешчение” и неговата просветна дейност в Македония, Военноисторически Сборник, г.67, бр. 2, София 1998, 20.

²³ Н. Начовъ, Цариградъ като културенъ центръ на българитѣ..., 70

²⁴ Й.Ванчев, Новобългарската просвета в Македония..., 62.

²⁵ Македонија, V/7, Цариградъ, 16. 02. 1871, 4.

братството бил да издржува ученици од Македонија, но под услов откако ќе го завршат бугарското училиште во Фенер, најмалку две години да работат како учители во своите родни места.²⁶ Така, во 1871 година Просвештение одлучило да спонзорира 14 млади Македонци. „Приемниот испит“ воопшто не бил тежок. Доволно било кандидатите да бидат Македонци. Како што забележал еден од учениците Македонци, Димитар Благоев, откако се обратил кон Петко Славејков за да биде примен во училиштето на Просвештение, тој бил примен „лесно, многу лесно, бидејќи во тоа време бугарските револуционери-националисти се стремееа да го разбудат и закрепнат кај Македонците чувството за национално заедништво со Бугарите и со радост го пресретнуваа секое македонче, способно да стане агитатор на бугарската национална идеја во Македонија“.²⁷ Во неговите „Кратки белешки“, Благоев раскажува за животот во училиштето, и вели: „При училиштето имаше пансион, во кој што затекнав многу бугарчиња и македончиња, од кои ги помнам само Трајко Китанчев, Гулапчев и Башев... За да можеме да станеме агитатори и пропагатори на идејата за национално единство (на Македонците и Бугарите, б.н) и национално ослободување... требаше да ја пропагираме националната идеја сред Македонците во Цариград. И така пристапиме кон нејзиното осуштествување. Во тоа време во Цариград имаше многу Македонци млекари и градинари... Ние одевме од градина во градина за да ги разнесуваме националната идеја и националната просвета“.²⁸ Очигледно, целта на ова училиште не била „да им се помогне на браќата од Македонија, кои немале слобода да учат на мајчиниот јазик“, како што јавно пропагирал весникот Македонија на Петко Славејков.²⁹ Прибирањето и образувањето на млади Македонци во бугарски дух било последица на редица настани во 1871 година. Најпрво, при подготовката за првиот црковно-народен собор на Бугарската Егзархија (започнал на 23.02.1871), се развила остра дебата околу тоа од каде треба да доаѓаат делегатите на соборот. Основниот проблем бил поврзан со т.н спорни епархии, кои не биле вклучени во султанскиот ферман со кој била формирана

²⁶ И.Ванчев, Новобългарската просвета в Македония..., 62.

²⁷ Димитър Косев, Петко Рачев Славејков, Обществена и политическа дейност, София 1986, 167.

²⁸ Димитър Благоев, Кратки белешки из моя живот, София 1949, 47.

²⁹ Македония, V/7, Цариградъ, 16. 02. 1871, 4

Бугарската Егзархија. Во суштина, се работело за правото на учество на соборот на делегатите од македонските епархии, кои, со исклучок на велешката епархија, не биле споменати во ферманот. Еден дел од делегатите, особено трновско-русенската групација собрана околу Иларион Макариополски, се изјаснила против учеството на делегати од спорните епархии, бидејќи тоа би ги надразнило османлиските власти. Притоа, биле истакнати и тези дека „македонските претставници ќе претендираат Охрид да биде седиште на бугарскиот егзарх, (дека Македонците) ќе сакаат да се одделат од другите Бугари и ќе побараат посебна хиерархија и... дека Македонците не биле Бугари (за да учествуваат на соборот, б.н)“.³⁰ Ваквите тези неколку месеци претходно јавно ги истакнувале Кузман Шапкарев и неколку учители во Македонија, кои велеле дека „друго било Бугарин и бугарски јазик, а друго Македонец и македонски јазик“.³¹ Притоа, Шапкарев истакнувал: „Едвај се ослободивме од Грците, сега Шопи ли да станеме“.³² Втората, т.н Либерална партија, собрана околу д-р Чомаков, Тодор Икономов и весникот „Македонија“ на Петко Славејков, имала сосема поинакви видувања. Не случајно, токму во екот на најголемите расправи за учеството на македонските делегати на соборот, на 18.01.1871, во својот весник со впечатливо име, Македонија,³³ Петко Славејков ја објавил статијата „Македонското прашање“. Во неа, бугарскиот преродбеник го напаѓа еден од делегатите, кој во мошне деликатен момент од непромисленост го извадил македонското прашање на пазар, иако, според Славејков, никогаш не требало да се говори за тоа прашање.³⁴ Притоа авторот Славејков истакнува дека македонското прашање му било познато веќе десетина години и дека посебноста на Македонците била мисла што многу Македонци сакале да ја спроведат во

³⁰ Исто, 3.

³¹ Право, Цариградъ, 30.11. 1870, 2.

³² Исто.

³³ Името на весникот Македонија било одбрано за да ги привлече Македонците што учествувале во антифанариотската борба и за да ја канализира нивната активност според замислите на основачот, Петко Славејков. Според Симеон Радев, програмата на весникот била „целокупна Македонија во обединета Бугарија“ (С. Радев, Македонија и бугарското възраждане ..., 451). Оттука, не случајно „Македонија“ имала свои претплатници во 26 населени места во Македонија, со многу повисок тираж од сите останати весници на бугарски јазик, и покрај тоа што дел од останатите бугарски весници биле постари и имале поголема традиција (Ѓ.Ванчев, Новобугарската просвета в Македонија..., 130).

³⁴ Македония, V/3, Цариградъ, 18. 01. 1871, 2.

живот. Според овие Македонци, кои Славејков ги нарекува македонисти, Македонците не биле Бугари, туку потомци на античките Македонци. Други пак „македонисти“, истакнувале дека Бугарите биле Татари, а Македонците Словени.³⁵ Т.н македонисти истакнувале дека не сакаат заедништво со Бугарите, по што велеле: „Се откажавме од Грците, под други ли да паднеме?“³⁶ Иако претходно кажува дека не ги сметал ваквите мислења за сериозни, Славејков сепак се впушта во историска анализа на тезите на „македонистите“, при што истакнува дека по римското освојување на Македонија веќе не постоеле Македонци. Меѓутоа, за да не ги навреди Македонците, тој најпрво вели дека во некое идно време тие би можеле да се делат, но во моментот треба да се соединат со Бугарите, а потоа на извесен начин се извинува поради тоа што македонското наречје не било употребувано во делата на бугарските автори, и ветува дека во иднина со благодарност ќе пишуваат и на македонско наречје и од него ќе биде земено сето она што е неопходно за надополнување на општиот бугарски книжевен јазик.³⁷ Острите напади на Славејков против посебноста на Македонците имале политичка позадина. Како идеолози на т.н либерални сили во бугарското црковно движење, Славејков и Чомаков сметале дека црковното прашање имало исклучиво националистички карактер. Според нив, учеството на македонските делегати на соборот, од една страна би било потврда дека Македонците се Бугари,³⁸ а, од друга страна, би ги оправдало територијалните претензии на Бугарската Егзархија во македонските епархии, кои пак во иднина би влегле во бугарските политички граници. Ваквите размислувања јасно ги прикажува д-р Стојан Чомаков, кој како еден од најгласните поборници македонските делегати да се допуштат на соборот, истакнал дека „без Македонија, Бугарија не само што ќе остане осакатена во национален однос, туку и

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, 3.

³⁷ Исто, 2.

³⁸ При расправиите дали да им се дозволи присуство на македонските делегати на соборот, а во екот на дебатите околу небугарското потекло на Македонците, приврзаниците на опцијата да им се дозволи учество во соборот на делегатите од македонските епархии истакнале: „Како да не ги примиме сега кога веќе дојдоа? Да ги истераме ли?... Тие се Бугари, затоа треба да ги примиме... ако некој ни каже дека не се Бугари, ние ќе речеме: ете ги, тука се (значи се Бугари)!“ (Протоколи на Българския-тъ народенъ соборъ въ Цариградъ прѣвъ 1871, София 1911, xvii).

политички нема да биде животоспособна. Бугарија ќе биде сигурна за својата независност само кога отворено ќе допира до морето (Егејско, б.н), а тоа може да го има само преку Македонија“.³⁹

Вториот настан од 1871 година кој посредно влијаел на одлуката на братството Просвештение да го финансира школувањето на 14 момчиња од Македонија било формирањето на грчката „Македонска дружина“, чија што цел било погрчувањето на Македонија.⁴⁰ Заедно со грчкото македонско друштво во Сер и друштвото за распространување на грчката писменост од Атина, грчкото цариградско друштво го финансирало школувањето на деца од Македонија, кои подоцна требале да се вратат во своите родни места како грчки учители.⁴¹

Оттука, можеме да заклучиме дека финансирањето на школувањето на Благоев, Китанчев, Измирлиев, Гулапчев, Башев и останатите Македонци немало ниту една допирна точка со прокламираната „слобода за образование на мајчин јазик“. Напротив, станувало збор за умешно и правовремено диригирана акција од политички карактер. Од една страна, бесплатното школување на младите Македонци требало да ги смири возбудените духови меѓу македонските млекари и градинари во Цариград од црковно-народниот егзархиски собор, но и да ги амортизира пројавените македонски национални тенденции. Притоа, како што истакнал Димитар Благоев, целта била да се разбуди бугарско самосознание кај Македонците. Во тој контекст, македонските ученици требало да бидат доволно млади за да можат нивните покровители да ги обликуваат по посакуваниот терк, но и доволно „способни за да станат агитатори на бугарската национална идеја“, најпрво меѓу Македонците во Цариград, а потоа и во нивните родни места. Од друга страна, преку школувањето на млади Македонци и нивно обврзување да се вратат како бугарски учители во Македонија, Славевков, Чомаков и останатите бугарски преродбеници сакале да им реплицираат на сличните грчки стремежи за школување на македонски деца во Атина и Цариград и нивно инсталирање назад во Македонија како грчки учители.

3. Кон крајот на февруари 1870 година бугарското црковно-национално движење го постигнало својот најголем успех. На 27.02.1870 султанот Абдул Азис го

³⁹ С. Радев, Македонија и бугарското възраждане... часть II..., 458-459.

⁴⁰ Македонија, V/39, Цариградъ, 28. 09. 1871, 4.

⁴¹ Исто.

потпишал ферманот за основање на самостојна бугарска црковна хиерархија под форма на Егзархија. Следниот ден, големиот везир Али паша ги повикал членовите на двострана бугарско-грчка комисија и им врачил по еден примерок од ферманот.⁴² Според членовите 3,4,6,7 и 9 од султановиот ферман, новата црква била поставена во полузависна положба кон Цариградската Патријаршија,⁴³ меѓутоа членот 10 од ферманот сериозно ја загрозувал монополската позиција на Патријаршијата. Според овој член, територијалниот опсег на Егзархијата целосно или делумно опфаќал повеќе епархии во Бугарија и Србија,⁴⁴ како и Велешката епархија во Македонија. Но истиот член ја допуштал можноста кон Бугарската Егзархија да се присоединат оние епархии, во кои најмалку 2/3 од православното население би се изјаснило за тоа.⁴⁵ Токму ваквата можност предизвикала остар конфликт помеѓу штотуку формираната Егзархија и „мајката црква“.

На 13.03.1870 година бил избран Привремен мешовит егзархиски совет составен од 10 мирјани и 5 владици, кој на 30.03 истата година бил потврден со султански указ.⁴⁶ Основна задача на советот, во кој бил вклучен и мирјанинот Вељо Милошев од Ресен, била да изработи проект устав за устројството на Бугарската Егзархија. Истовремено Високата Порта го одобрила свикувањето на гореспоменатиот црковно-народен собор, кој требал да го разгледа и прифати проект уставот, како и да го избере првиот егзарх.⁴⁷ На соборот, кој започнал со

⁴² Христо Темелски, Султанскиот ферман од 27 февруари 1870 г., Основаване и дейност на Българската екзархия в Цариград. Духовна култура, кн. 8, София 1995, 20.

⁴³ Образъ на царскый ферманъ за решението на българскый въпросъ, Цариградъ, 1870, 3-6.

⁴⁴ Духовниот округ на Бугарската Егзархија целосно ги опфаќал епархиите: Русенска, Силистренска, Шуменска, Трновска, Софиска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кустендилска, Самоковска и Велешка. Потоа во диоцезата на Егзархијата влегувале и: крајбрежјето на Црно море од Варна до Констанца, без 20 небугарски села; Сливенскиот санџак без градот Варна, Несебар и паланките Анхиало и Месембрија; Созополската каза, без крајбрежните села; Пловдивската митрополија, без градот Пловдив (со исклучок на едно маало во градот), паланката Станимака, 9 села и 4 манастири (Исто, 6-7).

⁴⁵ Исто, 7.

⁴⁶ Петър Петров и Христо Темелски, Църква и църковен живот в Македонија, София 2003, 99-100.

⁴⁷ Зина Маркова, Българската Екзархия, 1870-1879, София 1989, 38.

работа на 23.02.1871 година, учествувале 11 духовни и 39 световни лица, меѓу кои 15 Македонци или Бугари претставници на македонските епархии.⁴⁸ На 23-то заседание од 14.04.1871 година бил прифатен и потпишан Уставот на Бугарската Егзархија, меѓутоа соборот не успеал да избере егзарх, по што на 24.07.1871 се самораспушти.⁴⁹ Високата Порта не го одобрувала Уставот, но инсистирала на побрзо избирање на егзарх. На 12.02.1871 Привремениот мешовит совет го избрал архиереј Иларион Ловчански за прв бугарски егзарх, но на сугестија од Портата и по силен притисок на одредени политички кругови, тој си дал отказ, по што на 16.02.1871 бил спроведен втор избор, на кој за егзарх на Бугарската Егзархија бил избран видинскиот митрополит Антим. По една недела Високата Порта го потврдила изборот и на 17.03.1871 година егзархот Антим пристигнал во Цариград и го зазел својот трон.⁵⁰

Есента 1872 година новиот егзарх ги ракоположил првите митрополити за македонските епархии. Покрај Дамаскин Велешки (световно име Димитар Дипчев, од Панаѓуриште), за кого не постоеле законски пречки да го заземе своето место, биле ракоположени и Доротеј Скопски (Дончо Спасов од Копривиштица), Натанаил Охридски (Нешо Бојкикев од Кучевиште) и Евстатиј Пелагониски (Георги Димитракиев од Големо Белово – Пазарциско).⁵¹ По спроведените истребувања (пописи) во македонските епархии и обезбедувањето на потребното двотретинско мнозинство, во 1874 година Портата ги издала потребните берати за Скопската и Охридската епархија, а назначените митрополити ги зазеле своите места.⁵² Поради силниот отпор од страна на Патријаршијата, Портата не го издала бератот за егзархискиот пелагониски митрополит. Летото 1875 година Егзархијата го обезбедила потребното мнозинство и во Дебарската епархија, но Високата

⁴⁸ Христо Темелски, Църковно-народният събор от 1871 г. Родина, кн. 2, София 1996, 86.

⁴⁹ Протоколи на Българския-тъ народенъ соборъ въ Цариградъ..., 156-161.

⁵⁰ П. Петров и Х. Темелски, Църква и църковен живот в Македония..., 101.

⁵¹ Кирил Патриарх Български, Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархијата, София 1971, 46.

⁵² Васил Кънчов, Избрани произведения, Том II, София 1970, 116 (бел.2), 170; Панчо Дорев, Народните борби в Македония, Българщината в Битолско (според документи от турските държавни архиви), Македонски преглед X/3-4, София 1936, 5-6; З. Маркова, Българската Екзархија, 1870-1879..., 96.

Порта најпрво не ги признала резултатите од изјаснувањето, а Источната криза целосно го сопрела издавањето на бераат за бугарски владика во оваа епархија.⁵³

Првобитните успеси на Егзархијата ја поставиле пред неминовен судир со Цариградската Патријаршија. На собор во Цариград одржан на 13.05.1872 година егзархот Антим бил афорисан, а на големиот црковен собор есента истата година (на 16.09), Егзархијата и бугарскиот народ биле прогласени за шизматици.⁵⁴

4. Формирањето на Бугарската Егзархија и присуството на егзархиски митрополити во Македонија го стимулирале развојот на бугарската пропаганда. Веќе во август 1871 година, како реакција на активностите на грчкото македонско друштво во Цариград, преку списанието Читалиште, Лазар Јовчев (идниот бугарски егзарх Јосиф I) повикал под покровителство на бугарското читалиште да се формира слично тело кои ќе ги брани бугарските интереси во Македонија.⁵⁵ Повикот веднаш наишол на позитивен прием кај повеќе читалишта во Бугарија, кои одлучиле морално и материјално да ја помогнат бугарската борба против грчката пропаганда во Македонија.⁵⁶ Истовремено цариградското бугарско читалиште определило петочлена комисија, која избрала специјален комитет наречен „Македонска бугарска дружина“. Всушност, оваа дружина била чисто бугарска. Тоа се забележува и од листата на членови во управата на т.н Македонска дружина. Во неа влегувале Георги Груев и Лука Моравенов, двајцата од Копривиштица, и тројцата калоферци - Лазар Јовчев, Станчо Брадински и Никола Бракалов.⁵⁷ За да ја исполни својата цел и да ѝ противдејствува на грчката македонска дружина, бугарскиот пандан на грчката дружина се зафатил „да отвора и да поддржува училишта и параклиси таму кај што немало и кај што грчката пропаганда дејствувала најсилно“.⁵⁸ Во тој контекст, со средства на бугарската „Македонска дружина“ биле назначени бугарски учители во регионите со силно грчко влијание. Во Воден бил испратен учителот Н. Михајловски, во Сер – С.

⁵³ З. Маркова, Българската Екзархия, 1870-1879..., 97.

⁵⁴ П. Петров и Х. Темелски, Църква и църковен живот в Македония..., 101.

⁵⁵ Лазаръ Јовчевъ, Обявление, Читалище, кн. 22, Цариградъ 1871, 673-677.

⁵⁶ Архив Юрдан Анастасов, Възраждането в Македония, София 2009, 746.

⁵⁷ Стефан Великов, Македонската българска дружина, Възрожденски книжари, София 1980, 315.

⁵⁸ Н. Начовъ, Цариградъ като културен център на българитъ ..., 60.

Салганџиев, во Костур Георги Динков, а материјално биле помагани училиштата во Солун, Лерин, Кавадарци, Струмица и Загоричани.⁵⁹

Во јануари 1874 година Егзархијата започнува поактивно да се ангажира за унапредување на бугарската просветна пропаганда во Македонија. На предлог од егзархот Антим, во сите егзархиски цркви биле поставени дискози „за помош на македонските Бугари“. Нешто подоцна идејата на бугарскиот егзарх била доразвиена од д-р Стојан Чомаков. Според него, во сите епархии требало да се постават црковни дискози, а собраните средства да се внесуваат во каса која би била одделена од егзархискиот трезор. Дополнително, во полза на бугарските училишта во Македонија требале да бидат доставени сите егзархиски приходи од тескерињата.⁶⁰ По предлог на Драган Цанков, за да се избегнат евентуални проблеми, дискозите официјално биле наменети „за наизглед бедните бугарски училишта“, но претходно требало да им се објасни на архиереите во Бугарија дека средствата всушност биле наменети за училиштата во Македонија, а не за сиромашните училишта во Бугарија.⁶¹ Важни задачи ѝ биле наменети и на Македонската дружина, која што била задолжена да го изврши изборот на учители, кои пак по претходни инструкции од Егзархијата би биле назначувани во Македонија. Истовремено Македонската дружина требала да биде субвенционирана од егзархиските средства наменети за „училишното дело на македонските Бугари“.⁶² Летото 1874 година идејата за помагање на бугарската просвета во Македонија, под неопределената формула „за наизглед бедните училишта“, била доразвиена и конкретизирана. Од членовите на цариградското читалиште, Македонската дружина и братството Просвештение бил образуван „Одбор (Настојателство) за сиромашните училишта“.⁶³ Овој одбор со прилично безопасно име всушност бил маската под која била затскриена егзархиската просветна пропаганда во спорните епархии, односно во Македонија. Новиот одбор

⁵⁹ Й. Ванчев, *Новобългарската просвета в Македония...*, 64; Сергей Езекиев, *Настоятелството за бедните училища в Цариград и българската просвета в Македония (1874-1876) г.*, *Исторически преглед*, XLV/2, София 1990, 54.

⁶⁰ З. Маркова, *Българската Екзархия, 1870-1879...*, 192.

⁶¹ С. Езекиев, *Настоятелството за бедните училища в Цариград...*, 54.

⁶² Исто, 55.

⁶³ Исто.

требал да ја замени Македонската дружина во нејзините одговорности поврзани со бугарската просвета во Македонија. Според неговиот устав, главна задача на Одборот била да помага во одржувањето и отворањето на бугарски училишта во оние места кои имале потреба од тоа и да го помага издавањето на учебници за основните училишта. Притоа, во уставот не била спомната било каква поврзаност со Егзархијата.⁶⁴

Со конституирањето на Одборот за сиромашните училишта, бугарските дејци во Цариград си поставиле две позначајни цели. Прво, новиот Одбор ги присвоил должностите на Македонската бугарска дружина и на братството Просвештение, при што бил задолжен да ги распределува средствата што ги отпуштале Егзархијата и дарителите од Бугарија во полза на бугарската просвета во Македонија. На тој начин Одборот претставувал алка што ги поврзувала материјалните можности на Егзархијата, со авторитетот, искуството и врските на бугарската интелигенција во Цариград. Второ, преку Одборот за сиромашните училишта Егзархијата не била официјално инволвирана во поткрепата на бугарската пропаганда во Македонија.⁶⁵ Секако, ваквата неутралност била само привидна и во контекст на сложениот политички момент предизвикан од грчко-бугарскиот црковно-национален судир. Реално, Егзархијата сепак била длабоко инволвирана во сите дејствија на Одборот. Својата контрола и раководство врз активностите на Одборот за сиромашните училишта Бугарската Егзархија ја извршувала преку неговите водачи. Во август 1874 година за претседател на оваа бугарска организација бил избран Георги Груев, еден од основачите на цариградското читалиште, раководна фигура во Македонската дружина, а подоцна и чиновник во Егзархијата.⁶⁶ Преку Груев егзархиските раководители биле во тек со сите прашања поврзани со дејноста на Одборот и со проблемите на бугарската црковно-просветна пропаганда во Македонија.

Како последица на дејствувањето на бугарските друштва во Цариград, на Бугарската Егзархија и на нејзините служби во Македонија, во македонските вилаети до 1878 година биле отворени 207 бугарски училишта. Од нив, 45 биле во

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ З. Маркова, Българската Екзархия, 1870-1879..., 193.

⁶⁶ С. Езекиев, Настоятелството за бедните училища в Цариград..., 56.

македонските градови, а останатите биле селски училишта. Во егзархиската училишна мрежа учеле околу 20 000 ученици, кои биле обучувани од околу 250 учители.⁶⁷ До почетокот на Руско-турската војна во 1877 година Егзархијата имала свои митрополити во Охрид, Скопје и Велес, и добро организирани црковни општини во Битола, Солун, Сер, Прилеп, Костур, Струмица, Воден и др., чии што претседатели биле потврдени, а често пати и препорачувани од бугарскиот егзарх.⁶⁸ Со оглед на релативно краткиот период кој бугарските друштва во Цариград и Бугарската Егзархија го имале на располагање за да ги постават темелите на бугарската пропаганда и понатаму да ја доразвиваат, успехот е импозантен. Тој во најголема мера се должел на антипатријаршиското расположение кај македонскиот народ, на словенскиот јазик во богослужбата, но и, како што потврдува еден од секретарите на Бугарската Егзархија, Добри Ганчев, „на многу места бугарштината со пари се откупува“.⁶⁹ Во овој контекст, разните бугарски читалишта, друштва, братства и бугарски патриоти не штеделе средства за школување на млади Македонци и „будење на нивната бугарската национална свест“, а Бугарската Егзархија нудела „подобен поткуп“ за одредени влијателни Македонци да застанат на чело на општините и да ја пропагираат егзархиската политика меѓу македонското население.⁷⁰

⁶⁷ Й.Ванчев, Новобългарската просвета в Македония..., 120-121.

⁶⁸ Тодор Събев, Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г., София 1973, 77.

⁶⁹ Добри Ганчев, Спомени (Съставители: Цочо Билярски и Ива Бурилкова), София 2005, 157.

⁷⁰ Ганчев го наведува примерот со скопјанецот Иван Карајовов, кого Егзархијата го назначила за претседател на скопската црковно-училишна општина. Карајовов не го прифатил назначувањето, со изговор дека не бил подготвен да ја напушти трговијата за народните работи. За да го премисли влијателниот скопјанец, Егзархијата одобрила да му се исплаќа месечна плата од 10 лири (Исто).

II

БУГАРСКАТА ЦРКОВНО ПРОСВЕТНА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА (1878- 1912)

Според ферманот од 1870 година Егзархијата била проектирана како полусамостојна црква со широка автономија. Шизмата против Бугарската Егзархија ги неутрализираше сите моменти на нејзината потчинетост кон Цариградската Патријаршија, меѓутоа егзархиската зависност од световната власт била реалност. Од една страна, Султанот бил тој кој со берат го потврдувал егзархискиот устав и изборот на егзарх и митрополити. Од друга страна, праксата покажала целосно отсуство на реални гаранции дека властите доследно ќе ги почитуваат примената на ферманот од 1870 година и митрополитските берати.⁷¹ Оттаму, низ обемената литература за првите години од постоењето на Бугарската Егзархија провејува стравот кај бугарските политички и црковни фактори дека султановиот ферман би можел во секој миг да биде заменет со нов ферман. Притоа, ова чувство на страв и нестабилност било дополнително потхранувано од упорното одлагање на Високата Porta да го потврди егзархискиот Устав.⁷²

Во предвечерјето на Руско-Турската војна од 1877 година, османлиските власти почнале поинтензивно да се мешаат во внатрешните работи на Егзархијата. Поради својата дејност и ставови за време на Априлското востание во 1876 година, кога егзархот Антим I започнал целонасочна иницијатива за раскринкување на турските жестокости за време на востанието, и ја користел секоја укажана прилика за да го постави бугарското политичко прашање пред Големите сили, поглаварот

⁷¹ З. Маркова, Екзархијата – Изразител на българската общност, Промени в статута на екзархийското ведомство, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994, 73.

⁷² З. Маркова, Българската Екзархија, 1870-1879..., 220-227; Кирил Патриарх Български, Екзарх Антим (1816-1888), София 1956, 733-777; Й. Митев, „Записката“ на митрополит Методиј Старозагорски како извор за свалјането на екзарх Антим I, Известия на Института за Историја, кн. 28, София 1985, 236-252.

на бугарската црква силно се компромитирал во очите на османлиските власти. За возврат, властите најпрво дискретно ги подржувале обидите на еден дел од егзархиските дејци за смена на егзархот, а потоа излегле со отворен напад врз бугарскиот религиозен лидер. Антим бил обвинет дека е покорно орудие на Русија и врз него била ставена сета одговорност за Априлското востание и за негативниот имиџ што Империјата го стекнала во Европа како последица на начинот на задушвање на востанието. Притоа, Портата не ја испуштала можноста да ја нагласи опасноста дека поради Антим би можела да настрада и Егзархијата како институција.⁷³ На 7 април 1877 година Османлиите презеле и конкретен чекор во тој правец, откако османлискиот министер за надворешни работи јавно истакнал дека Антим I повеќе не ја уживал довербата на Султанот и побарал истиот да биде отстранет од егзархискиот престол.⁷⁴ Егзархиските архиереи, откако најпрво ги исцрпеле сите можности за зачувување на статус кво, станале свесни дека повеќе не станувало збор за спасување на егзархот, туку на Егзархијата. Оттука, без многу шум, на 12 април 1877 година Антим I бил симнат од егзархискиот престол и набргу бил испратен во заточеништво во Анкара. Само дванаесет дни подоцна, на 24 април 1877 година, едно импровизирано избирачко собрание, составено од тројца митрополити и тринаесет мирјани, спротивно од одредбите на егзархискиот Устав, според кои егзархот бил избран од црковно-народен собор, за нов егзарх го прогласило младиот ловченски митрополит Јосиф – идниот Јосиф I.⁷⁵

1. Црнички од политичката историја на Бугарија (1878-1912)

1.1 Како последица на Источната криза (1875-1878), на Балканот настанале значајни политички промени. Кризата почнала во 1875 година со востанието во Босна и Херцеговина, следната година започнало Априлското востание во Бугарија, а во мај 1876 година во Македонија избило Разловечкото востание. Ситуацијата била дополнително усложнета со влегувањето на Србија и Црна Гора во војна

⁷³ З. Маркова, Егзархијата..., 74.

⁷⁴ Документи за бугарската историја, Том 3, Документи из турските државни архиви (1564-1908), Софија 1940, 38-40.

⁷⁵ Й. Митев, „Записката“ на митрополит Методиј Старозагорски..., 251.

против Османлиската Империја. Сите овие настани создале широки можности за инволвирање на Големите сили во внатрешните работи на Империјата. Во тој контекст, раководејќи се од своите интереси во Османлиската Империја, најмоќните европски држави презеле повеќе иницијативи за наводно смирување на состојбата на Балканскиот полуостров. Сепак, поради нивните противречни интереси, плановите на Големите сили доживеале фијаско на Цариградската конференција, која била свикана токму за да се изнајде решение за состојбите во европските владенија на султанот.

При такви околности, Русија расплетот го гледала во војна против Османлиската Империја. Откако најпрво пристапила кон сепаратно спогодување со Австро-Унгарија,⁷⁶ во април 1877 година Русија влегла во војна против Османлиската Империја. За неполна година откако го минале Дунав, руските трупи стасале до Ќустендил и Горна Џумаја, а на исток до пред Цариград. При такви околности, на 19/31.01.1878 година меѓу завојуваните страни било потпишано Одринското примирје, а на 19.02/3.03. 1878 година бил потпишан Санстефанскиот прелиминарен договор.⁷⁷

Со Санстефанскиот договор, покрај другото, било предвидено создавање на Голема Бугарија, во која било предвидено да влезе речиси цела османлиска Македонија – без Солун, Халкидик и крајниот македонски југозапад - , како и неколку српски и албански територии кои сè уште биле под османлиска власт. Со оглед на тоа што голем дел од териториите што требало да влезат во планираната Голема Бугарија не биле окупирани од руската армија, во договорот за овие региони било предвидено повлекување на османлиските трупи и сместување на руска војска со мандат од две години, додека се организира бугарска цивилна власт. Меѓутоа, поради комплицирање на меѓународната ситуација во врска со овој

⁷⁶ За да ја обезбеди неутралноста на Виена во претстојната војна против Османлиската Империја, Русија ѝ го признала правото на Австро-Унгарија за окупација на Босна и Херцеговина и повторно го прифатила договореното на Рајхштатската спогодба, како и одредбите од Будимпештанската тајна конвенција, со што била исклучена секаква можност за создавање на монолитна словенска држава на Балканот (Види: Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Избор, редакција и коментар: Александар Христов и Јован Донеv, Скопје 1994,, 35; 46-50).

⁷⁷ Цонко Геноv, Освободителната војна 1877-1878 г., Софија 1978, 262-265.

проект, Русија не сакала да ги сврти против себе сите европски сили, па затоа не презела конкретни чекори за спроведување на овие одредби од Санстефанскиот договор.

Преку создавање на голема бугарска држава, Русија всушност настојувала да го наметне своето влијание на Балканот и на тој начин да обезбеди излез на топлиите мориња. Ваквата руска политика била во спротивност со интересите на останатите Големи сили, како и со претходно потпишаните договори со Австро-Унгарија. Оттука, под притисок на европските сили, Русија манифестирала подготвеност за отстапки, со што бил отворен патот за свикување на Берлинскиот конгрес (1/13.06 – 1/13.07. 1878), на кој била извршена целосна ревизија на Санстефанскиот договор. Со одлуките во Берлин, геополитичката карта на Балканот претрпела големи промени. Притоа, најзначајни за овој наш труд се членовите 1-22 од Берлинскиот договор, со кои на териториите помеѓу Дунав и Стара Планина и дотогашниот Софиски санџак било формирано трибутарното Кнежество Бугарија, со територија од 63 752 км² и околу 2 милиони жители, а на територијата помеѓу Стара Планина и Родопите била формирана автономната провинција Источна Румелија, распространета на 32 974 км² и населена од околу 816 000 жители.⁷⁸

1.2. Воспоставувањето на институциите и администрацијата во Кнежество Бугарија се одвивало под контрола на Привремената руска управа, на чело со кнезот Александар Дондуков-Корсаков.⁷⁹ Основите на државното устројство биле поставени со донесувањето на Уставот на бугарското кнежество од 16 април 1879 година.⁸⁰ Според Уставот, Кнежеството претставува парламентарна монархија на чело со кнез, при што законодавната иницијатива ја имало Народното собрание (Генерално или Обикновено, и Велико),⁸¹ а извршната власт ја имала владата.

⁷⁸ Елена Стателова и Стойчо Грџнчаров, *История на нова Българија 1878-1944*, т. 3, *София* 1999, 11.

⁷⁹ Исто, 12.

⁸⁰ *Сборникъ на дѣйствиоуџитѣ сѣдбени закони въ княжеството (1878-1906)*, *София* 1906, 9-31.

⁸¹ Генералното (Обикновено) народно собрание ја имало законодавната власт и одредена контрола врз извршната власт, додека Великото народно собрание вршело избор на кнез, регентство, и имало право да врши измени во Уставот.

Кнезот бил највисок претставник на државата, врховен командант на вооружените сили, имал право на законодавна иницијатива, право да го распушта Народното собрание, да бара нови избори, да ги потврдува законите и т.н. Граѓаните добиле општо изборно право, слобода на говорот, слобода на печатот и слобода на вероисповед, а приватната сопственост била неприкосновена. Овој своевременно демократски устав бил донесен под влијание на либералите, кои поради својата политика уживале мошне голема популарност кај бугарските гласачи и имале мнозинство во основачкото собрание.⁸²

По донесувањето на уставот, Великото народно собрание на 11 април 1879 година за кнез на Бугарија го избрало Александар Батенберг. Тој бил роднина на рускиот император Александар II, истовремено во роднински врски со англискиот двор, син на австриски генерал и германски офицер.⁸³ Според тоа, кнезот на Бугарија требало да биде верен кон Русија, расположен кон Австро-Унгарија и Германија, попустлив кон Велика Британија и послушен кон својот сизерен – султанот.⁸⁴

Според Уставот, во Кнежество Бугарија постоеле три столбови на власта – кнезот, владата и народното собрание, чии меѓусебни односи не биле прецизно утврдени. Превласта на една од овие три институции зависела од развојот на политичките односи во државата и способноста на учесниците во политичкиот живот.⁸⁵

Набргу по пристигнувањето на кнезот Батенберг во Бугарија, Големите сили започнале да назначуваат свои дипломатски претставници во Бугарија, во ранг на дипломатски агенти и генерални конзули. Во септември 1879 година акредитивни писма врачиле и српскиот и романскиот дипломатски агент, а следната година истото го направил и грчкиот дипломатски претставник во Бугарија.⁸⁶

1.3 На почетокот на 1881 година, поради својата желба за поголема политичка моќ, кнезот Александар Батенберг почнал да заговара промена на

⁸² Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 14.

⁸³ Исто, 16.

⁸⁴ Исто, 18.

⁸⁵ Исто, 18-20.

⁸⁶ Исто, 19.

Уставот. Во тој контекст, во април истата година тој ја распуштил либералната влада на Петко Каравелов, а за премиер го именувал рускиот генерал, Казимир Ернрот.⁸⁷ Оваа влада всушност требало да ги спроведе изборите за Великото народно собрание, кое според своите компетенции требало да ги изврши посакуваните промени во Уставот. Набрзо потоа кнезот добил вонредни полномоштва според кои се стекнал со право наредните 7 години да управува врз основа на укази.⁸⁸ Со тоа, всушност, кнезот го суспендираше Уставот и започнал т.н. режим на полномоштвата. Од тогаш во Кнежеството започнала жестока политичка борба помеѓу либералите (заштитници на уставот) и конзервативците (приврзаници на полномоштвата). Притоа либералите биле изложени на политички прогон. Во меѓувреме, помеѓу нив настапило подвојување на умерени, под водство Д. Цанков, и крајни либерали на чело со П. Каравелов.⁸⁹ Поради политичките бранувања владите често се менувале, така што во јули 1882 година, кнезот именувал нова влада, седма по ред, во која главна улога имале руските генерали. Меѓутоа, поради политичката нестабилност која била предизвикана од желбата за поголема моќ, кнезот всушност се нашол во незавидна ситуација, притоа од една страна почнал да ја губи довербата кај Русите кои настојувале Кнежеството да го претворат во своевиден протекторат, а од друга неволно бил принуден на разни компромиси и отстапки со политичките субјекти во земјата.

Во август 1883 година кнезот Батенберг сфатил дека суспендирањето на Уставот и политичкиот прогон на либералите довеле до политичка нестабилност во земјата и дека за нормализирање на политичката ситуација во Кнежеството било неизбежно воспоставување на уставниот режим.⁹⁰ Во таа смисла била постигната извесна спогодба помеѓу бугарските конзервативци и умерените либерали предводени од Драган Цанков.⁹¹ Оваа спогодба предвидувала воспоставување на Уставот, растурање на Државниот совет, распуштање на третото Обичновено народно собрание откако ќе изгласа промени во уставот, а променетиот устав да стапи во сила по три години. Набрзо, кнезот издал манифест

⁸⁷ Исто, 27.

⁸⁸ Симеон Радев, Строителите на съвремена Българија, том.1, Софија 1973, 278.

⁸⁹ Е. Стателова и С. Грънчаров, Историја на нова Българија...3..., 30-32.

⁹⁰ Исто, 36.

⁹¹ С. Радев, Строителите на съвремена Българија, т.1..., 392.

со кој ги прифатил условите од спогодбата. Во септември 1883 година, Батенберг именувал коалициона влада на чело со Драган Цанков, кој на 31 декември 1883 формирал нова, хомогена влада, составена речиси без исклучок од умерени либерали.⁹² Против ваквите компромисни постапки на Цанков истапиле крајните либерали на Петко Каравелов и Петко Славејков, кои својата политичка борба ја префрлиле од Источна Румелија во Кнежеството Бугарија. Свесен дека компромисната политика на Цанков нема да доведе до потполно воспоставување на Трновскиот устав, кон крајот на 1883 година, Каравелов се вратил во Кнежеството, од каде започнал кампања за нови избори за Генералното народно собрание.⁹³ Во екот на оваа кампања, на 2 март 1884 година, Каравелов имал средба со кнезот Батенберг, при што настапил со принципот „ниту кнезот без власт, ниту народот без права“.⁹⁴ Тоа значи дека крајните либерали како дотогашни противници на кнезот, немале ништо против него, доколку биде воспоставен Трновскиот устав. Од друга страна, кнезот чија доверба кај Русите била разбирана, имал потреба од здрава внатрешна потпора, каква што во моментот можеле да му пружат само крајните либерали. Оттука, на 25 март 1884 година, кнезот издал указ за одржување на избори за IV Народно собрание, на кои кон крајот на истиот месец победиле крајните либерали на Каравелов.⁹⁵

1.4 На почетокот на 1885 година, под водство на Бугарскиот таен централен револуционерен комитет (БТЦРК), движењето за обединување на Источна Румелија со Кнежеството Бугарија зело решителен замав.⁹⁶ Ова движење било општо прифатливо за населението од двете страни на границата по Стара Планина. Со идејата за обединување била опседната и бугарската политичка елита, како и кнезот. Меѓутоа, за разлика од комитетите, бугарските политичари требало да дејствуваат крајно внимателно. Оттука, кога движењето се засилило, бугарските политичари манифестираше извесна воздржаност и резервираност. Така, бугарскиот премиер, Каравелов, бил мошне внимателен кога станувало збор за

⁹² Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 40-41.

⁹³ Исто, 41.

⁹⁴ Исто, 42.

⁹⁵ Исто, 43.

⁹⁶ Архив на Възраждането, Том II, *Документи по Съединението* (Под ред. На д-р Т. Страшимиров), София 1908, 87-93, 127.

обединување на Бугарија со Источна Румелија. Исто и кнезот Батенберг не му дал отворена поддршка на движењето, но не се ни спротивставил на подготовките за обединување. Кнезот во обединувањето гледал шанса за воспоставување на својот престиж, кој сериозно бил нагризан за време на режимот на полномоштвата. Откако се убедил во сериозноста на движењето, Батенберг започнал дипломатска сондажа кај некои од големите сили.⁹⁷ Притоа најголем противник на обединувањето била Русија, која претходно ја изгубила довербата во кнезот, а од друга страна во тоа време била зафатена со проблемите во Средна Азија, поради што не сакала дополнителни компликации на Балканот.

Ноќта на 5 спроти 6 септември 1885 година, заговорниците во Пловдив го прогласиле обединувањето на провинцијата Источна Румелија со Кнежеството Бугарија. Чинот на симнувањето на управникот на провинцијата – Г. Крстевич и прогласувањето на обединувањето минал без отпор, на општо задоволство на сите.⁹⁸ Веднаш по прогласувањето на обединувањето, БТЦРК назначил привремена влада и се самосраспуштил. Привремената влада го известила Батенберг дека обединувањето било извршено во негово име и издала заповед за мобилизација на резервистите од 18 до 40 години. Кнезот од своја страна изјавил дека не може да не го прифати обединувањето и да не ја земе Источна Румелија под свое покровителство. Премиерот, кој претходно се држел резервирано по прашањето за обединувањето, откако тоа било објавено во Источна Румелија, истото го прифатил како свршен факт. Понесен од еуфоријата, Каравелов на митингот во Трново по тој повод изјавил: „Оваа година во Тракија, до година во Македонија“.⁹⁹ Во септември истата година, бугарскиот кнез во Трново издал манифест до бугарскиот народ, со кој официјално го прифатил обединувањето и ја повикал нацијата за заштита на „светото дело“. Следниот ден Батенберг и Каравелов се нашле во Пловдив, а со тоа престанал мандатот на привремената влада. Кнезот од Пловдив ги информирал претставниците на големите сили во Софија дека ја прифатил управата на Јужна Бугарија.¹⁰⁰

⁹⁷ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 57.

⁹⁸ Исто, 62.

⁹⁹ Ванчо Ѓорѓиев, *Слобода или смрт, Македонското револуционерно национално-ослободително движење во Солунскиот вилает 1893-1903 година*, Скопје 2003, 33.

¹⁰⁰ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 64.

Обединувањето на Источна Румелија со Кнежеството Бугарија претставувало сериозно нарушување на Берлинскиот поредок, поради што обединетото Кнежество се нашло во незавидна ситуација. Од една страна демнела опасност од османлиска воена интервенција, а од друга, дошло до влошување на односите со ослободителката Русија. Австро-Унгарија во тоа гледала загрозување на нејзините интереси во Македонија, па така, како што ќе биде подетално разгледано во едно од следните поглавја, единствен поддржувач на обединувањето во прво време останала Велика Британија, која истото не го правела од некаква сентименталност кон Бугарија, туку во тоа гледала можност за истиснување на руското влијание од Балканот. Против обединувањето остро истапиле Србија и Грција. Двете земји во бугарското обединување виделе нарушување на постојното статус кво и загрозување на нивните интереси во Македонија.¹⁰¹

Српската влада им ставила на знаење на дипломатските претставници во Белград дека Србија ќе бара територијална компензација еднаква на проширувањето на Бугарија. Истовремено Србија прогласила мобилизација.¹⁰²

Додека бугарските војски биле насочени кон османлиската граница од каде очекувале интервенција поради обединувањето, Србија ги распоредила своите сили по границата кон Бугарија. Во меѓувреме, во двете земји започнала пропагандна војна преку печатот за подигање на моралот на населението. Со оглед на фактот што бугарското население било понесено од еуфоријата на обединувањето и српската воинственост била доживеана како неправеден соседски чин, моралната предност била на бугарска страна. Оттука, набргу откако на 2/14 ноември 1885 година Србија ѝ објавила војна на Бугарија, мотивираната бугарска армија забележала серија победи, по кои, со австро-унгарско посредништво, во февруари 1886 година во Букурешт било потпишано примирје, со кое бил отворен патот за признавање на обединувањето на Кнежеството Бугарија со Источна Румелија.¹⁰³

¹⁰¹ Исто, 66.

¹⁰² Елена Стателова, Радослав Попов, Василка Танкова, Историја на бугарската дипломатија 1879-1913, Софија 1994, 51.

¹⁰³ Историја на Србско-бугарската војна – 1885 г., Софија 1971, *passim*.

По обединувањето на двете бугарски области и успешната војна со Србија, на површина избиле стопанските проблеми во земјата. Лошата економска положба поради финансиската истоштеност создала услови за социјални тензии и заострување на меѓупартиските борби. Во исто време опозиционерите почнале да ја напаѓаат владата на Каравелов поради условите под кои бил потпишан мирот со Србија, Топханенскиот акт и отстапените територии на Османлиската Империја и поради тоа што не успеала да ги нормализира односите со Русија.¹⁰⁴ Од друга страна, русофилската фракција во земјата започнала да зборува за отстранување на кнезот Батенберг, кој, според нив, бил главна препрела за нормализирање на односите со Русија.¹⁰⁵

Во такви околности, ноќта на 8 спроти 9 август 1886 година, група незадоволни проруски ориентирани офицери, под раководство на мајор Петар Груев, капетаните Атанас Бендеров и Ратко Димитров, со помош на Струмскиот пешадиски полк, Првиот артилериски полк од Софија и јункерите од военото училиште, извршиле државен преврат. Тие го привеле кнезот, изнудиле да потпише абдикација, а потоа под конвој го спровеле надвор од земјата.¹⁰⁶ Едновремено со отстранувањето на кнезот, заговорниците прокламирале привремената влада во состав: Каравелов, Стамболов, Цанков, Бурмов, Икономов, Величков, Маџаров, Радославов, Стоилов, Греков и Никифоров.¹⁰⁷ Намерата на заговорниците била формирање на влада од сите политички субјекти. Но предложените лица претходно не биле консултирани, поради што одбиле да влезат во владата и да му дадат легитимитет на превратот. Оттука, на 9 август, по совет од Русија, заговорниците именувале нова привремена влада на чело со митрополитот Климент (Васил Друмев).¹⁰⁸ Во меѓувреме либералите – националисти и командантите на воените гарнизони од Јужна Бугарија, организирале контра преврат за враќање на кнезот. На чело на движењето застанал претседателот на Обичновеното собрание – Стефан Стамболов. Откако ја добил наклонетоста од поголемиот дел од армијата, Стамболов испратил прокламација

¹⁰⁴ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 89.

¹⁰⁵ С. Радев, *Строителите на съвремена Българија*, т.1..., 740.

¹⁰⁶ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 90-91.

¹⁰⁷ С. Радев, *Строителите на съвремена Българија*, т.2..., 12.

¹⁰⁸ Исто, 18.

до бугарскиот народ при што владата на митрополитот Климент ја прогласил за нелегитимна, а превратот за предавнички чин, и го повикал народот во одбрана на круната и татковината.¹⁰⁹ Заговорниците, кои навидум ја контролирале состојбата од Софија, не успеале да воспостават контрола над армијата. Така армијата, како и општеството, по прашањето за превратот се нашле на две спротивставени страни, а земјата се нашла пред граѓанска војна.

Поради сложеноста на ситуацијата, по совет од дипломатските претставници на Русија и Велика Британија, на 12 август 1886 година во Софија била формирана коалициона влада на чело со П. Каравелов.¹¹⁰ Истовремено, Каравелов, Стамболов и мајор Никифоров биле прогласени за регенти. Со формирањето на новата привремена влада и назначувањето на регентството, опасноста од граѓанска војна делумно била намалена, но таа сè уште не била отстранета.

На 15 август Стамболов испратил телеграма до кнезот Батенберг, со молба да се врати во земјата. Следниот ден, Стамболов како претседател на Народното собрание, објавил прокламација до бугарскиот народ и именувал намесништво во кое влегле: Стамболов, П. Славејков и Г. Странски. Истовремено назначил нова влада на чело со В. Радославов, со што практично ја елиминирал владата на Каравелов.¹¹¹ Во меѓувреме, на 17 август Батенберг стасал во Русе, од каде се обратил со прокламација до бугарскиот народ. Притоа објавил дека го презема управувањето на земјата, дека ги одобрува постапки на намесништвото и ја прифаќа привремената влада.¹¹² Меѓутоа, Батенберг одбил да го заземе своето место без благослов од Русија, па така, без знаење на владата, побарал дозвола од рускиот цар за останување на престолот.¹¹³ Сепак, рускиот цар не го одобрил враќањето на Батенберг во Бугарија, поради што бугарскиот кнез конечно ги напуштил престолот и земјата. На 26 август тој абдицирал, при што за регенти ги назначил С. Стамболов, П. Каравелов и потполковник Сава Муткуров.¹¹⁴

¹⁰⁹ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 78-79.

¹¹⁰ *История на българската дипломация...*, 94.

¹¹¹ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 92.

¹¹² С. Радев, *Строителите на съвремена Българија, т.2...*, 189.

¹¹³ Исто, 191.

¹¹⁴ Исто, 239.

Поради новонастанатите околности по заминувањето на Батемберг, бугарските политички кругови искажале подготвеност за подобрување на односите со Русија, од каде очекувале предлог за нов кнез. Русите, сметајќи дека настапил моментот за враќање на своето влијание, без да губат време, во Софија со специјална мисија го испратиле генерал Кулбарс, кој веднаш започнал грубо да се меша во внатрешните работи на Бугарија. Поради тоа, Григор Начович на 20 септември 1886 година испратил официјална нота до Кулбарс при што укажал дека бугарската влада била подготвена да ги следи советите од Русија, доколку тие не се во спротивност со Уставот и законите на земјата.¹¹⁵ Во меѓувреме, независно од противењето на Русија, на 28 септември 1886 година биле одржани избори за Великото народно собрание. На 1 октомври, Кулбарс со специјална нота изјавил дека Русија не ги признава изборите, а Великото народно собрание го смета за незаконско.¹¹⁶ Без оглед на руското противење, на 19 октомври 1886 година било свикано Великото народно собрание. По десет дена, Великото собрание за кнез на Бугарија го избрало принцот Валдемар, син на данскиот крал Кристијан IX, брат на британската кралица Александра, на грчкиот крал Георгиос I, и на руската царица Марија. Со изборот на Валдемар, кој бил во роднински врски со руската царица, Бугарите сметале дека направиле компромис за помирување. Меѓутоа, под притисок на Русија, данскиот крал го одбил изборот на неговиот син за кнез на Бугарија.¹¹⁷ Набрзо, Русија ги прекинала дипломатските односи со Бугарија.¹¹⁸

По одбивањето на Валдемар да го прифати кнежевскиот трон, бугарската династичка криза влегла во нов заплет. По долготрајна дипломатска подготовка, во текот на летото 1887, за кандидат на бугарскиот кнежевски трон бил утврден Фердинанд Сакскобурготски. На 25 јуни 1887 година, Великото собрание го избрало Фердинанд за кнез на Бугарија.¹¹⁹ По три дена бил избрана и нова влада на чело со Константин Стоилов, кој имала за цел да издејствува потврдување на кнезот од страна на Османлиската империја и негово признавање од страна на големите сили. На 2 август 1887 година, во салата на Великото собрание во Трново, во

¹¹⁵ Историја на бугарската дипломатија..., 100.

¹¹⁶ Е. Стателова и С. Грњчаров, Историја на нова Бугарија...3..., 96.

¹¹⁷ Исто, 96.

¹¹⁸ Исто, 97.

¹¹⁹ Исто, 103.

присуство на регентите, владата, пратениците, митрополитот Антим и други официјални лица, Фердинанд свечено бил крунисан за кнез на Бугарија и положил заклетва дека ќе ги почитува Уставот и законите на земјата. Со тоа престанала власта на регентството, а владата на Стоилов поднела оставка.¹²⁰

1.5 На 20 август 1887 година Фердинанд именува нова влада на чело со Стефан Стамболов.¹²¹ На внатрешен план, оваа влада требала да ја стабилизира земјата и да ги отсрани опасностите од руското влијание во внатрешните работи на земјата, а на надворешен да пронајде излез од меѓународната изолација поради непризнаениот кнез. Навистина, прекилот на дипломатските односи со Русија не ветувал безбедна иднина, а седумгодишното владеење на Стамболов од оправдани причини сè уште го носи епитетот режим. Меѓутоа, факт е дека по крунисувањето на Фердинанд и назначувањето на Стамболов за премиер, Бугарија започнала да плови во помирни води, без поголеми турбуленции и опасности за нејзината сигурност. Нема да навлеземе во апсолутистичкиот начин на владеење на Стамболов. Тука само ќе констатираме дека меѓународната изолација во која што се нашла Бугарија поради непризнаениот кнез, Стефан Стамболов ја компензирал со протурска политика, притоа манифестирајќи лојалност кон султанот. Истовремено, тој настојувал и успешно издејствувал зацврстување на врските со пријателски наклонетите Англија, Италија и Австро-Унгарија. Притоа, иако не успеал целосно да ги реализира основните задачи на неговата надворешна политика (надминување на изолацијата и создавање на услови за признавање на Фердинанд), тој забележал забележителни успеси во обидите за добивање на берати за егзархиски владици во Македонија.¹²²

Во 1894 година, поради начинот на практикување на власта и многубројните скандали што го пропратувале режимот на Стамболов, во Бугарија кулминирало незадоволството против бугарскиот премиер. Притоа, кнезот Фердинанд само чекал погоден момент да се ослободи од Стамболов и да го отвори патот за подобрување на односите со Русија, од што зависело и неговото меѓународно признавање. Откако самиот Стамболов неколкупати поднел оставка, која поради

¹²⁰ Исто, 103-104.

¹²¹ Исто, 104.

¹²² Повеќе за тоа види: Историја на бугарската дипломатија..., 125-178.

сложената ситуација не била прифаќана од бугарскиот кнез, на 18.05.1894 година Фердинанд конечно ја прифатил оставката, а следниот ден била назначена нова влада на чело со д-р Константин Стоилов.¹²³

Основна надворешнополитичка задача на новата бугарска влада била меѓународното признавање на кнезот Фердинанд. Првите чекори во таа насока биле направени кон крајот на 1894 година, по смртта на рускиот цар Александар III.¹²⁴ Со француско посредништво, во 1895 година била издејствувана руска согласност за прием на бугарска делегација, која требала да положи венец на гробот на покојниот руски император. Притоа, делегацијата добила инструкции да дејствува за помирување помеѓу двете земји и како отстапка од бугарска страна да предложи покрстување на бугарскиот престолонаследник во православна вера.¹²⁵ До миропомазување на престолонаследникот Борис дошло на 2.02.1896 година, со присуство на претставници на Русија, Турција, Франција, Србија и Грција. Покрстувањето го извршил бугарскиот егзарх, а актот бил проследен со признавање на Фердинанд за законски владетел на Бугарија од страна на Русија, Османлиската Империја и останатите европски сили. Согласно одредбите од Топханенскиот акт од 1886 година, со специјален ферман кнезот бил назначен и за генерал-губернатор на Источна Румелија.¹²⁶ Со признавањето на Фердинанд бил ставен крај на десетгодишната бугарска криза.

1.6 На самиот крај на XIX и на почетокот на XX век, во Бугарија се смениле неколку влади. Во 1899 година влада формирал поранешниот лидер на Народнолибералната партија, Димитар Греков, есента истата година за премиер бил поставен Т. Иванчов, а во 1901 година нов бугарски премиер најпрво станал Рачо Петров, по него Петко Каравелов, а кон крајот на истата година влада формирал Ст. Данев.¹²⁷ Без поголеми турбуленции на надворешнополитички план (со исклучок на заострувањето на бугарско-романските односи по убиството на

¹²³ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 130.

¹²⁴ Подетално види: Исто 139.

¹²⁵ Лисицата и лъвот, Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност, 1886-1902 г., Том I, Софија 1994, 189.

¹²⁶ Радослав Попов, *Българија и Русија (1894-1898), Политически отношения*, Софија 1985, 93-150.

¹²⁷ Е. Стателова и С. Грњчаров, *История на нова Българија...3...*, 161-169.

новинарот Штефан Михајлеану), речиси сите активности на овие бугарски влади биле насочени кон совладување на финансиската криза што ја тресела земјата. Во 1903 година, новата влада на Рачо Петров се соочила со проблеми од поинаков тип, бидејќи во фокусот на бугарската политика се наоѓале македонското прашање и последиците што истото го предизвикало во односите помеѓу Бугарија и Османлиската Империја од една, и останатите балкански држави од друга страна. Во периодот од 1903 до 1908 година, Бугарија го забележала дотогаш најголемиот економски подем во поновата историја на бугарската држава.¹²⁸

Последната капитална промена во бугарското државно уредување била резултат на Младотурската револуција во 1908 година. По првобитната изненаденост од успехите на младотурскиот комитет „Единство и Напредок“, Софија набргу се вклучила во балканските дипломатски игри. Откако анализите на ситуацијата на теренот укажале дека Бугарија не би можела успешно да дејствува за решавање на македонското прашање според волјата на бугарските политичари, сите активности на бугарската дипломатија биле насочени кон прогласување на независноста на бугарската држава.¹²⁹ На 16.09.1908 година Министерскиот совет на Бугарија решил на 21.09.1908 година да ја објави независноста на земјата. На 21.09 кнезот Фердинанд се вратил во земјата. следниот ден во Велико Трново со специјален манифест тој ја прогласил Бугарија за независно царство, а самиот бил прогласен за „цар на Бугарите“.¹³⁰ Меѓутоа, бугарската независност претставувала нарушување на Берлинскиот поредок и требала да добие меѓународно признание. Еден ден после трновскиот акт, Австро-Унгарија објавила анексија на Босна и Херцеговина, а на 24.09.1908 година грчката влада го прогласила присоединувањето на автономниот остров Крит кон Грција. Со посредство на дел од Големите сили, на 6.04.1909 година бил потпишан бугарско-турски протокол за „уредување на независноста“. Во посебен член од протоколот, Високата Порта ја признала „новата политичка положба на Бугарија“. Со тоа фактички биле поништени членовите 1,9,10,12,13 и 21 од Берлинскиот договор.¹³¹ На тој начин, владата на А. Малинов

¹²⁸ Повеќе за ова: Исто, 189-205.

¹²⁹ Исто, 216.

¹³⁰ Исто, 221.

¹³¹ Исто, 229.

успеала да го отфрли вазалниот однос кон Османлиската Империја. Бугарија станала суверена држава, која била ослободена од обврските да плаќа данок на Империјата, да учествува во подмирувањето на турскиот државен долг и да го подмирува источнорумелискиот данок. Притоа, била ликвидирани и туѓата сопственост врз Источната железница во делот што минувал низ бугарска територија, а Османлиската Империја ги изгубила сите законски права врз Источна Румелија.¹³² Со указ од 21.05.1909 година бугарските дипломатски претставништва во Цариград, Санкт Петербург, Виена, Париз, Лондон, Рим, Букурешт, Белград, Атина и Цетиње биле преименувани во легации, а поранешните дипломатски пратеници станале полномошни министри.¹³³

Настаните што следувале до почетокот на Балканските војни се добро познати и темелно анализирани од македонската и другите балкански историографии. Оттука, само ќе констатираме дека бугарско-српско-грчките договори и преговори што непосредно ѝ претходеа на Првата балканска војна, нашле адекватен одраз врз односот на бугарските пропагандни фактори во Македонија кон своите дотогашни ривали од Белград и Атина.

2. Бугарската Егзархија и Македонија (1878-1885)

2.1 Егзархот Јосиф I (1877-1915) застанал на чело на Бугарската Егзархија во еден исклучително тежок миг. При неговото устоличување на егзархискиот престол Османлиската Империја се наоѓала во војна со Русија, единството на егзархискиот Св. Синод било нарушено, егзархискиот совет бил распуштен, а Егзархијата се наоѓала пред финансиски крах. Решенијата на Берлинскиот конгрес од темел ги разрушиле санстефанските големодржавни планови на бугарската политичка и црковна елита. Како последица на создавањето на нови држави на Балканот, егзархискиот територијален опсег бил значително стеснет: Нишката и Пиротската епархија преминале кон српската црква, а Тулчанскиот округ влегол во дијецезата на романската црква. Од друга страна, во пракса Егзархијата го изгубила

¹³² Георги Марков, Објавување и признавање на независноста на Бугарија през 1908-1909 г., Воено-исторически сборник, 5, Софија 1983, 14..

¹³³ Исто.

првенството дури и во Одринско и во епархиите во Македонија, бидејќи по настојување на Цариградската Патријаршија османлиските власти повеќе не го признавале егзархот за духовен поглавар на егзархиското население што останало во рамките на Османлиската Империја. Поради тоа, на митрополитите Натанаил Охридски и Кирил Скопски, кои биле протерани уште пред почетокот на Руско-Турската војна, не им било дозволено да се вратат во своите епархии.¹³⁴

Ваквата недефинирана положба на Егзархијата испровоцирала редица проблеми. Првиот проблем бил односот со османлиските власти и прашањето за идниот територијален опсег на црковната власт на Бугарската Егзархија.

На Берлинскиот конгрес воопшто не било отворено прашањето за положбата на Егзархијата. По иницијатива на француските претставници на Конгресот, верските прашања биле коментирани во најопшта смисла и се стремеле кон гарантирање на правата и интересите на католиците во Османлиската Империја и во новоформираните балкански држави. Навистина, во членовите на Берлинскиот мировен договор била предвидена слобода на вероисповед, слобода за хиерархиско устројство на верските општини и на нивните врски со своите духовни водачи.¹³⁵ Меѓутоа, овие општи формули давале можност за најразлични толкувања. Прв кој се обидел да заработи од оваа недефинирана ситуација бил управникот на одделот за народна просвета и духовни работи при руската привремена управа, Марин Дринов. Овој бугарски преродбеник, кој во историјата остана запомнет како еден од составувачите на Трновската конституција и прв претседател на Бугарската академија на науките, во 1878 година пред рускиот пратеник во Цариград, грофот А.Б. Лобанов, се изјаснил дека дијецезата на Егзархијата била премала, и дека истата треба итно да биде проширена. Дринов изјавил дека не би требало „да има тешкотии кон Егзархијата да се присоединат Дебарската, Полјанската и Струмичката епархија... Во однос на Мелничката, Мегленската и Воденската епархија, во кои нема ниедно грчко село, би можело да се направи проверка на населението... за присоединување кон бугарската црква. Односно Серската, Костурската, Драмската, Солунската епархија... тоа прашање,

¹³⁴ П. Петров и Х. Темелски, Црква и црковен живот в Македонија..., 131.

¹³⁵ З. Маркова, Екзархијата..., 75.

според мене, тешко ќе се реши според желбите на Бугарите“.¹³⁶ Желбите на Дринов не нашле поткрепа во размислувањата на останатите инволвирани фактори. Руското Министерство за надворешни работи им ставило до знаење на своите претставници во руската привремена управа дека членот 62 од Берлинскиот договор,¹³⁷ на кој најчесто се повикувале Бугарите, од гледна точка на Цариградската Патријаршија се однесувал само на религиозните општини со признаена религиозна самостојност, што не било случај со егзархиските општини во Османлиската Империја. Затоа, руското МНР ги насочило своите потчинети во Бугарија кон постигнување на спогодба помеѓу Патријаршијата и Егзархијата, т.е. кон укинување на шизмата и канонско признавање на бугарската црква.¹³⁸

Од друга страна, Цариградската Патријаршија не ни помислувала да дозволи распространување на егзархиската религиозна власт во оние османлиски територии во кои таа се сметала за единствен религиозен покровител на православно население. Истовремено, патријархот дал до знаење дека е сепак подготвен да ја признае јуридикцијата на Егзархијата во рамките на Кнежество Бугарија. И османлиските власти биле категорично против егзархиските барања. Портата сметала дека по создавањето на бугарското кнежество ферманот од 1870 година веќе бил невалиден правен акт, и не го споделувала бугарското толкување на членот 62 од Берлинскиот договор како основа за егзархиско присуство во Македонија. На слично мислење биле и западноевропските сили. При вакви услови и при различно толкување на членот 62 од договорот во Берлин,

¹³⁶ Исто, 76.

¹³⁷ Според членот 62 од Берлинскиот договор: „ Во ниеден дел од Отоманската Империја разликата во вероисповедта не може да биде повод за исклучување на некого или непризнавање некому правото на користење граѓански и политички права, достап кон јавни должности, чиновнички занимања и одликувања, или вршење на разни слободни занимања и занаети. На сите, без разлика на вероисповедта, ќе им биде дозволено да сведочат во судовите. На сите им се овозможува слободно и јавно вршење на секаква богослужба и не смеат да се прават никакви ограничувања во хиерархиското уредување на различни религиозни општини и во нивните односи со духовните главатари. Свештените лица, поклониците и монасите од сите нации...“ (Македонија во меѓународните договори 1875-1919..., 89-90).

¹³⁸ З. Маркова, Екзархијата..., 76.

прашањето за правната положба на Егзархијата и на нејзините дијецези останало да лебди без решение.¹³⁹

За време на двомесечниот престој во Цариград (29.10 – 20.12. 1878) егзархот Јосиф имал неколку средби со претставниците на Големите сили и со големиот везир, Сафет паша. Притоа егзархот истакнал дека врз основа на ферманот од 1870 година и на Берлинскиот договор, Бугарската Егзархија сè уште имала право на митрополити во Империјата и го отворил прашањето за издавање на митрополитски берати.¹⁴⁰ Без да добие конкретен одговор или ветување од соговорниците, на 1.12.1878 година Јосиф упатил два такрира до османлиската влада – еден со молба да бидат испратени епископот Константин и Евстатиј Пелагониски како привремени управници на Скопската, Велешката и Охридската епархија, а вториот со барање за испраќање на бугарски владици во Дебарската, Струмичката и Пелагониската епархија, при што се повикал на османлиските пописи (истиљами) спроведени пред Руско-Турската војна.¹⁴¹ Откако не добил одговор на молбите, бугарскиот егзарх сфатил дека секој следен чекор зависи од решенијата на Европската комисија за реформи, која согласно одредбите од членот 23 од Берлинскиот договор, требала да изработи проект за реформи по образец на Критскиот органски устав од 1868 година.

Во април 1880 година проектот за реформи бил санкциониран и одобрен од Портата. Меѓутоа, барем првобитно, последиците за правниот статус што овој пакет реформи, т.н Закон за вилаетите, ги имал за Бугарската Егзархија биле негативни. Црковниот статус на христијаните во Османлиската Империја бил разработен во членот 286, според кој: „Архиереите и црковните великодостојници на немуслиманските религиозни заедници, како и во минатото, од Високата Порта добиваат своја инвеститура. Доколку некоја христијанска заедница се најде лишена од пастир од својот обред и истиот го побара, царската влада треба да истражи дали барањето би предизвикало жалби, и, доколку не, да го задоволи“. Вториот дел од овој член е прилично нејасен и не можел да послужи како правна основа за

¹³⁹ Исто, 76-77.

¹⁴⁰ Български Екзарх Йосиф I, Дневник, (текст, коментар и белешки: Христо Темелски), София 1992, 71-77.

¹⁴¹ Исто, 74.

бугарска црковна автономија во османлиските вилаети. Уште повеќе, бугарските барања со сигурност би предизвикале жалби од страна на Патријаршијата, што во пракса значело дека османлиските власти би имале оправдување да не ги задоволат егзархиските молби. Оттука, како што се изразил егзархот Јосиф, „овој член ја остави целата работа во рацете на Портата“.¹⁴²

Во потрага по сојузници што би го обезбедиле егзархискиот опстанок во Империјата, бугарскиот егзарх повторно се обратил до Русија. Меѓутоа, по разговорот со рускиот дипломатски претставник во Цариград, Новиков, Јосиф бил целосно поразен. Според рускиот дипломат, ферманот од 1870 година ја изгубил својата валидност и Портата немала да допушти егзархиско присуство на своја територија. Притоа Новиков истакнал дека седиштето на Егзархијата треба да се премести од Цариград, а Јосиф попрво требал да работи на укинување на шизмата, отколку на илузорните желби за враќање на егзархиските митрополити во Македонија.¹⁴³ Соочен со ќорсокак, бугарскиот егзарх му објаснил на Новиков дека Егзархијата е подготвена на компромис со Патријаршијата, и дека таа само ги сака епархиите во кои што егзархистите претставувале огромно мнозинство и за кои и Патријаршијата била свесна дека не може да ги задржи под своја власт. Притоа, како знак на добра волја, Јосиф потенцирал дека Егзархијата е подготвена целосно да ѝ ги препушти на Цариградската Патријаршија Костурската, Мегленската, Воденската, Солунската, Серската и Драмската епархија во Македонија, како и три епархии во Тракија, под единствен услов Патријаршијата да гарантира зачувување на културно-просветната самостојност на тамошните „Бугари“.¹⁴⁴

2.2 Статусот на Бугарската Егзархија во Османлиската Империја дополнително го компликувале нејзините врски со новоформираното Кнежество Бугарија. Егзархот стоел цврсто зад внатрешната самостојност на Егзархијата и им се спротивставувал на обидите на световната власт во Софија за иземање на егзархиските прерогативи во Кнежеството и Источна Румелија. Притоа, тој бил

¹⁴² Исто, 96.

¹⁴³ Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878), том първи (1878-1885) книга първа, София 1969, 124-129.

¹⁴⁴ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 99-100.

непопустлив пред секој обид за директно мешање на бугарските власти во раководењето на егзархиските работи на територијата на Османлиската Империја.¹⁴⁵ Меѓутоа, и покрај големата претпазливост и умешното лавирање на Јосиф I, Портата успеала да најде добар повод за напад врз Егзархијата. Имено, во ноември 1880 година во Софија било свикано црковно собрание, со задача да подготви закон-проект за приспособување на егзархискиот Устав од 1871 година во Кнежеството. Во јануари 1883 година закон-проектот бил изгласан од Народното собрание, а на 4.02.1883 година бил потврден и од бугарскиот кнез.¹⁴⁶ Според новиот егзархиски устав од 1883 година, секој кој би бил избран за егзарх требал да биде член на Бугарската црква, за разлика од формулацијата во стариот Устав од 1871 година, кога егзархот требал да биде само османлиски подник. Притоа, уставот предвидувал владиците од Кнежеството да имаат право да учествуваат во изборот на егзарх и во егзархискиот синод.¹⁴⁷ Властите во Цариград веднаш реагирале на оваа одлука, а на егзархот му било директно кажано дека ова би резултирало со официјално прогласување на ферманот од 1870 година за невалиден и ликвидирање на Егзархијата во Цариград.¹⁴⁸ Османлиските закани биле дополнително потврдени во октомври 1883 година, кога по повод обрежувањето на султановите принцови биле поканети сите духовни поглавари во Империјата, освен бугарскиот.¹⁴⁹ Напнатоста била привидно смирена по една синхронизирана акција на Егзархијата, Русија и владите во Софија и Пловдив,¹⁵⁰ но заострувањето на кризата во односите помеѓу Егзархијата и Портата по повод новиот егзархиски устав дополнително ги пролонгирало сите обиди на егзархот за издејствување на митрополитски берати. Кон крајот на декември 1884 година Јосиф добил позитивни сигнали дека би се издале посакуваните берати за бугарски

¹⁴⁵ З. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония и Одринска Тракия, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994, 123-124.

¹⁴⁶ Вншната политика на България, Документи и материали, Т. 1 (1879-1886), София 1978, 368-369.

¹⁴⁷ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 115.

¹⁴⁸ З. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония..., 125.

¹⁴⁹ Исто, 126.

¹⁵⁰ Види: Вншната политика на България..., 480-481; Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 125.

митрополити во Скопје и Охрид, но прашањето за егзархиско присуство во Македонија со свои митрополити останало нерешено и во 1885 година.¹⁵¹

Единствена придобивка во периодот од 1878 до 1885 година, било тоа што бугарскиот егзарх успеал да се избори неговото седиште да остане во Цариград.¹⁵²

¹⁵¹ На 12 декември 1884 година, преку капукехајата Георгаки ефенди Јосиф I бил известен дека ќе му биде дозволено да назначи владици во Охрид и Скопје. На 20 декември егзархот упатил официјално барање за издавање на бератите. На 7 јануари 1885 година го ракоположил архимандрит Теодосиј Гологанов за скопски митрополит, а Синесиј Стобиски бил назначен за митрополит на Охиридската епархија. Но во јануари и февруари истата година Цариградската Патријаршија дала два протесни такрири до Портата, со кои докажувала дека нејзините привилегии биле нарушени. Првобитно Портата застанала на страната на Егзархијата, а на Патријаршијата ѝ било одговорено дека ферманот од 1870 година сè уште важел, при што османлиските власти ги оправдале егзархиските барања. Меѓутоа, двата берата воопшто не биле издадени. Ваквото предомислување на Портата било последица на неколку причини, од кои главната била политичките демонстрации во Софија, кои се јавиле како резултат на написите на белгискиот професор Емил Ду Лавеле. Имено, во втората половина на 1884 година Лавеле објавил неколку статии во англискиот весник „Pall-Mall Gazette“ за неподносливата состојба во Македонија и должноста на Портата да донесе радикални реформи. Во статиите биле посочени и конкретни факти за „турските сверства во Македонија“ врз „бугарското население“. Написите на Лавеле имале силен одек во бугарската јавност која своето незадоволство против турската политика во Македонија го изразила со редица митинзи и анти-османлиски демонстрации. Притоа, статиите на Лавеле на извесен начин го активирале и македонското прашање. Во англискиот парламент започнала расправа за должноста на големите сили да го заштитат православно население во Македонија, а британскиот мајор Тротер бил задолжен да ја пропатува Македонија и да ја констатира вистинската положба (Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 134; 3. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония..., 131-132).

¹⁵² По потпишувањето на прелиминарниот Санстефански мировен договор од 19.02/3.03 1878 година, било логично егзархиското седиште да се премести во „ослободените земји“. Притоа, за преместување на егзархот од Цариград во Софија или Пловдив, покрај претставниците на руската привремена управа во Бугарија, се залагале и редица бугарски дејци. Меѓутоа, откако со Берлинскиот конгрес биле поништени дел од одлуките во Сан Стефано, прашањето за идното седиште на Егзархијата станало постојана тема на разговори и расправи на релација Софија-Пловдив-Цариград-Атина-Санкт Петербург. По барање на шефот на руската привремена управа, Јосиф I на 1.06.1878 заминал од Цариград и се сместил во Пловдив, каде што со исклучок на една двомесечна пауза кон крајот на 1878 година, останал до 9.01.1880 година. Русија и во наредниот период инсистирала седиштето на егзархот да остане во Пловдив, бидејќи неговото враќање во Цариград ги загрозувало односите со Цариградската Патријаршија и ги намалувало шансите за подигнување на шизмата која внесувала раздор меѓу нејзините православни штитеници во Империјата. Во Бугарија се јавиле и мислења седиштето да се премести во Охрид. На крај сепак победило

2.3 Додека правниот статус на Егзархијата и нејзиното право за назначување на митрополити во Османлиската Империја стоел нерешен, бугарската просветна пропаганда во Македонија забележувала напредок.

За време на Руско-Турската војна (1877-1878), и непосредно по неа, Егзархијата не можела да смета на владичиниот данок од османлиските епархии. Руската управа во Кнежеството привремено ја заменила владичината со редовна плата за духовништвото, меѓутоа, ваквото решение било само краткорочно и не претставувало никаква солуција за унапредување на црковно-просветната пропаганда во Македонија.¹⁵³ Во октомври 1879 година егзархот Јосиф I го отворил пред кнезот Батенберг прашањето за материјалната помош што Кнежеството би ѝ ја укажувало на Егзархијата.¹⁵⁴ Притоа, бугарскиот црковен великодостојник се повикал на членот 39 од Трновската конституција, според кој бугарското кнежество во црковен поглед претставувало неразделив дел од бугарската црковна област и „му се потчинува на Св. Синод – врховната духовна власт на бугарската црква, каде и да се наоѓа таа власт“.¹⁵⁵ Овој член од Конституцијата предизвикал негодување кај османлиските власти, меѓутоа претставувал добра основа за Кнежеството да ја финансира Егзархијата, како од средствата што се обезбедувале од црковните давачки во епархиите во Бугарија (2 гроша од венчило), така и од државната каса.¹⁵⁶ Кнезот и Народното собрание ги прифатиле барањата на Егзархијата за редовно испраќање на средства во егзархискиот ковчег, наменети за издршка на егзархиската дејност во Македонија и Тракија. На тој начин, иако Егзархијата функционирала како официјална османлиска институција, таа финансиски била издржувана од Кнежеството Бугарија.

Во буџетската 1880/81 финансиската помош што Народното собрание и бугарскиот кнез ѝ ја одобриле на Егзархијата била симболична и изнесувала 31 700 франка (околу 30 000 лева), кои биле наменети за „издршка на егзархот, секретар,

стојалиштето на егзархот Јосиф, кој сметал дека единствено доколку егзархиското седиште остане во Цариград, Егзархијата ќе може да води сопствена политика во османлиските провинции, пред сè во Македонија (Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 72) .

¹⁵³ З. Маркова, Българската Екзархия, 1870-1879..., 236-237.

¹⁵⁴ З. Маркова, Екзархията..., 79.

¹⁵⁵ Сборникъ на дѣйствиущитѣ сѣдбени закони въ княжеството..., 13.

¹⁵⁶ З. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония..., 124.

протисингел, наем, гаваз, писар и канцелариски трошоци“. Меѓутоа, во наредните години сумата што бугарските даночни обврзници ја обезбедувале за Егзархијата постојано растела и стигнала до милионски цифри. Финансиските средства биле доставувани со посредство на бугарското дипломатско агентство во Цариград и банкарот А. Стојанович.¹⁵⁷ Главнината од овие средства секогаш ја обезбедувала владата на Кнежество Бугарија, а до 1885 година дел од средствата обезбедувале и владата на Источна Румелија и благотворителното друштво во Пловдив. Така, од вкупниот егзархиски буџет за 1883/84 година, кнежевската влада во Софија обезбедила 93,5% од средствата, владата во Пловдив дала 5,7%, а остатокот од 0,8% го комплетирало благотворителното друштво во Пловдив.¹⁵⁸

ОДОБРЕН БУЏЕТ НА БУГАРСКАТА ЕГЗАРХИЈА 1880-1913¹⁵⁹

УЧЕБНА ГОДИНА	ОДОБРЕН БУЏЕТ (во левови)
1880-1881	30 000
1881-1882	100 000
1882-1883	200 000
1883-1884	401 135
1884-1885	482 898
1885-1886	434 036
1886-1887	484 779
1887-1888	450 141
1888-1889	450 141
1889-1890	565 094
1890-1891	602 480
1891-1892	716 639
1892-1893	791 458
1893-1894	806 962
1894-1895	841 557
1895-1896	910 747
1896-1897	1 072 915

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Воин Божинов, Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913, София 1982, 43.

¹⁵⁹ Илия Галчев, Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870-1913), София 1994, 14; В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 43; Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ... II дел..., 171.

1897-1898	1 084 833
1898-1899	999 617
1899-1900	1 027 538
1900-1901	1 089 600
1901-1902	1 184 000
1902-1903	1 112 300
1903-1904	1 112 300
1904-1905	1 342 592
1905-1906	1 763 904
1906-1907	1 763 904
1907-1908	1 949 340
1908-1909	2 031 264
1909-1910	2 120 310
1910-1911	2 454 554
1911-1912	2 464 811
1912-1913	2 595 722

Во 1881 година бугарскиот министер за надворешни работи и вероисповед, Георги Влкович, изготвил правилник за користење на материјалните средства што Кнежеството ги одобрувало за училиштата во Македонија. Според предлог правилникот на Влкович, парите од буџетот на Министерството за образование требало да се префрлат на име на бугарскиот егзарх и да се користат за плати на учителите, за изградба и поправка на училишта и за наеми. Притоа егзархот би имал обврска да поднесува отчет за трошењето на средствата. На почетокот на 1882 година министерот го доставил правилникот за одобрување до кнезот Батенберг.¹⁶⁰

Во август истата година и официјалниот претставник на кнежевската влада при руското генерално конзулство во Солун, Наум Спространов, подготвил проект-правилник за уредување и управување на црковно-училишните општини во Македонија.¹⁶¹ Спространов предвидува грижите за бугарските училишта во Македонија да ѝ се отстапат на една комисија составен од 5-7 членови назначени од министерот за просвета, која би имала седиште во Софија. Притоа, според Спространов, материјалните средства би требало да им се испраќаат на

¹⁶⁰ Вџншната политика на Бугария..., 319-321.

¹⁶¹ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 99.

егзархиските општини во македонските вилаети, со посредство на руските конзули.¹⁶² Во јануари 1883 година, новиот министер за надворешни работи и вероисповед, Константин Стоилов, изработил програма за пропагандно дејствување во Македонија и ја поднел до кнезот Батенберг.¹⁶³ Програмата на Стоилов е мошне интересна бидејќи самата по себе претставува долгорочна стратегија за бугарското пропагандно дејствување во Македонија, а, што е уште поважно, кнезот и владата ја одобриле програмата и истата, во текот на неколку децении, служела за регулирање на заемните односи помеѓу софиската влада и Бугарската Егзархија во врска со сите прашања поврзани со бугарската просветна пропаганда во Европска Турција.¹⁶⁴ Оттука, подетално ќе се задржиме на најважните аспекти од програмата, и на начините на кои што била имплементирана од бугарскиот училиштен пропаганден апарат во Македонија.

Стоилов го започнува својот извештај со констатација дека Македонија е архимедовскиот пункт на целото Источно прашање и дека „за Македонија и во Македонија ќе се разигра последниот акт на источната драма, и бидејќи прашањето ќе се реши со силата на оружје, тоа сè зависи од тоа кој ќе биде побрзо на местото и со кого ќе биде населението“.¹⁶⁵ Со цел македонското население да биде приклонето кон Бугарија кога ќе дојде решавачкиот момент за освојување на Македонија, бугарскиот министер ги дава следниве насоки: „За да може (владата на Бугарија, б.н)... да ја игра улогата на Пиемонт... нужно е сето население во Македонија да се убеди дека владата на В. Височество води општонародна бугарска политика, дека Кнежеството е најприродниот и успешниот активен заштитник на Македонија... со еден збор, секој Македонец треба да се проникне од мислата дека во Софија се грижат за неговата судбина, за неговата сегашност и за неговата иднина. Кај македонските Бугари треба да се *развије* чувство на народносно самосознание, мало и големо треба да знае дека е од бугарска крв и да се гордее со тоа. Само кога ќе го достигнеме тоа, можеме да кажеме дека бугарската народност во Македонија е осигурена“.¹⁶⁶ Според Стоилов, за остварување на оваа цел и

¹⁶² Вншната политика на Бугарија..., 406-414.

¹⁶³ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ..., 263-273.

¹⁶⁴ В. Божинов, Бугарската просвета в Македонија..., 44.

¹⁶⁵ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ..., 264.

¹⁶⁶ Исто, 266

исполнување на програмата кнежевската влада требала „да врви рака за рака со Егзархијата“, а главниот акцент требал да биде ставен врз бугарските училишта во Македонија.¹⁶⁷

Во врска со распределбата на финансиските средства за бугарските училишта во Империјата, Стоилов го одбива предлогот на Спространов средствата за оваа намена да се испраќаат преку руските конзули во Македонија. Според министерот, целта на бугарската влада „е да се разбуди и да се развие кај населението во Македонија чувство на народно (бугарско) самосознание, а едно од главните средства за постигнување на таа цел и за успехот на училишното дело во Македонија е да се заинтересираат самите општини за своите училишта. Затоа треба ним да им се остави, како иницијативата, така и полната слобода во уредувањето на училиштата, се разбира под услов да се потчинуваат на една општа програма, која ќе ја изработи светата Егзархија.“¹⁶⁸ Меѓутоа, за да се избегнат пречките од страна на османлиските власти во случај училишното дело да се раководи од комисија со седиште во Софија, Стоилов предлага сето раководство на училишната пропаганда да ѝ биде доверено на Егзархијата. Притоа констатира: „Кога ѝ го оставаме ова право на Егзархијата, ние ѝ го поткреваме нејзиното значење, ѝ го наголемуваме угледот, а тоа ќе му ползува на целиот бугарски народ“. Меѓутоа, веднаш потоа бугарскиот министер ја уточнува улогата на Егзархијата како обичен посредник, бидејќи „врховното водење (на училишната пропаганда во Македонија, б.н) ќе ѝ припаѓа на владата на Вашето Височество... и нејзиниот глас е решавачки во сите основни прашања“.¹⁶⁹

Што се однесува до профилот на учителскиот кадар, министерот Стоилов смета дека требало да се обрне огромно влијание на лицата кои би биле испраќани за учители. Тие не требале само да го учат младото поколение, туку „главно е да го воспитуваат во патриотски дух: тие треба да внесат во своите воспитаници и во целото население идеја дека Вие (бугарскиот кнез, б.н) сте господар на целиот бугарски народ, подновител на престолот на бугарските цареви и оти во Ваше лице ќе се изврши обединувањето на бугарскиот народ“. Притоа, Стоилов

¹⁶⁷ Исто, 267.

¹⁶⁸ Исто, 267-268.

¹⁶⁹ Исто, 268-269.

потенцира дека од изборот на учителите зависело дали ќе се постигне единство во мислите на „бугарскиот народ“ во Македонија, или пак ќе следува политичка пропаст.¹⁷⁰

За начинот, пак, на кој што Егзархијата требала да дејствува во просветното прашање, бугарскиот министер за надворешни работи истакнува дека при самата Егзархија требало да се состави комисија која би го водела училишното дело. Претседател на комисијата би бил бугарскиот егзарх, но меѓу членовите бил предвиден и бугарскиот дипломатски агент во Цариград. Притоа, материјалните средства обезбедени од бугарското Министерство за образование би биле испраќани директно до таа комисија, која што потоа би ги дистрибуирала по потреба до егзархиските општини во Македонија.¹⁷¹

Последните прашања што Стоилов ги засегнува во овој опширен извештај се однесувале на начинот на кој што Егзархијата требала да дава отчет за потрошените средства и за висината на егзархискиот буџет.¹⁷²

Набргу по усвојувањето на оваа програма, се пристапило кон нејзина реализација.

Во услови кога османлиските власти не дозволувале враќање на егзархиските митрополити во Македонија и постојано го одложувале издавањето на нови митрополитски берати, единствената врска на Егзархијата со Македонија ја претставувале егзархиските општини.¹⁷³ Во предвечерието и за време на Руско-Турската војна, добар дел од овие општини згаснале, а нивните функции ги презеле патријаршиските општини. Оттука, една од првите задачи што си ги поставила Егзархијата по 1878 година било заживувањето на нејзините општини во Македонија. Претседателите на општините во епархиските центри каде што до Руско-Турската војна имало егзархиски митрополити (Скопје, Охрид и Велес) добиле нова титула „егзархиски намесници“.¹⁷⁴ Во пракса улогата на епархиски

¹⁷⁰ Исто, 269.

¹⁷¹ Исто.

¹⁷² Исто, 270-272.

¹⁷³ Росица Лелџова, Българските църковни общини в Македония (1878-1903) – Статут и структурно-организационни въпроси, Известия на Българското историческо дружество, том. 41, София 2011, 279-289.

¹⁷⁴ З. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония..., 134.

намесници ја играле и претседателите на општините во останатите епархиски центри, додека самите општини имале улога на епархиски совети.¹⁷⁵ Поголемите општини биле јадрото што ги привлекувало и помалите градски и селски општини, и, барем во првите години по Руско-Турската војна, кај нив може да се забележи извесно самоуправање. Всушност, поради својата слабост и недоволна присутност на теренот во Македонија, Егзархијата била мошне внимателна во своите односи со општините. Во овој чувствителен период за бугарската пропаганда, кога Егзархијата се обидува да го врати загубениот и да освои нов терен за сметка на грчката пропаганда, секој погрешен чекор можел да го оттргне македонското население од бугарската стега. Оттука, во одредени случаи егзархот Јосиф I бил принуден да се воздржи од директно инволвирање при изборот на општинските претседатели и од целосна контрола врз внатрешните работи на општините. Меѓутоа, тој го задржал правото да го одобри или одбие изборот, а честопати токму тој препорачувал лице што би требало да ја преземе претседателската функција во општините.¹⁷⁶ Подиректно инволвирање на Егзархијата се забележува при изборот на свештеници. Со оглед на тоа што за селанецот од XIX век „свештеникот беше светец, а преку неговиот збор ги слушаше наредбите од Бога“,¹⁷⁷ прашањето за изборот на свештеници се покажало како едно од позначајните прашање поставени пред Егзархијата. За време на Руско-Турската војна голем дел од егзархиските свештеници биле преследувани и затворани, а многумина биле принудени да побараат прибежиште во Бугарија и Источна Румелија. Поради тоа, егзархискиот свештенички кадар, кој и онака бил оскуден, по војната бил сведен на минимум. Во моменти кога една од главните задачи на Егзархијата била да го привлече кон себе македонското патријаршиско население, потребата од обучен и интеллигентен свештенички кадар била насушна. Оттука, егзархот Јосиф настојувал кандидатите за свештеници да бидат месни

¹⁷⁵ За дејноста на општините во периодот од 1878 до 1885 види подетално кај: Кирил Патријарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония ...том първи... книга първа..., 541-655.

¹⁷⁶ З. Маркова, Дейноста на Българската Екзархия в Македония..., 134; В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 41.

¹⁷⁷ Никола Минов, Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903), Скопје 2013, 99.

жителите, кои уживаат големо влијание меѓу населението. Ракоположувањето на овие свештеници го вршел лично егзархот, заедно со двајца егзархиски архиереи. За да се продуцираат свештенички кадри, Егзархијата предвидела дел од своите буџетски средства за организирање на богословски училишта. Во 1884 година, при прилепското класно училиште неофицијално бил отворен двогодишен богословски курс, за кој Егзархијата обезбедила 50 стипендии. Сепак, по жалбите од страна на Патријаршијата, курсот бил набрзо затворен, а македонските кандидати за свештеници се префрлиле во свештеничкото училиште во Одрин, од каде што дел го продолжиле своето образование и обука за свештенички позив во Одеската семинарија.¹⁷⁸

Така, како резултат на неколкугодишна активност, Бугарската Егзархија успеала да воспостави контрола врз егзархиските општини. Претседателите на општините, кои биле финансиски издржувани од Егзархијата,¹⁷⁹ во најголем број случаи биле духовни лица препорачани од егзархот, а опстанокот на самите општини во голема мерка зависел од финансиските средства што ги обезбедувало бугарското Министерство за образование, кои биле дистрибуирани од Егзархијата.

Второто витално прашање што го засегнал министерот Стоилов било поврзано со профилот на учителскиот кадар. Според бугарскиот министер идните воспитувачи требале да го воспитуваат младото македонско население во бугарски патриотски дух. Оттука, тој го прифатил предлогот на Спространов кнежевската влада да отпушта 30 стипендии „за Бугарчињата... од горните места (Македонија и

¹⁷⁸ Во 1880-ите во руските духовни семинарии се образувале голем број на Македонци. Препораката за студирање во семинаријата ја давала Егзархијата. Симптоматично е тоа што додека егзархиските стипендијанти што не доаѓале од Македонија добивале само егзархиска стипендија, Македонците покрај стипендијата од Егзархијата добивале дополнителни средства кои егзархот Јосиф I ги издејствувал од Пловдивското македонско друштво, Одеското бугарско настојателство, манастирите во Кнежество Бугарија и Источна Румелија, како и од приватни спонзори (Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония ...том първи... книга първа..., 67-81).

¹⁷⁹ Претседателот на општината имал должност да биде сместен во главниот град на казата, дури и ако егзархиското население во наведеното место било малцинство (како на пример во Костур и Сер). Во седиштето на казата бил свикуван советот на општината (Александар Трајановски, Бугарската Егзархија и македонското национално-ослободително движење, 1893-1908, Скопје 1982, 102; В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 41).

Одрински вилает, б,н) да се учат во повисоките државни училишта во Кнежеството“.¹⁸⁰ Во тој контекст, Егзархијата се обидела да го компензира недостатокот на месна интелигенција од егзархиските редови, со тоа што започнала да стипендира млади Македонци за да се образуваат во Бугарија и Источна Румелија. Во учебната 1880-1881 и бугарската влада обезбедила 30 стипендии за македонски ученици да учат во средните училишта во Софија, Пловдив и Сливен.¹⁸¹ Намерата на бугарската политичка елита била јасна. Овие млади Македонци требале да се обликуваат по бугарски терк, да научат да ја сакаат Бугарија и новостекнатиот бугарски патриотизам да им го пренесат на своите помлади сонародници во Македонија. Според планот, по само неколку години македонските стипендијанти се вратиле како учители во бугарските училишта во Македонија, а некои од нив како стипендијанти на бугарската влада ја продолжиле својата обука во солунската бугарска гимназија „Св. Кирил и Методиј“.¹⁸² Недостатокот на обучен кадар неретко бил пополнуван со учители и професори од Кнежество Бугарија и Источна Румелија, на кои, за да избегнат евентуални проблеми со османлиските власти, им биле издавани документи и свидетелства потпечатени од егзархиските општини во Македонија.¹⁸³ Така, по само неколку години Бугарската Егзархија создала солидна професорска фаланга во Европска Турција. Во егзархискиот отчет за учебната 1881/82 година е наведено дека Егзархијата подржувала 81 учител, за по само три години, во 1884/85, таа цифра да

¹⁸⁰ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ..., 270.

¹⁸¹ Вншната политика на Бугарија..., 319-321.

¹⁸² З. Маркова, Дейноста на Бугарската Егзархија во Македонија..., 137-138.

¹⁸³ Исто, 141; Проблем од поинаков карактер претставувала процедурата што учителите требале да ја пројдат за да добијат право за учителствување. Врз основа на Законот за вилаетите, а со цел да се воведат ред и закон во училиштата на православно население во Македонија, во Империјата биле формирани училишни комисии. За еден кандидат да добие дозвола да работи како учител, тој требал да поседува матично уверение од родното место, потоа требал да добие мазба од месниот управник, а по 31 ден кандидатот бил должен да се јави пред училишната комисија и да положи приемен испит, по што имал право да ја практикува учителската дејност. Поради тоа што и најмал пропуст ја враќал процедурата на почеток, дел од кандидатите за учители воопшто не успеале да ја добијат потребната дозвола, а за останатите Егзархијата неретко била принудена да плаќа мито за да се дојде до посакуваната дозвола или за да се забрза процедурата.

порасне на 147 учители кои својата плата ја добивале директно од егзархиската каса.¹⁸⁴

Третото прашање што министерот Стоилов го поставил во својата програма било поврзано со начинот на кој што Егзархијата требала да дејствува во просветното прашање, односно, Стоилов сметал дека при самата Егзархија требало да се состави комисија која би го водела училишното дело. Според бугарскиот министер за просвета претседател на комисијата би бил бугарскиот егзарх, но меѓу членовите бил предвиден и бугарскиот дипломатски агент во Цариград. Притоа, материјалните средства обезбедени од бугарското Министерство за образование би биле испраќани директно до таа комисија, која што потоа би ги дистрибуирала по потреба до егзархиските општини во Македонија. Во потрага по начин за директна контрола врз просветната политика на Бугарската Егзархија, есента 1883 година софиското Министерство за образование го назначило Јосиф Ковачев за советник при кнежевското агентство во Цариград, со задача да претставува посредник во односите помеѓу Егзархијата и агентството. Задолженијата на Ковачев биле поврзани исклучиво со училишните активности на Егзархијата во Европска Турција, што било прецизно потенцирано во инструкциите што ги добил при назначувањето – „да го надгледувате правилното расходување на сумите, да бдеете врз дејноста на Егзархијата во тоа (училишното, б.н) дело. Го имате правото на вето врз распределбите што ги прави Егзархијата“.¹⁸⁵ Во суштина, назначувањето на Ковачев било директен упад на владата во Софија во работата на Егзархијата. На тој начин, освен што ги обезбедувала материјалните средства за егзархиската просветно-религиозна пропаганда во Македонија, бугарската влада целела и кон воспоставување на целосна контрола врз сите егзархиски активности – назначување на учители и директори во бугарските училишта во Македонија, изградбата на нови училишта и цркви, регулирање на платите на егзархискиот персонал и тн.

Егзархот Јосиф I веднаш се изјаснил против ваквиот однос на владата во Софија, под мотив дека Егзархијата зависи од османлиската влада и не може да допушти во нејзините внатрешни работи да учествуваат чиновници испратени од

¹⁸⁴ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 45.

¹⁸⁵ Вншната политика на България..., 484-485.

странска влада.¹⁸⁶ Во бугарската престолнина навидум ги прифатиле барањата на Јосиф за независно раководење на училишните активности во Македонија, но егзархот не мирувал. На негова иницијатива при Егзархијата била формирана училишна комисија (попечителство), идниот Училиштен оддел.¹⁸⁷ Во септември 1883 година егзархот го известил бугарското Министерство за надворешни работи дека била составена училишна комисија под претседателство на Методи Кусев, и замолил министерството да испрати свој човек за член на комисијата.¹⁸⁸ Во март 1884 година бил изработен и Правилник на комисијата, кој бил испратен за одобрување во Софија.¹⁸⁹ Според Правилникот, комисијата би имала 4 члена, би одлучувала со мнозинство на гласови и би работела под надзор од егзархот. Главна задача на комисијата би била да ги одредува местата во Османлиската Империја на кои што им била нужна материјална помош, и да ја одредува одобрената сума што би била испратена. Покрај тоа, комисијата била должна секоја година да даде отчет за сработеното и за потрошените средства, кој би го испраќала до главните финансиери – бугарското министерство за образование и Постојаниот комитет во Пловдив. По извесен компромис, според кој Министерството за надворешни работи требало да го одобри назначувањето на членови во комисијата, Правилникот бил утврден на 12 јуни 1884 година.¹⁹⁰ Подолу ќе се задржиме на улогата што оваа комисија ја имала во бугарската просветна пропаганда во Македонија. Тука само ќе констатираме дека за помалку од две години најважните точки од програмата на министерот Стоилов веќе биле реализирани, или била започната нивната реализација.

¹⁸⁶ З. Маркова, *Дейноста на Българската Екзархия в Македония...*, 139.

¹⁸⁷ Податоците за основањето на Училишниот оддел, за неговиот првобитен состав и статут се непотполни и противречни. Според спомените на тогашниот секретар на егзархот, Максим Пловдивски, одделот бил создаден во 1882 година и во него влегувале тој, Методи Кусев, Панаретов, П. Т'пчилештов, А. Стојанович и С. Илич. Според други автори основањето на оваа Училишна комисија се случило пролетта 1883 година, кога во писмата до егзархиските општини во Македонија за прв пат како автор и потписник се јавува „Училишното попечителство“ (Исто, 141; Максим Пловдивски, *Автобиография и спомени*, Софија 1930, 134).

¹⁸⁸ З. Маркова, *Дейноста на Българската Екзархия в Македония...*, 140.

¹⁸⁹ Български Екзарх Йосиф I, *Дневник...*, 157-159.

¹⁹⁰ З. Маркова, *Дейноста на Българската Екзархия в Македония...*, 140.

Како резултат на сите горенаведени активности на Бугарската Егзархија и владите на Кнежество Бугарија и Источна Румелија, од квантитативен аспект бугарската црковно-просветна пропаганда во Македонија забележувала постојан напредок. Навистина, наставата во бугарските училишта не била унифицирана и одредени проблеми, како усогласувањето на наставните планови, програми и учебници, останувале задача која не била решена ниту до 1885 година. Меѓутоа, во првите 7 години по создавањето на Кнежество Бугарија и автономната провинција Источна Румелија, бугарските политички и црковни лидери успеале повторно да воспостават контрола врз црковно-училишните општини, да го зголемат бројот на бугарски училишта и учители во Македонија и да го регулираат осигурувањето и протокот на материјални средства. На тој начин, бугарските пропагандни фактори успешно ја завршиле првата фаза од просветната програма на бугарската влада. Од друга страна, на црковен план биле постигнати забележителни резултати, бидејќи добар дел од македонското патријаршиско население и огромен дел од македонските унијати ја прифатиле Егзархијата.

До 1885 година Егзархијата, т.е бугарската влада, ги финансирала сите гимназии и класни училишта, додека поголемиот број од основните училишта биле одржувани од локалните егзархиски црковно-училишни општини. Само едно основно училиште во Охрид било субвенционирано директно од руската влада.¹⁹¹ Меѓутоа, иако во принцип Егзархијата барала од општините сами да ги финансираат учителите во основните училишта, таа никогаш не одбивала да финансира егзархиски учители во патријаршиските или унијатските села. Така, на барањето од егзархиската црковно-училишна општина во Гевгелија до егзархот Јосиф I да испрати по 20 лири за да се финансираат учители во унијатските села Мачуково, Големо село, Сеново, Мрзенци, Морарци, Богданци и Богородица, со напомена дека за возврат селата ќе ја прифатат Егзархијата, егзархот веднаш ги испратил бараните средства.¹⁹²

¹⁹¹ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 45.

¹⁹² Исто, 47.

3. Просветно-религиозната политика на Бугарската Егзархија и Кнежеството Бугарија во Македонија (1885-1894)

Целта е да ги доведеме нашите браќа (во Македонија) до народно самосознание. Само кога ќе видиме отворени бугарски училишта, преполни со ученици, тогаш ќе прогласиме дека народниот бугарски учител го исполнил својот висок и свечен долг кон татковината.

Петко Каравелов – премиер на Кнежество Бугарија

Во бугарската историска литература терминот „туѓи пропаганди“ означува систем од културни, економски и политички средства кои што во втората половина на XIX и почетокот на XX век биле употребувани за создавање на сфери на влијание во Македонија. Притоа, „туѓите пропаганди“ во Македонија според бугарската историографија се делат на национални, во кои се вклучени грчката, српската и романската пропаганда, и духовни – католичката и протестантската пропаганда.¹⁹³ Историчарот Милен Михов го констатира постоењето на овие национални и религиозни пропаганди, но истовремено ги негира сите обвинувања на „скопската историографија“ за постоење на некаква си бугарска пропаганда, при што како главен аргумент истакнува дека самото население во Македонија, во соработка со Егзархијата, бугарската влада и Македонската револуционерна организација, заеднички настапувало против туѓите пропаганди.¹⁹⁴ Петар Петров и Христо Темелски ја надградуваат тезата за непостоење на бугарска пропаганда. Соочени со непријатниот факт дека егзархиските училишта не произлегувале од самиот народ, туку биле финансирани однадвор, каков што бил случајот со училиштата на „туѓите пропаганди“, двајцата бугарски историчари наоѓаат оправдување во тоа што „финансиските приходи (што ги добивале училиштата,

¹⁹³ Милен Михов, С крџст и меч, Бугарската Екзархија, ВМОРО и освободителните борби на Бугарите во Македонија и Одринско (1902-1912), Велико Търново 2002, 275.

¹⁹⁴ Исто, 276-277.

б.н) биле законско право на Егзархијата како општо бугарска институција“, па оттука „во никаков случај не може да стане збор за некаква си пропаганда, какви што биле другите народни и религиозни пропаганди во Македонија“. ¹⁹⁵ Притоа, Темелски и Петров го премолчуваат фактот дека главен спонзор на Егзархијата била бугарската влада. Величко Георгиев и Стајко Трифонов детално ја обработуваат дејноста на „туѓите антибугарски пропаганди во Македонија“, но ни кај нив воопшто нема збор за бугарска пропаганда. Напротив, просветно-религиозната активност на Егзархијата и на бугарската влада била само средство за одбрана од туѓите пропаганди. ¹⁹⁶ Во својата анализа на егзархиската дејност во Македонија, историчарката Зина Маркова заклучува дека финансирањето на бугарските училишта во Македонија не било пропаганда, каква што било финансирањето на грчките и српските училишта, бидејќи Егзархијата „тоа го прави за своите, за Бугарите. Парите што Егзархијата ги расходува за училиштата се отпуштани од бугарската држава, и не можело да биде поинаку. А тоа значи дека тие училишта се издржувани од бугарскиот народ, од бугарското општество во Кнежеството – мала морална компензација за сонародниците...“. ¹⁹⁷

Со ваквите толкувања на современите бугарски историчари не би се согласил бугарскиот егзарх Јосиф I. При една негова белешка за пропагандните борби во Македонија, егзархот во својот дневник запишал дека „против српската пропаганда треба да ја засилíme нашата“, ¹⁹⁸ со што јасно признава постоење на бугарска пропаганда. Што се однесува до целта на оваа бугарска пропаганда, Јосиф I истата прецизно ја лоцира во писмо до вршителот на должноста претседател на Св. Синод во Софија, самоковскиот митрополит Доситеј, во кое запишал: „На Егзархијата во иднина и претстои да ја реализира тешката историска задача да ги прибере под своја власт сите Бугари во вилаетите на Европска Турција, да *развиe* во нив сознание и љубов кон нивната народност и јазик и да им култивира

¹⁹⁵ П. Петров и Х. Темелски, Църква и църковен живот в Македония..., 110.

¹⁹⁶ Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Гръцката и сръбската пропаганди в Македония, Крајт на XIX – началото на XX век, Нови документи, София 1995, 5.

¹⁹⁷ З. Маркова, Екзархийското дело в Европейска Турция, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994, 247.

¹⁹⁸ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 522.

општонароден идеал: сите Бугари проникнати во ист дух, исти тежнења и иста вера“.¹⁹⁹ За да ја оствари оваа цел, и во периодот по обединувањето на Кнежество Бугарија и Источна Румелија, главна задача на Егзархијата и владата во Софија било издавањето на митрополитски берати и унапредување на просветната пропаганда во Македонија. Притоа, иако односите помеѓу Егзархијата и бугарската влада на Стефан Стамболов (1887-1894) биле далеку од идеални, а понекогаш и на граница на непријателство, во однос на бугарската пропаганда во Македонија егзархот и премиерот најчесто ги ставале разликите настрана и со здружени сили настапувале во име на големобугарскиот идеал.

3.1 Обединувањето на Кнежество Бугарија со Источна Румелија, Српско-бугарската војна од 1885 година, детронирањето на кнезот Александар Батенберг и доаѓањето на Фердинанд Сакскобурготски дополнително ја усложниле и онака неповолната положба на Бугарија во поглед на нејзиниот настап кон Македонија. Од една страна, до обединувањето бугарските влади ги граделе своите позиции врз перспективата дека Македонија би станала дел од идната Голема Бугарија со помош, поткрепа и заштита од Русија. Меѓутоа, обединувањето на Кнежеството Бугарија со Источна Румелија, кое се случило без руски благослов, и сплетот на настани што следувале до изборот на Фердинанд од куќата Сакс-Кобург-Гота за нов бугарски кнез, кој исто така се случил спротивно од волјата на Русија, ја поставил Бугарија во немилост кај својот дотогашен заштитник. Оттука, иако веднаш по обединувањето бугарскиот премиер Петко Каравелов на митинг во Трново ги изнел бугарските претензии кон Македонија со зборовите „Оваа година во Тракија, догодина во Македонија“,²⁰⁰ бугарските политичари биле свесни дека за активирање на македонското прашање, па макар тоа било преку прашањето за митрополитските берати, треба да се чека на подобри времиња. Османлиските власти не можеле лесно да го проголтаат нанесениот удар со обединувањето и застанале цврсто на страната на Патријаршијата при секоја арбитража за одредување на сопственоста врз црковните храмови во Македонија.

¹⁹⁹ Илија Пасков, Изложение на екзарх Йосиф I до Св. Синод на Българската църква за църковно-училищното дело в Македония и Одринско (1897-1900 г.), Известия на държавните архиви, кн. 59, София 1990, 398.

²⁰⁰ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 33.

На 22 февруари 1889 година кралот Милан Обреновиќ се откажал од својот престој во полза на својот малолетен син, Александар. Принудната абдикација на австро-унгарскиот сојузник на српскиот престој во дипломатските кругови во Англија и Австро-Унгарија била оценета како јавен успех на Русија.²⁰¹ Иако тајниот сојузнички договор од 1881 година помеѓу Србија и Австро-Унгарија сè уште имал важност, Виена воопшто немала илузии за идната ориентација на Србија кон Русија.²⁰² Постепеното воспоставување на руското влијание во Србија истовремено стимулирало пораст на значењето што Бугарија го добила во политичките планови на Англија и Хабсбуршката монархија. Бугарската влада на Стефан Стамболов веднаш ја забележала шансата што ѝ се укажала со новата меѓународна констелација. Така, освен финансиските заеми што ги добила од банките во Виена и Лондон, владата на Стамболов склучила трговска конвенција со Англија и ги презела првите чекори за вооружување на бугарската армија со посредство на австриски фирми.²⁰³ Притоа, младата бугарска држава за прв пат добила согласност да акредитира свој дипломатски претставник во една Голема сила, откако Г. Начович бил назначен за бугарски дипломатски агент во Виена.²⁰⁴

Во 1890 година владата на Стамболов започнала подиректно да настапува во однос на македонското прашање, што се должело на причини од различен карактер. Од една страна, бугарската влада била свесна за новостекнатото значење што Бугарија го имала во Источното прашање. Притоа, позитивните сигнали што доаѓале од британската и австро-унгарската амбасада во Цариград го увериле бугарскиот премиер дека е дојдено времето за поагресивен настап пред Портата. Од друга страна, финансиската помош што доаѓала од Западна Европа значително го зголемила рејтингот на Стамболов на внатрешен план и отворила перспективи за пренасочување на вниманието на надворешно-политичко поле. Како последица на трговскиот договор помеѓу Бугарија и Англија, во поголемите бугарски градови

²⁰¹ Андрей Пантев, Англија срещу Русија на Балканите, 1879-1894, Софија 1972, 202.

²⁰² Радослав Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија, 1879-1894, Политически одношения, Софија 1988, 288.

²⁰³ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов по националниот въпрос, Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Бугари, 1878-1944, Том 1, Софија 1994, 229.

²⁰⁴ Исто.

започнала изградба на своевременно импозантни архитектонски зданија. Финансискиот прилив во земјата ѝ овозможил на Бугарија да ги исполни задолженијата кон Русија поврзани со окупациониот долг, а на 14.05.1890 била пуштена во употреба железничката линија Јамбол-Бургас. Доказ за политичката сила на Кнежеството било и брзото откривање и ефикасно ликвидирање на обидот за државен преврат, организиран од офицерскиот круг на чело со мајорот Коста Паница. Во јуни 1890 година, во зенитот на својата моќ, Стамболов на премиерската функција ѝ ја надоврзал и функцијата министер за надворешни работи.²⁰⁵

На почетокот на февруари 1890 година, согласно инструкциите од бугарскиот премиер, дипломатскиот агент во Цариград, д-р Георги Влкович, доставил меморандум до султанот, големиот везир и амбасадите на Велика Британија, Австро-Унгарија и Италија, со кој се заканил дека поради опасноста да биде претворена во руска губернија, како и поради тоа што сизеренот – Османлиската Империја – не ја штити својата вазална држава од надворешни опасности, Бугарија ќе прогласи независност.²⁰⁶ Меморандумот предизвикал ефект во османлиските кругови, но амбасадорите на Големите сили покажале индиферентност кон бугарските барања и истакнале дека на Бугарија не ѝ се заканува реална опасност да биде проголтана од Русија.²⁰⁷ Стамболов сепак продолжил со зацртаниот план. На 19.02 истата година Влкович бил повикан во Софија, кај што му биле доставени нови 4 барања што требал да ги достави пред Портата. Главното од сите барања било да им се дозволи на охридскиот и на скопскиот митрополит да ги заземат местата во нивните епархии. Истовремено медиумите во Бугарија започнале силна агитација во корист на објавување на независноста.²⁰⁸ Дури и кнезот Фердинанд на велигденскиот говор во Пловдив најавил таква можност, со што предизвикал нова тревога во османлиските кругови.²⁰⁹ За да ја смири непријатната ситуација, Портата, на поттик на

²⁰⁵ Исто, 230.

²⁰⁶ Исто, 231.

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ Исто, 232.

²⁰⁹ Документи за българската история, Том IV, Документи из турските държавни архиви (1863-1909), София 1942, 117

британскиот амбасадор во Цариград, покажала подготвеност делумно да ги задоволи бугарските барања, со тоа што му дозволила на митрополит Теодосиј Гологанов да ја посети Скопската епархија и да освети неколку егзархиски цркви. Меѓутоа, за само 40-ина денови големиот везир упатил наредба до митрополитот да се врати во Цариград, што на софиската влада ѝ дало повод за поагресивен настап во прашањето за бератите.²¹⁰ На 7 јуни 1890 година дипломатскиот агент Влкович на големиот везир му доставил нота во која бугарската влада побарала признавање на кнезот и на правата на Егзархијата во Османлиската Империја. Во спротивност, владата директно се заканила дека ќе прогласи независност.²¹¹ Следниот ден нотата била доставена и до султанот. Во наредните денови Портата била изложена на силен притисок од руска, српска и грчка страна да не ги задоволи бугарските барања.²¹² Кај Портата интервенирал и англискиот амбасадор, но во сосема спротивен контекст од тоа што го барале Русија, Грција и Србија. Сепак, откако детално ја анализираше ситуацијата, на 21.06.1890 османлискиот Министерски совет донел неколку одлуки, меѓу кои: 1) Да се дозволи испраќање на бугарски владици во Охридската, Велешката и Скопската епархија; 2) Да се дозволи издавање на егзархиски весник на бугарски јазик.²¹³ Одлуките сепак не биле правосилни без да бидат потврдени од султанот. За да ја забрза процедурата, Стамболов наредил да се сопре исплаќањето на источнорумелискиот долг кон Османлиската Империја. До крајот на јуни амбасадорите на Велика Британија, Италија и Австро-Унгарија ја истакнале својата поддршка за издавањето на митрополитски берати. Конечно се огласил и султанот, кој донел компромисна одлука, прифаќајќи само дел од одлуките на Министерскиот совет. Така, на 5.07.1890 било издадено султанско ираде за два митрополитски берати за Скопската и Охридската епархија.²¹⁴ За митрополит на Скопската епархија бил назначен Теодосиј Скопски (Гологанов), а на местото охридски митрополит бил поставен Синесиј Охридски.²¹⁵ Притоа, бератите биле издадени на име на

²¹⁰ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 232.

²¹¹ Исто, 233.

²¹² Исто, 234.

²¹³ Исто.

²¹⁴ Исто, 235.

²¹⁵ З. Маркова, Екзархийското дело в Европейска Турција..., 258.

бугарската влада, а не на Егзархијата, што според подоцнежните изјави на султанот Абдул Хамид било огромна грешка, бидејќи во пракса значело дека се поништува односот сизерен-вазал, а Османлиската Империја и Бугарија биле рамноправни субјекти.²¹⁶

По успехот со митрополитските берати за Охрид и Скопје, владата на Стамболов зазела поумерен курс кон Османлиската Империја, до степен што многумина започнале да ја обвинуваат за туркофилство. Секако, проникливиот бугарски премиер бил свесен дека моменталната цел, митрополитските берати, била остварена и дека секој понатамошен конфликт со Портата би бил на штета на Бугарија. Меѓутоа, тоа не значело дека Бугарија би останала пасивна во моментот кога би се укажала шанса за нови отстапки од османлиска страна. За разлика од бугарскиот премиер, егзархот Јосиф I продолжил „да го кова железото додека е жешко“ и искажал усно барање пред големиот везир за издавање на митрополитски брат за Велешката епархија.²¹⁷ Барањето не било земено предвид, но во јули 1891 година егзархот постигнал значаен успех кога успеал да издајствува везирска наредба до властите во Солунскиот и Битолскиот вилает да не им се прават проблеми на бугарските училишта во односните вилаети.²¹⁸ Кон крајот на 1892 година турската влада ја понудила очекуваната шанса за поагресивен настап на бугарската влада. На преминот помеѓу 1892 и 1893 година Османлиите започнале да ја реализираат програмата за одземање на автономијата на егзархиските општински училишта и нивно претворање во приватни училишта, потчинети на вилаетските директори за просвета. Притоа, османлиската администрација започнала сè поочигледно да го кочи издавањето на дозволи за отворање на бугарски училишта, а од друга страна го стимулирала отворањето на српски и грчки училишта во епархиите во кои што имало егзархиски митрополити.²¹⁹ Во тие моменти владата на Бугарија и Егзархијата го преживувале дотогаш најостриот меѓусебен конфликт предизвикан од промената на чл. 38 од

²¹⁶ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 235.

²¹⁷ З. Маркова, Егзархийското дело в Европска Турција..., 258.

²¹⁸ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско прѣзь послѣдното четвъртъг-столѣтие, Погледъ върху дѣятелността на Българската Егзархия, 1877-1902 г., Leipzig 1902, 56.

²¹⁹ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 239.

Трновската конституција,²²⁰ поради што Стамболов и неговите министри заклучиле дека сè уште не е дојдено времето за бугарска реакција по повод османлискиот однос кон бугарските училишта во Македонија. Кон крајот на 1893 година владата и Јосиф I делумно ги изгладиле односите, по што веќе не постоеле пречки за нов бугарски настап пред Портата. Користејќи широка лепеза на средства за дејствување, кои варирале од политичка диверзија до реален притисок врз османлиската влада,²²¹ на 12 април 1894 година, само еден месец пред падот на

²²⁰ Конфликтот помеѓу Егзархијата и бугарската влада започнал уште со изборот на Фердинанд за бугарски кнез спроти волјата на Русија. Истиот бил засилен кога на 15.05.1893 бил променет членот 38 од Трновската конституција. Имено, според оригиналниот член 38 „бугарскиот кнез и неговото потомство не можат да исповедаат друга вера освен православната. Само првиот бугарски кнез, доколку припадлежи кон друга вера, може да остане во неа“. За да се олесни проектираната женидба на кнезот Фердинанд со Марија-Луиза Пармска била нужна промена на членот 38, која наспроти жестокото спротивставување на егзархот Јосиф била направена, по што членот 38 гласел: „Бугарскиот кнез не може да исповеда никаква друга вера освен православната. Само кнезот кој бил избран за да стапи на бугарскиот престол, како и неговиот престолонаследник, доколку припадлежат на некоја друга христијанска вероисповед, можат да останат во неа“ (Сборникъ на дѣйствиющитѣ сѣдбени закони въ княжеството..., 13).

²²¹ На 18.01.1894 се родил престолонаследникот, кнезот Борис I, што било искористено од бугарската влада за потврдување на поддршката од повеќето големи сили. Печатените медиуми биле активирани да го брануваат јавното мислење по повод османлиското нарушување на независниот статус на егзархиските училишта во Македонија. На 29 јануари 1894 година по насилен пат била заземена железничката станица Саранбеј, по што бугарската влада ја освоила и линијата Белово-Саранбеј која била во сопственост на меѓународното друштво за експлоатација на Источните железници. Ова прашање било подоцна поставено како дел од условите за разрешување на црковно-училишниот спор помеѓу Османлиите и Егзархијата. На 24.02.1894 година министерот за надворешни работи, Д. Греков, го известил егзархот Јосиф дека владата била подготвена да ѝ даде на Високата порта специјална нота, во која се бара апсолутна слобода при работењето на бугарските училишта во Османлиската Империја. Во меѓувреме, по наредба на премиерот Стамболов во Бугарија започнала медиумска кампања и организирање на митинзи во кои била потенцирана заканата дека Бугарија би можела да испрати вооружени чети во Македонија. На 5.04.1878 бугарската влада му наредила на својот дипломатски агент во Цариград да му соопшти на големиот везир дека доколку за 15 дни Портата не даде берати за уште двајца егзархиски владици и не ги постави бугарските училишта на исто рамниште со грчките и српските училишта во Империјата, бугарскиот дипломатски агент ќе биде отповикан во Софија, а преговорите за потпишување на конвенција за спорните железнички линии ќе бидат прекинати. После сите горенаведени настани и закани, османлиската влада ги прифатила бугарските барања за назначување на нови двајца митрополити во Македонија

владата на Стамболов, бугарската држава издејствувала од султанот да издаде два нови митрополитски берати за Велешката и Неврокопската епархија. За велешки митрополит бил ракоположен Авксентиј, а на митрополитското место во Неврокопската епархија бил поставен Иларион. На Егзархијата, односно на нејзините митрополити, или кај што немало такви – на претседателите на црковните општини, ѝ било признаено правото да ги има егзархиските училишта под свој надзор. Освен тоа, како знак на добра волја, султанот подарил простор за изградба на бугарска семинарија и му дозволил на егзархот, доколку сака, да го премести своето седиште од Ортаќој во Пера.²²²

Со новите два берати егзархиската црковно-просветна мрежа во Македонија за само 17 години успеала да ги достигне и да ги надгради позициите што ги имала пред почетокот на Руско-турската војна (1877-1878).

3.2 Главните задачи на егзархиската просветна политика во Македонија во овој период биле: 1) да се прошири училишната мрежа во селските средини и во македонските региони кај што биле силни грчката и српската пропаганда; 2) да го засили централистичкото начело во училишното дело, односно, да обезбеди целосна контрола врз управувањето и работата на егзархиските училишта во Македонија.

Во однос на првата задача, бројките покажуваат дека од година во година Егзархијата успевала да го зголеми бројот на бугарски училишта, да ангажира повеќе учители и да привлече прилично голем број на ученици. Додека во периодот пред формирањето на училишното попечителство и пред доаѓањето на Стефан Стамболов на чело на бугарската влада, во Османлиската Империја имало 237 училишта, со 351 учители и околу 16 000 ученици, на крајот од учебната 1892/93 година Егзархијата веќе располагала со 671 училишта, во кои предавале 932 наставници, а ги посетувале 32 423 ученици:

(Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 331-334; В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 239-240).

²²² З. Маркова, Екзархийското дело в Европейска Турция..., 261.

**БРОЈ НА УЧИЛИШТА, УЧИТЕЛИ И УЧЕНИЦИ ВО ЕГЗАРХИСКИТЕ
УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО УЧЕБНИТЕ 1882 - 1893²²³**

Учебна година	Бр. на училишта	Бр. на учители	Бр. на ученици
1882/83	237	351	16 063
1883/84	322	494	20 498
1886/87	476	675	23 741
1887/88	485	686	24 659
1890/91	560	793	27 252
1892-93	671	932	32 423

Нередовната и недоволно добро регулирана евиденција не ни дозволува да утврдиме колку од училиштата во секоја учебна година биле на македонска почва, ниту пак да го одредиме местото од каде што доаѓал наставничкиот кадар. Сепак, за горните прашања можеме да се повикаме на достапните годишни отчети што ги подготвувал Училишниот оддел при Егзархијата. Така, во учебната 1891/92 година, од вкупно 590 основни и класни егзархиски училишта, 478 биле во Солунскиот, Битолскиот и Косовскиот вилает, т.е во Македонија, а останатите биле во Одринскиот и Цариградскиот вилает. Притоа, од вкупно 888 наставници, 734 предавале во македонските вилаети, а од вкупно 26 488 ученици, дури 21 070 биле од Македонија.²²⁴ Веројатно слична распределба имало и во другите учебни години.

Во однос пак на учителскиот кадар, од вкупно 984 наставници во егзархиските училишта во Европска Турција во учебната 1893/94 година, 825 биле родени во Битолскиот, Солунскиот или Косовскиот вилает, 119 биле од Одринско, 2 од Цариград, а останатите 40 наставници претежно доаѓале од Кнежество Бугарија.²²⁵

Втората суштинска задача што си ја поставило егзархиското раководство во овој период се однесувала на контролата врз училишното дело. Училишната комисија (попечителство) во 1886 година била преименувана во Училиштен оддел, најпрво управуван од раководител, а од 1891 година од началник, кому му

²²³ Исто, 249.

²²⁴ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 58.

²²⁵ Статистика на българските училища въ Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893-1894 г., Пловдивъ 1895, 81.

помагале еден или двајца училишни инспектори. Одделот имал точно определени права и одговорности за раководството и контролата врз целата егзархиска училишна мрежа. Во негова ингеренција, покрај финансискиот аспект од работењето на училиштата, било и назначувањето на директори и учители. Егзархот имал само врховен надзор над училишното дело и го претставувал пред османлиските власти.²²⁶ Паралелно со централното раководство, осуштествено од Училишниот оддел и врховниот надзор на егзархот, биле зголемени ингеренциите и одговорностите на месните органи. Во принцип, оваа улога продолжиле да ја исполнуваат претседателите на општините, или пак главните учители. Во Скопје, Охрид, Неврокоп и Велес, раководството и контролата врз училиштата од 1890, односно од 1894 година ја имале митрополитите.²²⁷ Во останатите градски центри, на барање на Училишниот оддел и со одобрение од егзархот, при општините биле формирани специјални училишни комисији, чија што задача била да вршат контрола и да се грижат за сите реонски училишта, да препорачуваат учители, да даваат редовен отчет за состојбата на училиштата и за дејноста на учителите во нивниот реон, да дејствуваат како посредници помеѓу Егзархијата и училиштата при конкретни проблеми, да распределуваат дел од отпуштените финансиски средства и тн.²²⁸ Притоа, една од основните задачи на овие комисији била да ги лоцираат патријаршиските и унијатските села кои биле расположени да пристапат кон Егзархијата, по што преку бесплатно назначување на учител и обезбедување на извесна материјална помош за селото, би ги стимулирале селаните да го направат решавачкиот чекор.²²⁹ Во овој период се развила и една друга форма на раководство и контрола врз училиштата – училишниот инспекторат. На почетокот Егзархијата располагала само со двајца специјално назначени инспектори, во Солун и Сер. Во Скопје и Охрид таа должност ја исполнувале секретарите на митрополитите, а во останатите градови инспекторската должност им била доверена на главните учители, кои биле задолжени повремено да ги посетуваат сите реонски училишта, да ги даваат

²²⁶ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 63.

²²⁷ З. Маркова, Екзархийското дело в Европейска Турција..., 243-244.

²²⁸ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 69.

²²⁹ Исто, 69.

потребните насоки и да го известуваат Училишниот оддел за сите потреби на училиштата.²³⁰

Навидум изгледа дека управувањето со училиштата им било доверено на повеќе лица и институции, што остава впечаток за извесна децентрализација во управувањето со бугарската училишна пропаганда во Македонија. Реалноста сепак била поинаква. Специјалните училишни комисии наизглед имале мошне голема улога при контролата на училиштата и распределбата на финансиските средства. Но од нивниот состав може јасно да се види дека тие биле само инструмент управуван од Егзархијата и нејзиниот Училиштен оддел. Првата училишна комисија била формирана во 1889 година во Солун. Во неа влегувале претседателот на солунската егзархиска општина, кој во комисијата влегол како намесник на егзархот, потоа директорот на солунската гимназија, кој бил назначуван од Училишниот оддел на Егзархијата, пред кого и одговарал, еден учител, кој исто така бил назначен од Училишниот оддел, и двајца општинари. Иста поделба на позиции имало и во останатите училишни комисии. Средствата кои им биле доверувани на овие комисии ги одредувал Училишниот оддел, пред кого комисиите биле должни да поднесат отчет за сработеното и потрошеното.²³¹

Мошне скромна била и улогата на општините при раководењето со училиштата.²³² До 1886 година Егзархијата ги финансирала малкуте гимназии и класни училишта, додека одржувањето на основните училишта било речиси ексклузивно во рацете на локалните црковно-училишни општини. Меѓутоа, Егзархијата преку Училишниот оддел започнала постепено да ја презема и одговорноста за финансирање и раководство со основните училишта. Во учебната 1893/94 година, од вкупно 609 бугарски егзархиски училишта во Османлиската

²³⁰ З. Маркова, Егзархийското дело в Европјиска Турција..., 244.

²³¹ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 69.

²³² Во 1892 година Егзархијата имала општински претседатели потврдени од егзархот Јосиф во следните места: Во Солунски вилает (Солун, Воден, Велес, Гевгелија, Кукуш, Кавадарци, Радовиш, Струмица, Дојран, Гуменце, Сер, Долна Џумаја, Петрич, Мелник, Неврокоп, Разлог, Горна Џумаја – вкупно 17); во Битолски вилает (Битола, Лерин, Емборе, Костур, Прилеп, Кичево, Ресен, Галичник, Дебар – вкупно 9); во Косовски вилает (Тетово, Гостивар, Кратово, Кочани, Куманово, Крива Паланка и Штип – вкупно 7). Во Скопје и Охрид раководството врз училишните работи принадлежело на скопскиот и охридскиот митрополит (Исто, 75).

Империја, 348 биле одржувани од Егзархијата, а останатите 261 од општините. Ова значело дека Егзархијата ја презела издршката за повеќе од половината основни училишта, кои во оваа смисла биле наречени егзархиски основни училишта.²³³ Притоа, Училишниот оддел доделувал одделни средства и за т.н општински основни училишта, бидејќи, како што е назначено во еден годишен отчет, населението не сакало да земе учество во одделувањето на парични средства за бугарските училишта.²³⁴ На тој начин, иако во горе споменатата програма на Константин Стоилов, на општините требало да им се остави иницијативата и полната слобода во уредувањето на училиштата, во разгледуваниот период Егзархијата одземала голем дел од ингеренциите на црковно-училишните општини. Притоа, секој обид за посамостојно функционирање на општините бил пречекуван на нож од Егзархијата. Така, откако на изборите за советници при црковно-училишната општина во Солун во 1894 година т.н сепаратисти однеле победа пред проегзархиската групација со 90% од гласовите, Егзархијата калкулирала цели 10 месеци и одбивала да ја признае новоизбраната управа, за подоцна да донесе нов правилник, според кој биле организирани нови избори.²³⁵ Очигледната намера на Егзархијата за засилување на централистичкото начело во раководењето со бугарските училишта не оставила добар впечаток кај локалното македонско население. Даме Груев констатира дека училиштата во Македонија што биле под управа на Егзархијата и работеле со нејзина поддршка имале само штетно влијание во земјата.²³⁶ Ѓорче Петров истакнува дека уште во 1890 година сред македонската младина се јавила една струја против посегнувањето на Егзархијата неконтролирано да господари со црковно-училишните работи во Македонија.²³⁷ Во сличен контекст се изразил и д-р Владимир Руменов, според кого до 1890 година, „на чело на општините се избираа опитни луѓе... кои добро ги познаваа своите должности. Со доаѓањето на владиците, раководството на сите духовни и општествени работи мина во нивна компетенција. Самостојноста на општините се одзеде и наместо избираните претседатели, дојдоа архиерејски

²³³ З. Маркова, Егзархийското дело в Европейска Турција..., 247.

²³⁴ ДАРМ, Българска църковна община – Велес, к. 1, дело I, а.е 128, л.1-2.

²³⁵ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 147.

²³⁶ Ванчо Ѓорѓиев, ВМРО, 1893-1903, Поглед низ документи, Скопје 2013, 47.

²³⁷ Спомени на Ѓорче Петров, Скопје 1950, 19.

намесници, егзархиски чиновници, задолжително духовни лица кои станаа претседатели на општините и нивни претставници пред власта... а народот со ужас гледаше како раководењето со црковно-училишните и општествените работи во епархиите се одзема од општинските изборни дејци, за да им се стави во рацете на милениците на владиците“.²³⁸ Ваквите размислувања ги споделувал и Христо Татарчев, кој при една обиколка низ Македонија во 1893 година забележал дека насекаде „се истакнуваше истата борба помеѓу општините и Егзархијата. Некои побудни со горчина го прочитаа тој пакосен стремеж на Егзархијата да посегне врз општините. Егзархијата се стремеше да ги замени сите општински учители со егзархиски“.²³⁹ На егзархиската намера за преземање на општините се спротивставиле Коста Шахов²⁴⁰ и Петар Бошнаков.²⁴¹ Еден друг автор, кој исто како П. Бошнаков се потпишува со името „Еден Македонец“, жестоко ги нападнал Егзархијата и егзархиското духовништво поради нивниот однос кон Македонците и црковно-училишните општини: „Дозволиво ли му е на еден духовен пастир јавно да ги нарекува своите духовни чеда (во Македонија) африкански дивјаци или мухурции, да гледа на нив со презир и самиот да се труди меѓу нив да создава партизанства и раздори?... Што значат сите тие архимандрити, ѓакони, секретари и потсекретари, доведени од разни краишта на слободна Бугарија, кои толку горчливо и неблагоприятно се однесуваат спрема тамошното бугарско население?... Зарем сето ова не може да се смета за еден вид сепаратистичка пројава од страна на нашата Егзархија? Како тогаш го осудуваме сепаратизмот? Затоа ли што во тој случај Егзархијата и самата се јавува како една пропагандна институција?... Ете, имено поради тие причини месната интелигенција во

²³⁸ Вл. Руменовъ, Положението на българщината въ Скопската епархия и дѣятелноста на сѣрбската пропаганда, София 1901, 12-15, 66 - цит. според: А. Трајановски, Бугарската Егзархија..., 105.

²³⁹ Първиятъ комитетъ на ВМРО — Спомени на д-ръ Христо Татарчевъ, Съобщава Любомиръ Милетич, София 1928, 99-100.

²⁴⁰ Според Шахов „Егзархијата се претворила во една чума, која што беспопштедно го опустошува самостојниот дух на општините“ (А. Трајановски, Бугарската Егзархија..., 106).

²⁴¹ Петар Бошнаков сметал дека за да излезат од грозната јама во која што биле ставени, „Македонците... треба да се здружат меѓу себе, да не чекаат апсолутно никаква помош од Кнежеството, да ги управуваат и да ги уредуваат сами своите училишта“ (Единъ Македонецъ, Българската пропаганда въ Македония и Одринско, София 1902, 10-11).

Македонија, и покрај толку училишта, од ден на ден, наместо да се зголемува, сè повеќе и повеќе се намалува... ете, имено, од тие причини тамошните општински и училишни работи никако не се толку цветни како што ни ги опишуваат во (егзархискиот весник, б.н) Новини“.²⁴² Откако разбрал за султанското ираде од 1894 година со кое биле доделени два нови митрополитски берати и со кое Султанот ѝ го признал на Егзархијата правото за врховен надзор и контрола врз егзархиските и општинските училишта во Македонија, авторот резимира: „Доколку е вистина дека нашите училишта во Македонија во иднина ќе сурштествуваат само под името на владиците и тамошните егзархиски пратеници, тогаш смело може да се каже дека тамошните бугарски општини засекогаш го губат своето античко право и ќе се претворат во нула... Што се однесува пак до двајцата владици, ние ќе кажеме дека во Македонија за нив одамна помина задоволството... Во суштина, македонскиот Бугарин ништо не спечали, туку напротив, тој ја изгуби независноста на своите училишта, а ако владиците и воопшто егзархиските пратеници во Македонија, заедно со самата Егзархија, и во иднина планираат да се однесуваат како што се однесуваа до сега, во тој случај никако нема да погрешиме доколку кажеме дека македонскиот Бугарин се стекна со уште еден господар и дека во тој случај тој е многу добро изигран.“²⁴³

Во сличен контекст како и горенаведените Македонци се изјаснил и скопскиот митрополит Теодосиј Гологанов. Во писмо од 22.06.1891 година до Дионисиј во Софија, Теодосиј меѓу другото запишал: „Светата наша Егзархија со својата црковна и просветна дејност тука во Македонија ја врши всушност најмизерната задача, му го одзема името на еден народ и го заменува со друго, му го одзема мајчиниот јазик и го заменува со туѓ, му ги одзема сите национални белези и ги заменува со туѓи... Турците земаат имоти и животи на рајата, но не посегнуваат врз нејзиниот дух. Тие го уништуваат телото, но духот го почитуваат. А нашата света Егзархија го убива ова другото, постојаното. Тоа ли е братски и христијански однос?“²⁴⁴ Најдиректен во своите напади против стремежот на Егзархијата да ја преземе контролата врз општините бил Петар Поп Арсов. Во

²⁴² Единъ Македонецъ, За отъчество и народность!, София 1894, 18-20.

²⁴³ Исто, 53.

²⁴⁴ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ..., 292-293.

брошурата „Стамболовштината во Македонија и нејзините претставници“, Поп Арсов своите напади главно ги насочува кон бугарскиот премиер Стефан Стамболов, кого го смета за главен виновник за деградацијата на училиштата и црковно-училишните општини. Според Поп Арсов, началникот на Училишниот оддел, поранешниот инспектор за духовните училишта при бугарското Министерство за образование и вероисповед, Н. Лазаров, кој на таа функција дошол во 1892 година, бил назначен лично од бугарскиот премиер, „за да ја централизира училишната власт со поставување на такви директори, инспектори, учители и др[уги], кои ќе бидат предани работници за спроведување на тој принцип, а да се гонат сите оние учители кои не сакаат да им служат на туѓи за земјата интереси“.²⁴⁵ Притоа, Поп Арсов констатира дека по назначувањето на Лазаров, „одделот се претвори во нова самостојна институција, во која Лазаров распоредува сè, не по инструкциите на Егзархот... туку по инструкциите на својот патрон (Стамболов, б.н)“.²⁴⁶ Целта пак на овој Оддел била „да се создадат во Македонија Бугари“.²⁴⁷ Сепак, и покрај привидните разлики помеѓу владата во Софија и бугарскиот егзарх, Поп Арсов смета дека во однос на училиштата во Македонија и управувањето со нив, воопшто немало принципиелна разлика помеѓу егзархот и премиерот.²⁴⁸ Слично и во однос на општините, Петар Поп Арсов истакнува дека за „општината – единствената народна институција... Егзархијата ги употребува сите средства да ја претвори во нула, да ја задуши“.²⁴⁹ Оттука, тој резимира: „Ни даваат пари за да нè убијат... По ѓаволите тие пари, ако нашите општини, убивајќи ги... им натрапуваат севозможни претседатели, владици, директори, учители и сл., за да ги контролираат сумите – единствениот мотив на бугарската пропаганда!... Да, бугарска пропаганда!“²⁵⁰

²⁴⁵ Вардарски (Петар Поп Арсов), Стамболовштината во Македонија и нејзините претставници (превод, редакција, коментар и предговор Ванчо Ѓорѓиев), Скопје 2006..., 41

²⁴⁶ Исто, 44; Поради ова, на друго место Поп Арсов истакнува дека Егзархијата се претворила во „чисто бирократско одделение на софиското надворешно министерство“ (В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 100).

²⁴⁷ Вардарски, Стамболовштината во Македонија и нејзините претставници..., 65-66.

²⁴⁸ Исто, 82-83.

²⁴⁹ Исто, 92-93.

²⁵⁰ Исто, 94-95.

Во синхронизиран настап на Егзархијата и владата во Софија, народното незадоволство било привремено задушено со зголемување на егзархискиот буџет и обезбедување на подобри услови во училиштата. Кон крајот на 1880-ите Егзархијата во неколку наврати се обратила до бугарското МНР, истакнувајќи ги причините поради кои било нужно драстично зголемување на буџетот. Министерот за надворешни работи ја увидел оправданоста во барањата на Егзархијата и ја убедил владата дека доколку не дојде до покачување на учителските плати во Македонија, многу од учителите ќе ги напуштат училиштата, ќе се преселат во Кнежевството и „ќе отворат поле за Србите, кои веќе започнаа да работат со големи сили“.²⁵¹ Оттука, за само три години, од 1888 до 1891 година, буџетот на Егзархијата бил зголемен за 59% (од 450 141 л., на 716 639 л.). До крајот на премиерскиот мандат на Стамболов во 1894 година, буџетот дополнително бил покачен на 806 962 лева. Адекватно биле зголемени и учителските плати, со што било апсорбирано и незадоволството кај наставничкиот кадар. Училишниот оддел при Егзархијата успеал да им зададе успешен удар и на општините. Со оглед на недостатокот од финансии во општините, последните често пати собирале пари од учениците во општинските основни училишта, кои подоцна биле употребувани во училишни цели. Не можејќи да го издржат финансискиот товар, одредени родители ги отпишале своите деца од општинските училишта.²⁵² Меѓутоа, Училишниот оддел јавно прокламираше дека образованието за „Бугарите“ треба и мора да биде бесплатно, при што меѓу населението во Македонија било пропагирано дека во егзархиските училишта воопшто нема да треба да плаќаат, бидејќи сите финансиски средства потребни за плати на учителите и за поправки на училиштата ги обезбедувала Егзархијата.²⁵³ Истовремено, Егзархијата во Македонија плаќала стипендии за 534 стипендијанти и 433 полустипендијанти.²⁵⁴

Во овој период биле направени големи чекори и во унифицирањето на наставните програми во различните видови на училишта. Покрај наставните

²⁵¹ Михаил Арнаудов, Към историята на Българската екзархия, I, Документи от 1881 до 1890 година, Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“, Историко-филологически факултет, Том XL, София 1943-1944, 104.

²⁵² ДАРМ, Българска църковна община – Битоля, к.1, дело II-III, А.Е 29.

²⁵³ З. Маркова, Екзархийското дело в Европейска Турция..., 248.

²⁵⁴ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 76.

програми за гимназиите, кои постојано претрпувале промени, Училишниот оддел вовел наставни програми и за останатите училишта. Притоа биле изедначени наставните програми за сите бугарски прогимназии во Империјата. Во 1886/87 биле изработени и правилници за гимназиите, четирикласните прогимназии и пансионите, кои што Егзархијата ги испратила за одобрение до Министерството за образование во Софија. Во нив биле фиксирани задолженијата на наставниците, директорите и воспитувачите, а било утврдено времетраењето на учебната година и датумот на годишните испити, како и правилници за редот и дисциплината во пансионите. Годишните испити требале да започнат околу 22 јуни, а актот за врачување на сведителствата бил фиксиран на 29 јуни – Петровден.²⁵⁵

Паралелно со обидите за воспоставување на целосна контрола врз раководењето со училиштата и распределбата на финансиските средства, бил постигнат значаен напредок во однос на изборот и квалификациите на наставничките кадри. Од отчетот за 1892-93 учебна година може да се види дека во гимназиите, во специјалните училишта и во некои прогимназии биле назначени околу 20 наставници со високо образование. Сепак масата од учителите во овој период главно ја сочинувале воспитаници на солунската машка гимназија.²⁵⁶ Во „Статистиката за бугарските училишта во Европска Турција (Македонија и Одринско) за учебната 1893-1894 година“ се гледа дека од 984 учители и учителки во бугарските училишта во Османлиската Империја, 155 имале завршено само основно училиште, 63 завршиле еден прогимназиски клас, 127 два класа, 138 три класа, 170 четири класа, 73 пет класа, 56 шест класа, 74 завршиле полна гимназија, 65 биле со завршено педагошко училиште, 24 духовно училиште, 34 више училиште, а петмина имале универзитетско образование.²⁵⁷

Од дотука изложеното, можеме да резимираме дека во периодот од 1885-1894 година дошло до значајно зацврстување на централистичкото начело во бугарските училишта во Македонија. Покрај воведувањето на заеднички наставни програми и правилници, Егзархијата и Училишниот оддел како нејзин огранок, преку назначувањето на директори во свои раце ги држеле управувањето и

²⁵⁵ З. Маркова, Егзархийското дело в Европска Турција..., 245.

²⁵⁶ Исто, 244.

²⁵⁷ Статистика на българските училища..., 81.

контролата врз сите средни и класни училишта, а со оглед на тоа што Егзархијата директно ги финансирала најголемиот број од основните училишта во Македонија, можеме слободно да заклучиме дека таа, за сметка на црковно-училишните општини, се стекнала со безмалку целосна контрола врз бугарската училишна мрежа во македонските вилаети.

Успехот на просветно поле бил пропратен и со успех на религиозна почва. Во еден извештај од 8.04.1893 година, британскиот генерален конзул во Солун, Блант, забележал дека... „не помалку од 100 села во различни делови на Македонија, чиито жители порано ја признаваа грчката патријаршија, сега преминаа во Бугарската Егзархија. Четириесет и шест од овие села се расположени во округот на Мелник и (Горна) Цумаја, а 22 се во струмичкиот округ. Повеќето од останатите се вклучени во околиците на Неврокоп, Сер, Дојран и Аврет Хисар (Кукуш, б.н)... Истата положба на нештата од пред неколку години суштествува и се дозволува од турските власти и во другите околии на Солунскиот вилает, поточно во Разлог, Тиквеш, Гевгелија, Воден и Велес“.²⁵⁸

Конечно, успехот на Егзархијата бил крунисан со султановото ираде од 12.04.1894 година, кога покрај издавањето на митрополитските берати за Велешката и Неврокопската епархија, османлиските власти конечно и официјално ѝ го признале правото на Егзархијата за врховен надзор и грижа над бугарските училишта во Европска Турција.²⁵⁹

²⁵⁸ ДАРМ, FO 78/4326, м-163, Salonica, 8 april 1893.

²⁵⁹ Пред издавањето на ова ираде постоела реална опасност бугарските училишта во Османлиската Империја да потпаднаат под категоријата приватни училишта, а одговорноста за нив да ја сноси приватно лице на чие име би била издадена дозволата за отворање и работа на училиштата. Меѓутоа, со одредбите од султанското ираде била отфрлена секаква можност бугарските училишта да ја доживеат судбината на српските и романските училишта, и ним им биле признаени еднакви права со оние на грчките училишта. Според ирадето „За да може надлежните месни училишни власти да им издадат дозвола на сите машки и женски (бугарски, б.н) училишта во провинцијата, неопходно е програмата по која што се предава во (бугарското) училиште, списокот на учебниците, имињата на учителите и сведителствата да бидат им предадени од митрополитите на месните училишни власти, откако при тоа ќе биде одбележано дека се прегледани од Егзархијата. Таму кај што нема митрополити, тоа треба да се врши од претседателите на црковните општини“. Понатаму се истакнува дека „во дозволите ќе се означува дека училиштето е под надлежност на митрополијата, а таму кај што нема

4. Бугарската црковно-училишна пропаганда во Македонија (1895-1903)

Неполна година откако на име на бугарската влада биле издадени митрополитските берати за Велешката и Неврокопската каза, егзархот Јосиф ја продолжил својата мисија и со постојани посети кај османлиските великодостојници барал издавање на нови берати и дозвола за формирање на егзархиски синод во Цариград.²⁶⁰ Ерменското прашање, активирани од ерменските колежи, се покажало како одлична шанса да се засили притисокот врз османлиските власти. Во тој контекст, егзархот неколкукратно во приватни разговори со големиот везир го поставил прашањето за издавање на митрополитски берати за Пелагониската, Дебарската, Полјанската, Струмичката и Мелничката епархија, при што постојано барал поткрепа од властите во Софија.²⁶¹ Министерот за надворешни работи на Бугарија, Г. Начович, ги поддржал барањата на егзархот, но истовремено го поттикнувал и Македонскиот комитет, кој уште од почетокот на годината испраќал чети во Македонија, да продолжи со притисоци за политички реформи во Македонија.²⁶² Во меѓувреме, бугарскиот дипломатски претставник во османлиската метропола развил силна активност во дипломатските кругови за поддршка на егзархиските барања, и истата успеал да ја обезбеди од претставниците на Англија, Италија и Австро-Унгарија.²⁶³ На Димитров му било кажано и дека без востаничко дејство во Македонија, со кое што ќе се изврши притисок врз властите, Бугарија нема да може да ги постигне очекуваните резултати. Притоа, англискиот претставник истакнал дека „бугарската влада треба да почне да формира револуционерни чети, под услов нивната дејност веднаш да

митрополија – под надлежност на претседателот на бугарската црковна општина“ (В. Божинов, Бугарската просвета в Македонија..., 103; З. Маркова, Екзархийското дело в Европска Турција..., 261).

²⁶⁰ Бугарски Екзарх Јосиф I, Дневник..., 345-348.

²⁶¹ О, М и Б., Погледъ върху дѣятелността на Бугарската Екзархия..., 35.

²⁶² В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 190; Елена Стателова, Радослав Попов и Василика Танкова, Историја на бугарската дипломатија 1878-1913, Софија 1994, 188-193.

²⁶³ Види: В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 190-191.

биде прекината ако се променат околностите“.²⁶⁴ Сето ова било доволен сигнал за бугарскиот егзарх, на 11.03.1895 година, да поднесе официјално барање за нови пет митрополитски берати во Македонија. Високата Porta, поддржана од Русија, Грција и Србија ги отфрлила барањата за берати. Како одговор на турскиот негативен одговор, од бугарска страна било интензивирано контролираното испраќање на чети во Македонија. Паралелно со тоа во Англија започнале да се појавуваат натписи за неподносливата положба на населението во Македонија и за османлиската немоќ при справувањето со разбојничките чети.²⁶⁵ Во такви околности Портата покажала подготвеност за отстапки и издавање на бараните пет берати под одредени услови,²⁶⁶ меѓутоа бугарските апетити станале многу поголеми. Во Софија станале свесни дека за успешно реализирање на сите понатамошни планови поврзани со бугарската надворешна политика било потребно помирување со Русија и нејзино признавање на Фердинанд за законски кнез на Бугарија, па оттука новата бугарска влада на Константин Стоилов ја немала истата анти-руска настроеност како владата на неговиот претходник. Притоа, додека Софија работела на подобрување на односите со Санкт Петербург, врз Османлиите бил вршен перманентен притисок преку дозволата за преминување на чети од бугарска на османлиска територија во Македонија.²⁶⁷ Меѓутоа, при првите знаци за попустливост од османлиска страна и подготвеност да се прифатат бугарските барања за реформи во Македонија и признавање на Фердинанд, Бугарија веднаш го забранила формирањето на чети и нивно испраќање преку граница. На тој начин, освен тоа што на меѓународен план Бугарија создала имиџ на држава од која зависи стабилноста во Македонија, таа успеала да ја оствари и својата главна цел – признавање на Фердинанд. Иако прашањето за митрополитските берати привремено било оставено настрана настрана, бидејќи, како што проникливо забележал и егзархот Јосиф, тоа и воопшто не било

²⁶⁴ Исто.

²⁶⁵ Исто, 191.

²⁶⁶ Дел од условите биле: промена на облеката на егзархиските духовници и именување на управници на митрополитите без официјално назначување на титулари (Исто, 192).

²⁶⁷ Исто, 192.

примарна цел на владата,²⁶⁸ Бугарија сепак триумфирала – во октомври 1895 година султанот издал ферман за реформи во Македонија.²⁶⁹ Притоа, што било и најважно за бугарскиот кнез и влада, во февруари 1896 бугарскиот престолонаследник Борис бил миропомазан, а кум му бил рускиот цар Николај II,²⁷⁰ Фердинанд бил признат од Русија и од останатите големи сили, а во март 1896 година османлиска делегација донела два фермана во Софија, со кои Фердинанд бил признаен за кнез на Бугарија и назначен за генерален губернатор на Источна Румелија.²⁷¹ Овој несомнен успех на бугарската дипломатија сепак не го задоволил егзархот Јосиф I. Егзархискиот поглавар бил свесен дека кризата со ерменското прашање била добар предуслов за стекнување на подобри позиции во Македонија. Оттука, тој прашањето за митрополитските берати го сметал за примарно. Јосиф бил убеден дека петте нови берати би биле добиени доколку во Бугарија не постоела политиката на „седење на два стола“. Според него, испраќањето на чети во Македонија само го раздразнило султанот, кој во контекст на ерменското прашање бил подготвен да ја обезбеди границата кон Бугарија со тоа што би ги издал петте берати, и оттука била испуштена огромна шанса, која можеби никогаш нема повторно да биде добиена.²⁷²

²⁶⁸ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 365-370.

²⁶⁹ Реформите за Солунскиот, Битолскиот и Косовскиот вилает биле објавени во април 1896 година. Според овие реформи, бројот на членовите во административните совети бил зголемен од 4 на 6, од кои половината требало да бидат немуслиман. Во регионите каде немуслиманското население било мешано и припаѓало на различни цркви, 2 члена на административниот совет требало да се избираат наизменично, зависно од мнозинското население. Меѓу другите одредби во ирадето, од егзархиски поглед мошне важно било тоа што со овие реформи се предвидувало побрзо издавање на дозволи за градба на цркви. Со оглед на тоа што османлиските власти цврсто стоеле на ставот дека сите цркви изградени пред 1870 година биле патријаршиски, без разлика на составот на населението во односното место, прашањето за изградба на нови цркви го преокупирало вниманието на Егзархијата. Со новите реформи барем привидно решавањето на ова прашање било значително олеснето (Повеќе за реформите види: В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 17; Р. Лелџова, Българските църковни общини в Македония..., 281).

²⁷⁰ О, М и Б., Погледъ върху дѣятелноста на Българската Екзархия..., 36.

²⁷¹ Е. Стателова, Р. Попов и В. Танкова, История на българската дипломатия..., 217-218.

²⁷² О, М и Б., Погледъ върху дѣятелноста на Българската Екзархия..., 36.

Бугарија и Егзархијата сепак добиле нова, многу подобра шанса за проширување на својата црковно-училишна пропагандна мрежа во Македонија. На 1.11.1896 година егзархот се обидел да ги искористи немирите на островот Крит и повторно доставил официјално барање за бугарски владици во 5 епархии во Македонија.²⁷³ Барањето било одбиено, но тензиите помеѓу Цариград и Атина понудиле нови перспективи за бугарската пропаганда. Грчко-турската војна од 1897 година и бугарската неутралност, значително ги засиле бугарските преговарачки позиции. Бугарија сè уште опстојувала до максималистичката варијанта за 5 егзархиски владици во Битолската, Мелничката, Струмичката, Дебарската и Полјанската епархија, но, поучени од претходните искуства, бугарските црковно-политички фактори биле свесни дека и покрај ветувањата, османлиските власти нема да ги задоволат сите бугарски барања. Оттука, егзархот и бугарскиот дипломатски агент во Цариград презеле широка дипломатска иницијатива за спечалување на берати за стратешки поважните епархии. Притоа копјата се кршеле за епархиите што се граничеле или пак директно влегувале во грчката сфера на влијание. Во овој контекст, најпроблематична била Пелагониската епархија. Иако била поразена во војната, Грција преку Цариградската Патријаршија се обидувала го оневозможи издавањето на берат за бугарски владика во Битола. Притоа, Патријаршијата играла на картата Русија и рускиот долгогодишен обид за единство помеѓу православните народи во Турција и подигање на шизмата. Во тој контекст, секретарот на рускиот дипломатски претставник во Цариград, Валериј Жадовски, истакнал пред егзархот Јосиф I дека препорачливо би било Егзархијата да не добие берат за Пелагониската епархија, бидејќи Руско-турската војна и поразот на Грција ја поставиле Патријаршијата во непријатна ситуација, при што Фанар би бил расположен да разговара за прашањето на шизмата. Меѓутоа, според Жадовски, бугарското инсистирање на бугарски митрополит во Битола оневозможувало секакви преговори помеѓу двете цркви.²⁷⁴ Во својот одговор, Јосиф истакнал дека целта на Егзархијата е да ги добие сите главни епархии во Северна и Средна Македонија, и дека дотогаш за ова прашање не постои можност за преговори и договори со Патријаршијата. Притоа,

²⁷³ Исто, 37.

²⁷⁴ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 413.

егзархот додал дека: „кога ќе стигнеме до југ, спроти грчката граница – во Костур, Лерин, Воден и Солун, тогаш ќе можеме да се пазариме и да отстапиме нешто, во замена за што и ние ќе имаме што да земеме од Грците“.²⁷⁵ Со ова, покрај тоа што ја потврдил бугарската подготвеност да се пазари за Македонија кога ќе дојде мигот за отстранување на османлиската власт, егзархот ја најавил содржината на очекуваниот султански берат. Според очекувањата, во декември 1897 година султанот ги издал бератите за три бугарски владици во Македонија. Освен во Пелагониската, Егзархијата се стекнала со правото да назначи владици во Струмичката и Дебарската епархија. Во Битола бил назначен охридскиот митрополит Григориј, за Дебарската епархија бил назначен дотогашниот претседател на егзархиската општина во Кичево, архимандрит Козма Пречистански, а во Струмица архимандрит Герасим.²⁷⁶

Втората основна придобивка од бугарската неутралност за време на Грчко-турската војна било правото што Бугарија го добила за назначување на свои трговски агенти во Османлиската Империја. Во 1897 година трговски агентства биле отворени во Солун, Битола, Скопје, Одрин и Дедеагач (затворено по две години), а во 1898 година и во Сер.²⁷⁷ Поради вазалната положба на Кнежество Бугарија до објавувањето на независноста во 1908 година, Бугарија немала право да назначи свои конзули во Империјата, а нивните функции ги вршеле трговските агенти. Во суштина, трговските агенти не биле конзули само според називот, бидејќи нивните задачи воопшто не се разликувале од задачите на еден конзул. Тие вршеле широк спектар на дејности од општествен, стопански, културно-просветен, но пред сè од политички карактер. Агентствата требале да ги собираат,

²⁷⁵ Исто, 414.

²⁷⁶ Исто, 412; Сепак, поради воспоставената пракса бератите да се издаваат на име на бугарската влада, и тоа најчесто во тешки моменти за Османлиската Империја, на извесен начин било поништено политичкото и правното значење на членот 10 од султановиот ферман за формирање на Егзархијата. Врз основа на членот 10 од споменатиот ферман, во 1897 година Егзархијата имала право на свои владици и во Кукушката, Дојранската и Мелничката епархија, каде што многу повеќе од 2/3 од населението било егзархиско. Меѓутоа, воспоставената пракса ја принудила Егзархијата воопшто да не се повикува на ферманот од 1870 и да се надева дека идните берати повторно ќе бидат извојувани после силна политичка иницијатива од Софија (В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 103).

²⁷⁷ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 103.

систематизираат и да му ги испраќаат на бугарското МНР сите информации од теренот кои би биле од интерес за бугарската држава. За таа цел, по примерот на конзулатите, агентствата создале своевидна разузнавачка служба на територијата на Европска Турција, која била управувана од секретарите на агентствата, кои пак најчесто биле бугарски офицери кои биле потчинети на Военото министерство на Бугарија, или поточно, на оперативното одделение при штабот на бугарската армија.²⁷⁸ Поради сето ова, бугарските трговски агентства во голем степен ги обликувале, или во најмала рака влијаеле врз политиките на бугарската влада во однос на македонското прашање.²⁷⁹ Ваквата улога на трговските агентства во 1904 година ја потврдил тогашниот бугарски премиер, генерал Рачо Петров, кој при еден свој говор во Народното собрание истакнал дека „назначувањето (на агентите) не е само трговско, но до извесен степен и политичко“, па затоа тие во суштина „воопшто не се трговски бироа – нивното назначување е (од) сосема друг (карактер)“.²⁸⁰

Многубројните извештаи на трговските агенти, спомени на револуционерите и анализите во македонската и бугарската историографија за работата на трговските агентства, убедливо докажуваат дека активностите на агентствата првенствено биле насочени кон парализирање на дејноста на Македонската Револуционерна Организација (МРО),²⁸¹ или пак синхронизирање на

²⁷⁸ Назначувањето на офицери од бугарската армија како помошници секретари во агентствата започнало по Илинденското востание, есента 1903 година. За да не предизвикаат реакција од османлиските власти, овие офицери формално биле пензионирани, па оттука во агентствата биле ангажирани како цивили. Во септември 1903 година, со назначувањето на бугарскиот ротмистер (капетан на коњицата, б.н) Тодор Марков за секретар на Солунското трговско агентство, започнала изградбата на бугарска разузнавачка служба на територијата на Европска Турција. На иста функција во различни периоди во трговските агентства биле назначени капетаните М. Ракаров, И. Парлапанов, Х. Лефтеров, Р. Лудогоров, ротмистерот А. Питев и поручник Г. Кузманов. Првобитната задача на овие секретари била јасно определена – собирање на сведоштва од разузнавачки карактер, кои биле употребени во контекст на постојниот бугарско-турски конфликт (Слави Славов, Българската дипломатия в Македония и Одринско и ВМОРО (1903-1908), Известия на Българското историческо дружество, том 41, София 2011, 323-324).

²⁷⁹ Исто, 315.

²⁸⁰ Исто, 316.

²⁸¹ Во овој контекст, неколку извештаи на бугарските трговски агенти јасно укажуваат дека тие не успеале да воспостават контрола врз МРО, но и дека Организацијата

дејствата на МРО со политиката на Бугарското Кнежевство.²⁸² Во овој контекст, Ѓорче Петров тврди дека „најсилен поттик за да се засили работата на отворање трговски агентства во Македонија беше тоа дека Егзархијата насираше во нашата организација опасен непријател, кој ќе го разруши сето егзархиско дело... Егзархијата и нејзините луѓе постојано се обрнуваа кон владата (бугарската, б.н) и од неа чекаа спас... За да може да се спречи опасноста од револуционерната организација се отворија агентствата. За таа цел се турнаа во агентствата луѓе блиски до делото“.²⁸³ Борбата против останатите пропаганди и ублажувањето на разликите помеѓу МРО и Бугарската Егзархија исто така одземале значаен дел од времето на агентите.²⁸⁴

Колкаво значење им било дадено на трговските агентства може да се види од списокот на трговски агенти, од кои повеќето биле дипломати и политичари од кариера.²⁸⁵ Притоа, како што признал бугарскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов, едно од средствата за постигнување на мачната цел биле раскошот

била многу посила и посамостојна од што бугарската влада сакала да прикаже. Така, во писмо од 24.10.1905 до Григор Начович, трговскиот агент во Битола, Ж. Добрев, признава дека: „Многу други факти ме доведоа до убедувањето дека тоа што ние тука сме навикнале од далеку да го нарекуваме Внатрешна револуционерна организација, не е ништо друго освен целиот бугарски народ во земјата (Македонија, б.н), а отстранувањето на организацијата е исто како да сакаме да се одречеме од целиот народ“. Нешто порано, во еден свој извештај од 17.02.1904 година, битолскиот трговски агент, Андреј Тошев, го искажал своето цврсто убедување дека за успехите на српската пропаганда во Прилепско најголема вина имале раководителите на МРО, кои „јасно ги прокламираат своите интернационалистички идеи“. Тошев ваквиот однос на раководителите на Организацијата го карактеризира како „национален индиферентизам“ (Исто, 330, 332-333).

²⁸² Види: Исто, *passim*; В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 246-247; Д. Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 244, 280-281; ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, *passim*; Крсте Битоски, Македонија и Кнежевство Бугарија (1893-1903), Скопје 1977, 110-117.

²⁸³ Спомени на Ѓорче Петров..., 54.

²⁸⁴ В. Георгиев и С. Трифонов, Грцката и србската пропаганди в Македония..., *passim*.

²⁸⁵ До Балканските војни во трговското агентство, а потоа конзулат во Солун биле назначени Атанас Шопов, Живко Добрев и Никола Семенов, во Скопје истата функција ја извршувале Димитар Ризов, Тодор Недков, Христо Минчович, Иван Икономов. Во Битола биле назначени Никола Стојчев, Неделко Колушев, Петар Михајлов, Андреј Тошев, Милан Попов и д-р Александар Козаров, а во Сер Георги Кожухаров и Никола Семенов.

и блескавиот луксуз. Во тој контекст, П. Бошнаков истакнува дека агентите се сместиле во најголемите и најблескавите згради „над кои го издигнаа бугарскиот триколор“. „Секретари, потсекретари, гавази со срмени алишта и златни медали, великолепни натписи, раскош... сето тоа беше средство за да се опише робот, да се восхити од силата на Бугарија и да го замечтае нејзиното доаѓање во Македонија“.²⁸⁶ При подетална анализа на работата на овие трговски агентства, паѓа в очи разликата и значењето на трговските агентства во Македонија од една страна, и, од друга страна значењето што Бугарија им го давала на своите трговски агентства во Одринско. Иако современата бугарска историографија користи знак на еднаквост помеѓу положбата на „Бугарите“ во Македонија и бугарското население во Тракија, односот на Егзархијата и бугарската влада кон овие две османлиски територии не бил ист. Во овој контекст, на 15.02.1903 година, бугарскиот трговски агент во Одрин критички се обраќа до бугарското МНР за индиферентниот однос кон Одринско, при што констатира: „Ние на оваа територија (Одринско, б.н) гледавме како на нешто неоспорно наше и криминално ја одбегнувавме. Кнежеството и народот не направија, не жртвуваа ни илјадити дел од тоа што го правеа и жртвуваа за македонските земји... Како што Кнежеството не гледаше сериозно кон оваа територија, исто секогаш постапуваше и Светата Егзархија. Бугарите (во Одринско, б.н) исчезнуваат во гркоманството“.²⁸⁷ Притоа, ваквото занемарување на Одринско се случувало и покрај фактот што на оваа османлиска територија Егзархијата имала само една епархија, која воопшто не била официјално признаена од властите, а Патријаршијата имала 14 епархии со свои митрополити и епископи.²⁸⁸ Заклучокот е неизбежен – додека словенското население во Одринско било несомнено бугарско и Бугарија немала потреба да разбуди бугарско национално чувство кај тоа население, бугарските политички фактори биле свесни дека ситуацијата во Македонија била многу поинаква и дека доколку сакаат тамошното словенско население да го има истото етничко чувство со Словените во Бугарија и Тракија, биле потребни многу повеќе пари, училишта, учители и свештеници.

²⁸⁶ Единъ Македонецъ, Българската пропаганда въ Македония..., 24.

²⁸⁷ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 118.

²⁸⁸ Исто, 339.

Во разгледуваниот период училишното дело останало во фокусот на егзархиските активности во Македонија. Точно, егзархот ја продолжил својата дипломатска мисија и во неколку наврати се обидел да издејствува издавање на нови митрополитски берати. Во 1898 била побарана дозвола за формирање на Св. Синод и берати за Серската и Солунската епархија во Македонија.²⁸⁹ Истото барање било уште два пати упатено до големиот везир во 1899 и 1900 година, но одговорот повторно бил негативен. Сепак, во контекст на бугарската пропаганда во Македонија, констатацијата на Јосиф I дека „моменти како Грчко-турската војна се демнат десетици години, но доаѓаат еднаш во векот“ се покажала како потполно точна.²⁹⁰ Во понатамошниот развој на Егзархијата во Турција, успехот од 1897 година не бил повторен. Оттука, одличните услови за унапредување на егзархиската просветна политика што извираше од султанските ирадиња од 1894 и 1897 година, ја убедиле Егзархијата дека училишното дело треба и понатаму да претставува главна алатка во бугарскиот план за идно освојување на Македонија. Секако, политиката кон училишната пропаганда не била статична и повремено биле вметнувани промени во нејзиното практикување. Во 1898 година, во својство на трговски агент во Скопје, Димитар Ризов го поставил прашањето за бугарското училишно дело пред своите претпоставени во Софија. Притоа Ризов најпрво запрашал дали главната цел на бугарските училишта во Македонија е „да се буди националната самосвест... или да ѝ се доставуваат на Бугарија кандидати за чиновници?“, а потоа и сам одговорил дека буdefето на заспаната свест кај македонското население треба да биде примарна задача на училиштата, додека „селските учители и наставниците по историја, географија, бугарска литература и бугарски јазик... треба да бидат учители-апостоли“.²⁹¹ Бугарската влада ги прифатила погледите на својот трговски агент. Затоа се пристапило кон извесно модифицирање на наставните програми за бугарските училишта во Османлиската Империја. Додека дотогашната пракса на изедначување на училишните програми во Македонија со оние во Кнежеството продуцирала интелегентен пролетеријат

²⁸⁹ Истовремено егзархот побарал митрополитски берати за две епархии во Тракија (О, М и Б., Погледъ върху дѣятелността на Българската Екзархия..., 38).

²⁹⁰ Жеко Попов, Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902, София 1994, 385.

²⁹¹ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 136.

кој го зголемувал чиновничкиот контингент во Бугарија, во иднина се размислувало да им се посвети уште поголемо внимание на „будењето на националната самосвест“ преку засилено инсталирање на бугарски патриотизам. Притоа, било констатирано дека на поробениот македонски народ му е потребно да „го разбуди националното самосознание, а не да ги гони високите достигнувања на напреднатите нации“.²⁹²

Токму од овие причини, во периодот од 1894-1903 дел од бугарските класни училишта биле трансформирани во педагошки училишта за создавање на учителски кадар, биле отворени трговски гимназии,²⁹³ а особено внимание било посветено на децата од предучилишна возраст, за кои што по наредба на Училишниот оддел при Егзархијата, во 1898 година биле отворени забавишта со утврдени правилници.²⁹⁴ Одредени настани, пред сè Виничката афера од 1897 година, ја парализирале работата на училиштата во Косовскиот вилает,²⁹⁵ но генерално бугарските училишта во пред-илинденскиот период го достигнале зенитот на својот развој. Притоа, како што може да се види од долните табели, токму присуството на бугарски митрополит претставувало гаранција за унапредување на училишното дело, па оттука егзархиската битка за митрополитски берати станува појасна, бидејќи првите места по посетеност во сите три вилаети ги имале училиштата во казите во кои престојувал егзархиски владика:

²⁹² В. Трайкова, Българската Екзархия в борбата против чуждите пропаганди, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 2, София 1995, 86.

²⁹³ За бугарските средношколски училишта, види го поглавјето за гимназиите.

²⁹⁴ Детално за работата на забавиштата види: В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 137-138.

²⁹⁵ Исто, 99-101.

**Бугарски гимназии, педагошки, класни и основни училишта во
учебната 1899/1900²⁹⁶**

СОЛУНСКИ ВИЛАЕТ							
Каза	Основ.	Класни	Гимн. и педагош.	Учители	Ученици	Забавачиња	Вк. учен. и забав.
Неврокопска	35	1	/	43	1 091	480	1 571
Разлошка	12	4	/	36	1 061	464	1 525
Гевгелиска	24	1	/	46	964	474	1 438
Солунска	16	/	2	50	925	388	1 313
Серска	21	3	1	44	666	490	1 156
Воденска	19	2	/	36	673	463	1 136
Кукушка	24	1	/	31	894	167	1 061
Тиквешка	17	3	/	31	571	345	916
Демир Хис.	19	4	/	31	539	344	883
Ениц. вард.	15	2	/	24	443	315	758
Струмичка	21	1	/	30	447	285	732
Мелничка	23	3	/	25	486	231	717
Г. Цумајска	17	1	/	21	376	151	527
Дојранска	11	1	/	18	324	200	524
Петричка	7	1	/	11	186	107	293
Драмска	5	1	/	9	190	98	288
Вкупно	286	29	3	486	9 836	5 002	14 838

БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ							
Каза	Основ.	Класни	Гимн. и педагош.	Учители	Ученици	Забавачиња	Вк. Учен. и забав.
Битолска	48	3	1	93	1 787	1 217	3 004
Охридска	31	2	/	52	1 489	889	2 378
Прилепска	28	2	/	60	1 657	558	2 215
Костурска	42	1	/	56	1 178	649	1 827
Леринска	27	2	/	44	1 015	793	1 808
Дебарска	31	1	/	45	981	718	1 699
Ресенска	21	1	/	27	584	327	911
Кичевска	20	1	/	26	486	208	694

²⁹⁶ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 58
129, 141, 147.

Кајларска	10	1	/	18	388	237	625
Вкупно	258	14	1	421	9 565	5 596	15 161
КОСОВСКИ ВИЛАЕТ							
Каза	Основ.	Класни	Гимн. и педагош.	Учители	Ученици	Забавачиња	Вк. ученици и забавачиња
Скопска	30	1	1	60	1 108	679	1 787
Велешка	18	2	/	39	1 225	374	1 599
Тетовска	22	1	/	37	936	358	1 494
Штипска	10	2	/	24	722	249	971
Кумановска	25	1	/	34	630	306	936
Малешевска	19	2	/	29	591	217	808
Кочанска	16	3	/	36	511	273	784
Радовишска	9	1	/	14	287	168	455
Кратовска	11	1	/	20	251	175	426
Паланечка	14	1	/	21	332	63	395
Вкупно	174	15	1	314	6 593	2 862	9 455

МАКЕДОНИЈА							
Вилает	Основ.	Класни	Гимн. и педагош.	Учители	Ученици	Забавачиња	Вк. ученици и забавачиња
Битолски Вилает	258	14	1	421	9 565	5 596	15 161
Солунски Вилает	286	29	3	486	9 836	5 002	14 838
Косовски Вилает	174	15	1	314	6 593	2 862	9 455
Вкупно	718	58	5	1 221	25 994	13 460	39 454

Ваквиот несомнен успех на бугарската училишна пропаганда го потврдил и егзархот Јосиф. Во еден негов извештај до бугарската влада од 1901 година, Јосиф истакнал дека Бугарија успеала да спечали за бугарскиот јазик, дух и култура во

Македонија, дури и во оние места каде што пред 15-ина години владееле грчкиот јазик и култура.²⁹⁷ Останува нејасно зошто Бугарија требала да спечали нешто што според Јосиф и останатите „печалбари“ било бугарско, но, во секој случај, обемната документација покажува на кој начин била остварена печалбата. Во овој контекст илустративен е извештајот на бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, од 24.03.1900 година. Откако констатира дека „од 36 бугарски села во Солунската каза, само 4 се егзархиски, 4 се мешани, а 28 се патријаршиски“, дека „Серската каза брои 79 бугарски села, а од нив само 9 ја признаваат духовната власт на Св. Егзархија... а од 14 села во Лагадинската каза, само 2 ја признаваат Егзархијата“, Шопов признава дека морскиот брег на Македонија е грчки и турски. Но притоа додава дека „тој може да биде бугарски... ако се спечалат бугарските села..., но за да се оствари оваа замисла треба да се засили црковно-училишната дејност меѓу населението во тој регион, со тоа што ќе даваме поголеми материјални средства за бугарски училишта и цркви, како што правевме за досега спечалените патријаршиски села“.²⁹⁸ Три години подоцна во сличен контекст се изразил и бугарскиот трговски агент во Битола, Андреј Тошев. Во писмо од 2.01.1903 година, упатено до бугарскиот премиер Рачо Петров, Тошев го констатира фактот дека во Битолскиот вилает веќе извесно време жителите на многу гркомански или мешани села искажале желба да станат егзархисти, при што добар дел од нив тоа веќе и го направиле. Што се однесува, пак, до начинот на кој што би требало да се придобијат нови патријаршиски села, бугарскиот агент сугерира: „Верувам дека ако во овој однос ја засилиме пропагандата, откако истовремено материјално ќе ги поткрепиме и западнатите селски општини, ние за кусо време би можеле да видиме многу општини да се отцепат од Патријаршијата“.²⁹⁹

Спечалените села за кои што пишувале Шопов и Тошев биле во прилично голем број. Преку зголемување на егзархискиот буџет и со обезбедување дополнителни средства за печалење на Македонци патријаршисти, од 1896 до 1900 година 145 патријаршиски села со 9 833 домаќинства станале егзархисти.³⁰⁰ Оваа

²⁹⁷ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 131.

²⁹⁸ Исто, 180-181.

²⁹⁹ В. Георгиев и С. Трифонов, Гръцката и сръбската пропаганди в Македония..., 25.

³⁰⁰ И. Пасков, Изложение на екзарх Йосиф I..., 393-445.

тенденција се засилила непосредно пред и по Илинденското востание. Само во 1903 година 200 нови патријаршиски села ѝ пристапиле на Егзархијата.³⁰¹ Притоа, особено по Грчко-турската војна од 1897 година, Егзархијата го искористила грчко-турското непријателство за да се здобие со припадност врз 1232 цркви и 71 манастири во Македонија (од вкупно 1854 цркви и 135 манастири, без да се сметаат светогорските манастири).³⁰²

5. Бугарската црковно-училишна пропаганда во Македонија (1904-1912)

5.1 Прашањето за припадност врз црквите и за црковната припадност на македонското население било во фокусот на бугарската пропаганда и по 1903 година. Илинденското востание повторно го поставило македонското прашање пред меѓународните фактори. Уште во текот на востанието, Германија оценила дека доколку тоа трае подолго, неминовно ќе се постави и прашањето за нов реформски проект.³⁰³ Илинденското востание не било долговечно, но прашањето за реформи во Македонија сепак испливало на површина.³⁰⁴ По низа игри, предлози и преговори, главните балкански миротворци, Русија и Австро-Унгарија, кон крајот на септември и почетокот на октомври 1903 година, конечно ги усогласиле ставовите по однос на очекуваните реформи. Во средба на највисоко ниво помеѓу рускиот, австро-унгарскиот император и нивните министри за надворешни работи, на 2.10.1903 година во штаерското село Мирцштег биле договорени и усвоени Мирцштегските реформи, чија конечна верзија ѝ била предадена на Високата Порта на 22.10.1903 година.³⁰⁵

³⁰¹ Ванчо Ѓорѓиев, Бугарски документ од 1906 година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив, Историја, XXXIII/1-2, Скопје 1997, 83.

³⁰² Георги Трајчев, Манастирите в Македония, Софија 1933, 251-252; Според еден друг извор, во 1902 година Егзархијата поседувала 1014 цркви, 89 параклиси и 43 манастири (О, М и Б., Погледъ върху дѣятелноста на Българската Екзархия..., 49).

³⁰³ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 22.

³⁰⁴ За разните концепции за реформи на Големите сили подетално види: Исто, 22-24.

³⁰⁵ Исто, 25.

Мирцштегските реформи биле засновани на реформскиот проект од февруари 1902 година.³⁰⁶ Новина претставува тоа што за нивното спроведување била предвидена меѓународна контрола, за чија цел при Генералниот инспектор, Хилми паша, било предвидено именување на двајца цивилни агенти, по еден од Русија и Австро-Унгарија. За смирување на земјата рускиот и австро-унгарскиот цар предвиделе реорганизација на жандармеријата и полицијата со помош на странски офицери, под контрола на еден странски генерал. За спроведување на оваа мерка територијата на Македонија требала да се подели на сектори помеѓу Големите сили. Третата точка од реформите предвидува по смирувањето во земјата да се изврши нова административно-територијална реорганизација за подобро групирање на соодветните националности. Понатаму била предвидена реорганизација на административните и правните институции со вклучување на христијани, формирање на мешовити комисии за испитување на поплаките и престапите за време на востанието, финансиска поткрепа од Портата за ублажување на состојбата во најзагрозените краишта од востанието, забрана за формирање на башибозучки одреди и едногодишно ослободување од сите даноци за населението во опожарените села.³⁰⁷

Мирцштегските реформи и потенцијалот што нивната имплементација би го имала врз расплетот на македонското прашање биле доволно јасен сигнал за балканските држави дека при евентуално поповолни меѓународни околности, македонското прашање би можело да се реши спротивно од нивните интереси.³⁰⁸

³⁰⁶ Види: Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том први, Скопје 1982, 412-413.

³⁰⁷ Ванчо Ѓорѓиев, Реформи за мир или одлагање на конфликтот, 100 години од Балканските војни, Прилози од научниот собир одржан на 3-4 декември 2012 година, Скопје 2013, 115-116.

³⁰⁸ Овој страв е одлично илустриран од бугарскиот министер за образование, Иван Шишманов. Во разговор со францускиот новинар Гастон Рутие и при една анализа на македонското прашање, есента 1903, министерот Шишманов рекол: „По десет години, ако Македонија стане автономна, таму нема да постојат ниту Бугари, ниту Срби, ниту Грци, ќе постојат само Македонци. Тие ќе имаат многу заеднички политички интереси, особено економски, што треба да ги создадат со својата неуморна работа, ако сакаат да бидат независни од државите што се понапредни од нив и чие производство би го уништило нивното. Како земјоделци, не ќе им биде воопшто од интерес да се спојат со земјоделските земји какви што се Србија и Бугарија; како индустријалци ќе сакаат да ја штитат својата

Особено поттикнувачки врз балканските претенденти на османлиска Македонија влијаела третата точка од Мирцштегските реформи, според која „веднаш штом ќе се констатира извесно смирување во земјата, да се побара од османската влада промена во територијалното разграничување на административните единици заради посоодветно групирање на одделните националности.“³⁰⁹ Точката три од Мирцштегската програма никогаш не била спроведена. Во 1907 година, Русија и Австро-Унгарија буквално се оградиле од оваа точка. Преку Нота до балканските држави, Виена и Санкт Петербург истакнале дека точката 3 била погрешно толкувана, бидејќи двете империи воопшто немале намера земјата да ја поделат на национални сфери. Во септември 1907 година и германскиот државен советник, Фон Киндерлен, истакнал дека членот 3 „само по грешка е ставен во Програмата.“³¹⁰ Но, додека креаторите на Мирцштегската програма да го објаснат вистинското толкување на точката три, истата ги поттикнувала балканските држави радикално да го променат начинот на пропагандно дејствување. Веднаш по Илинденското востание тие започнале да организираат и да испраќаат чети во Македонија, кои со оружје и терор го принудувале населението да се изјасни во прилог на соодветните конфесионални заедници, или, според погрешното толкување на милет системот – соодветните национални заедници. Балканските држави се надевале дека преку терор ќе го принудат христијанското население да пристапи кон една или друга конфесионална заедница, при што сметале дека ќе обезбедат бројна превласт која би послужила како аргумент при утврдувањето на границите на административно-територијалните единици што било планирано да се создадат од постојните

индустрија која ќе биде против нашата; најпосле, тие ќе сакаат да ги задржат за себе местата на функционери во нивната администрација и на офицери во нивната војска. Значи, Македонија ќе биде независна и Македонците ќе останат Македонци. Ако Европа го мисли спротивното, таа греша, ако Бугарија смета на бугаризација на Македонците, тоа се илузии“ (Македонија во делата на странските патописци, 1903, редактор Александар Матрковски, Скопје 2007, 169-170).

³⁰⁹ Документи за борбата на македонскиот народ... том први..., 420.

³¹⁰ В. Ѓорѓиев, Реформи за мир..., 121-122.

македонски вилаети. На тој начин, наместо мир и стабилност, реформите иницирале внатрешен конфликт кој бил инспириран однадвор.³¹¹

5.2 Илинденското востание ја заострило кризата во односите помеѓу Бугарската Егзархија и Цариградската Патријаршија. Притоа, востанието претставувало плодна почва за активирање на грчката пропаганда, која се почувствувала загрозувана од актуализирањето на прашањето за реформи и од инволвирањето на Големите сили.³¹² Искупувајќи го востанието, основна задача на грчката пропаганда било ограничувањето на егзархиската дијецеза и привлекување на што е можно повеќе села кон Патријаршијата. Во тој контекст, на 24.05.1903 година Фанар испратил циркулар до сите патријаршиски митрополити во Македонија со инструкции за односот на нивните службеници во случај кога „разни села, заедно со свештенството, кои некогаш биле оттрнати од Мајката црква, одлучат да преминат во паствата на православието“. Притоа било потенцирано локалните селски свештеници да бидат носители на новото конвертирање, што на промената би ѝ дало своевиден легитимитет.³¹³ Активностите на Патријаршијата биле синхронизирани со политиката на грчката влада, која во август 1903 година од Портата побарала дозвола за создавање на грчка милиција во грчките села за борба против востаниците. Од друга страна, владата во Атина испратила инструкции до своите конзули во Македонија да не допуштат учество на патријаршистите во четите на МРО и да го советуваат населението да одржува добри односи со османлиските власти. На тој начин, по грчка иницијатива, започнала отворена соработка помеѓу османлиските власти и најистурените претставници на елинизмот во Македонија против МРО и Илинденското востание. Во одредени ситуации, пред сè во југозападна Македонија, под покровителство на костурскиот патријаршиски митрополит, Германос Каравангелис, се појавиле и грчки чети кои се ставиле во функција на помагачи на

³¹¹ Ванчо Ѓорѓиев, Апостол Петков Терзиев – Кралот на Блатото, Скопје 2013, 118-119.

³¹² Веселин Трајков, Грчката общественост и Илинденско-Преображенското востание 1903 г., Военоисторически сборник, No.3, Софија 1983, 102-118; Крсте Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912), Грчки религиозно-просветни и вооружени акции, Скопје 1968, 166-182; Георги Даскалов, Българите в Егейска Македонија, Мит или реалност, Софија 1996, 44-49.

³¹³ М. Михов, С крџст и меч..., 98.

османлиските потери и влегле во отворен судир со четите на Организацијата.³¹⁴ На тој начин, умешно користејќи го османлискиот анимозитет кон МРО и турскиот бес предизвикан од Илинденското востание, во периодот за време и непосредно по востанието, грчката пропаганда издејствувала околу 300 егзархиски села да се откажат од Бугарската Егзархија и да преминат на патријаршииска страна.³¹⁵ Значителен дел од овој импозантен успех на Патријаршијата се должел и на „херојствата“ на српската пропаганда, која на еден или друг начин успеала да оттргне голем број на егзархиски села во Северна Македонија. Притоа, кулминација на српските успеси за време и веднаш по востанието бил чинот на осветување на новата српска црква во Куманово, Св. Тројца, која била осветена лично од митрополитот Фирмилијан, во присуство на рускиот конзул во Скопје, Бељаев.³¹⁶

Успесите на грчката пропаганда биле на сметка на бугарските позиции во Македонија. Оттука, Егзархијата и бугарските политичари биле поставено во своевиден цајтнот да ги консолидираат своите редови и да започнат контраофанзива за повторно привлекување на оттргнатите села кон себе. Притоа, поради точката три од Мирцштегската програма, освен тоа што требале да го вратат загубеното, бугарските црковно-политички фактори биле принудени да отидат чекор подалеку и да ги атакуваат селата кои и пред Илинденското востание не биле егзархиски. Во оваа перфидна војна за освојување на Македонци, не по своја волја и спротивно од своите програмски определби, било вовлечено и македонското ослободително движење, „кое се нашло помеѓу чеканот и наковалната“.³¹⁷ МРО од една страна требала да се бори за отстранување на османлиската власт, а на друга страна против четите на вооружените балкански пропаганди. Во обид да го спречи обидот за насилно преминување на егзархиските села во Патријаршијата и на тој начин да ја спречи нивната соработка со османлиските власти, МРО, и покрај своите противречни интереси со Егзархијата,

³¹⁴ Ристо Поплазаров, Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век (вооружени пропагандни, дипломатски и други антимакедонски акции и борбата против нив на теренот), Скопје 1973, 44-45, 51-56.

³¹⁵ Исто, 60-61.

³¹⁶ М. Михов, С крџст и меч..., 102.

³¹⁷ В. Ѓорѓиев, Апостол Петков Терзиев..., 109.

се нашла во состојба да ги брани егзархиските позиции. Ваквата поставеност на работите била искористена од балканските држави во пропагандни цели. Србија и Грција веднаш ја употребиле принудната про-егзархиска дејност на Организацијата како дополнителен аргумент за да ја претстават како инструмент на бугарската пропаганда,³¹⁸ а бугарските историчари и денеска оваа „соработка“ ја користат во контекст на докажување на некаков си заеднички пробугарски идеал на Егзархијата, бугарската влада и Македонската револуционерна организација за обединување на сите Бугари.³¹⁹

Процесот на преминување на патријаршиските села кон Егзархијата започнал набргу по донесувањето на Мирџштегската програма, а својот зенит го доживеал во втората половина на 1904 година. Првите сведоштва за масовно преминување на села кон Егзархијата пристигнале од Леринско на почетокот на 1904 година.³²⁰ По нив следувало преминување на села во Костурско, Анаселичко и Преспанско во мај и јуни истата година.³²¹ До крајот на 1904 година процесот се распространил во Битолско, Демирхисарско, Кратовско, Кумановско, Кочанско, Воденско, Неврокопско, Кукушко, Солунско, Гуменџиско, Гевгелиско, Серско, Ениџевардарско, Прилепско и Драмско.³²² Вкупниот број на конвертирани села до крајот на 1904 година изнесувал 158.³²³ Дел од нив биле стари егзархиски села, кои за време на востанието ја прифатиле Патријаршијата, но повеќето села за прв пат станале егзархиски. Всушност, при анализа на селата што во 1904 година станале егзархиски и на реоните во кои што овие села биле сместени, може да се види дека 76% од нив се наоѓале во казите со најактивни востанички дејствија во првиот и

³¹⁸ Исто, 109-110.

³¹⁹ М. Михов, С крџст и меч..., 149 и passim.

³²⁰ Исто, 159.

³²¹ В. Георгиев и С. Трифонов, Грџцката и срџбската пропаганди в Македонија..., 35-36.

³²² Хр. Сиљановџ, Освободителнитџ борби на Македонија, Томџ II, След Илинденското вџзстание, Софија 1943, 125-126.

³²³ Сиљанов посочува сума од 161 село, меѓутоа се работи за очигледна грешка (Исто, 126). Имено тој во Ениџевардарската каза на два пати го наведува селото Крива. Од друга страна меѓу селата ги инфилтрира и манастирот „Св. Богородица“ крај с. Слепче, и 30-те куќи што ја смениле црковната припадност во градот Демир Хисар.

вториот востанички округ, т.е во Битолската, Костурската, Леринската, Прилепската, Воденската, Еницевардарската и Гевгелиската каза.³²⁴

На што се должело ова ненадејно конвертирање? Според османлиските власти и грчката пропаганда, преминувањето во Егзархијата се правело исклучиво под притисок на четите на МРО.³²⁵ Според Христо Силјанов барањата за премин во Егзархијата биле спонтана реакција на населението, што се јавила како последица на дејствувањето на грчката пропаганда.³²⁶ Бугарскиот егзарх Јосиф I, во разговор со рускиот дипломатски претставник во Цариград, Зиновјев, истакнал дека „Бугарите сами од себе се откажуваат од Патријаршијата“, бидејќи „сега, кога Бугарите слушнаа дека доаѓа слободата, се откажуваат (од Патријаршијата, б.н)“.³²⁷ Милен Михов ја подржува тезата дека конвертирањето било антипатријаршиско движење, кое се јавило како резултат на „стремежот за обединување на сите Бугари“.³²⁸ Ние не се согласуваме со ваквите тврдења. Како што правилно забележал Силјанов, во 1904 година улогата на Организацијата при преминувањето на селата во Егзархијата била незначителна, поради поднесените жртви и загуби за време на востанието. Точно е дека ТМОРО не можела да не му посвети внимание на толку крупен факт каков што била соработката на Патријаршијата со Османлиите за време на востанието. Меѓутоа, најголемиот дел од активностите што во овој контекст ги преземале одредени војводи од Организацијата се со подоцнежен датум. Непосредно по востанието битолскиот комитет немал ни време, а ни можност да го решава ова прашање и да дејствува со груба сила во мигови кога вооружените чети биле распуштени, а главните раководители ја напуштиле Македонија. Слично, во Костурско и Леринско на теренот останал само војводата Митре Влаот со помал број месни војводи, кои во првите месеци по востанието биле принудени да мислат како да се сокријат, а не да влегуваат во селата и преку терор да го принудуваат патријаршиското

³²⁴ Ангел Крџев, Документи за преминување под ведомството на Българската екзархия, Църковно-исторически архив, Т.І, София 1981, 118-125.

³²⁵ М. Михов, С крџст и меч..., 160.

³²⁶ Х. Силјановъ, Освободителнитџ борби на Македонија..., Томџ II..., 112.

³²⁷ Български Екзарх Йосиф I, Дневник..., 570.

³²⁸ М. Михов, С крџст и меч..., 149.

население да премине во Егзархијата.³²⁹ Оттука, станува јасно дека османлиските обвинувања за притисок од четите на ТМОРО немале допирни точки со реалноста и служеле само за дискредитирање на конвертирањето. Што се однесува до тезата на Силјанов за спонтано преминување кон Егзархијата, подолу ќе видиме дека конвертирањето не било спонтана реакција на грчкиот терор, туку било диригирано и умешно спроведено од бугарската влада и Егзархијата. Последните две наведени тези, кои преминувањето кон Егзархијата го објаснува со „стремежот за обединување на сите Бугари“ или со тоа што „Бугарите слушнаа дека доаѓа слободата па се откажуваат од Патријаршијата“, имаат повеќе слабости. Главната од нив се состои во тоа што доколку навистина се работело за таков стремеж, тогаш логичното прашање што произлегува од ова тврдење е зошто тогаш овој стремеж бил безмалку ексклузивна карактеристика на селата што настрадале за време на востанието и непосредно по него, а не на сите „бугарски“ села во Македонија? Доколку навистина се работело за спонтана реакција која произлегла од потенцијалот што го нудела точка 3 од Мирцштегските реформи, зарем желбата за премин во Егзархијата не би ја изразиле и мнозинството македонски патријаршиски села што не биле засегнати од востанието?

Секако, постојат повеќе причини за пост-востаничкото преминување на македонски патријаршиски села кон Егзархијата. Една од нив е и насилството што грчките чети на чело со патријаршиските митрополити го извршиле врз егзархиските села за да ги принудат да станат патријаршисти. Главната причина е сепак поинаква, и неа убаво ја доловил кнежевскиот трговски агент во Битола, А. Тошев. Во еден свој извештај од 3.05.1904 година, упатен до бугарскиот премиер Р. Петров, Тошев вели: „Минатата недела, без никаков притисок, заедно со своите свештеници од Патријаршијата се откажаа следните 15 села... За откажувањето на овие (костурски, б.н) села најмногу придонесе помошта којашто (битолското, б.н) агентство ја раздаде на амнестираните затвореници гркомани од овие места, за да се вратат во своите родни места“.³³⁰ Всушност, најактивната улога во организирањето на оваа т.н антипатријаршиска кампања ја играле токму претставниците на бугарската дипломатија во Македонија, чие што влијание и

³²⁹ Х. Сиљановъ, Освободителнитѣ борби на Македонија..., Томъ II..., 113.

³³⁰ В. Георгиев и С. Трифонов, Грчката и срѣбската пропаганди в Македонија..., 35.

успех во активностите биле резултат на два фактора: организираната хуманитарна помош што им била укажана на патријаршиските села зимата 1903-1904 година и амнестијата што следувала како резултат на турско-бугарскиот договор од 8.04.1904 година. Токму амнестираните патријаршисти и патријаршиските села што добиле хуманитарна помош биле основата на движењето за откажување од Патријаршијата и присоединување кон Егзархијата. Целта пак на бугарската влада била несомнено поврзана со точката 3 од Мирцштегските реформи. Во овој контекст се изјаснил и австрискиот конзул во Битола, Аугуст Крал. Според него, во 1904 година главниот акцент во 1904 година Бугарија го поставила врз преминувањето од Патријаршијата во Егзархијата, што било предизвикано од членот 3 на Мирцштегските реформи. Притоа Крал истакнува дека „во последниот 11-ти час се прави обид за да се форсира агитацијата и верски мешаните околии да се претворат во чисто бугарски – егзархиски.“³³¹

Начинот на кој што Бугарија го стимулирала премиот кон Егзархијата се состоел од укажување на финансиска помош за настраданите патријаршиски села и за амнестираните патријаршисти. Прашањето за амнестија на учесниците во Илинденското востание поконкретно било третирано во членот 3 од договорот помеѓу Кнежество Бугарија и Османлиската Империја од 8.04.1904 година. Предметната амнестија била прокламирана со султанско ираде, кое на 13.04.1904 година било објавено и прочитано во вилаетските центри на повеќе јазици. Со амнестијата се предвидувало поединечно ослободување на христијани и муслимани кои за време на немирите во 1903 година извршиле одредени дејства.³³² За да ја искористат амнестијата, амнестираните требало да се пријават пред месните османлиски власти во најблиските градови во рок од 40 дена, почнувајќи од 13.04.1904. Притоа, низ процедура за легализација требало да добијат соодветни документи врз основа на кои слободно ќе можеле да се вратат во своите родни места. Бугарските трговски агенти го искористиле присуството на амнестираните патријаршисти во поголемите градови, при што им укажале финансиска помош,

³³¹ Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија (превод, редакција и коментар Данчо Зографски), Скопје 1955, 156-157.

³³² Ванчо Ѓорѓиев, Прашањето за амнестија на водачите од Илинденското востание, Гласник на Институтот за Национална Историја (понатаму: ГИНИ), 57/1-2, Скопје 2013, 83-84.

која во огромна мера влијаела врз нивната одлука да станат егзархисти и да дејствуваат врз своите соселани да го направат истото.

Што се однесува до хуманитарната помош, уште во текот на востанието егзархот Јосиф настапил пред бугарската влада со барање да се отпушти „значителна помош од сумите изгласани од Народното собрание“. Притоа Јосиф предложил парите да им се испратат на трговските агенти во Македонија и со содејство на егзархиските архиереи и нивните намесници да се распределат меѓу населението.³³³ Бугарската влада набргу одговорила на барањето. Во септември 1903 година, бугарското Министерство за надворешни работи им ја испратило на трговските агенти првата сума заедно со инструкции за организацијата при раздавањето на помошта. Истиот месец само во Битолскиот вилает биле испратени 10 000 лева од буџетот на бугарското МНР и уште 25 000 лева од приватни лица.³³⁴ За претседател на комисијата за раздавање на помошта бил назначен егзархискиот пелагониски митрополит, Григориј, кој лично раководел со раздавањето на помошта. Тој, на почетокот на ноември 1903 година, го обиколил Битолскиот вилает, посетувајќи ги Костур, неколку места во Леринско, Охрид, Преспа, Демирхисар и Кичево. Главната цел на обиколката била да се организира раздавање на помош во Костурско. Очигледно, трасата по која што се движел Григориј излегува од рамките на неговата епархија, што наишло на силно спротивставување од страна на патријаршискиот владика во Костур, Каравангелис. Но главната цел била постигната, бидејќи укажаната материјална помош од Григориј била „пресретната со големо задоволство од патријаршиските села во костурскиот крај.³³⁵ Кон крајот на ноември бугарската влада ја обезбедила и првата повисока сума. Со декрет на бугарскиот Министерски совет, на егзархот му биле дадени на располагање 50 000 лева за „помош на цркви, училишта и лица или општини кои настрадале како последица на востаничките дејствија во Македонија и Одринско“. Притоа, владата гарантирала и при заемот од 150 000 лева што

³³³ Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Историја на Българите 1878-1944 в документи, том I, 1878-1912, част втора, Българите в Македония, Тракия и Добруджа, София 1995, 442.

³³⁴ М. Михов, С крџст и меч..., 118.

³³⁵ Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Македония и Тракия в борба за свобода, Крајт на XIX – началото на XX век, София 1995, 224-225.

бугарската земјоделска банка му го дала на бугарскиот егзарх за оваа намена.³³⁶ Во декември 1903 година владата обезбедила нови 15 000 лева, а во февруари 1904 биле испратени 10 000 лева, кои биле ставени на располагање на ТМОРО. Дел од сите дадени хуманитарни средства биле употребени за „потпомагање на дејствата против српската и грчката пропаганда“, дел за „поткупување на најактивните емисири на пропагандите“,³³⁷ но најголемиот дел биле дадени во хуманитарни цели, но со пропагандни тенденции. Успехот бил очигледен, бидејќи токму во Костурско и Леринско се наоѓале најголемиот број патријаршиски села што се откажале од Вселенската Патријаршија и ја прифатиле Егзархијата.

Од горенаведеното станува јасно каков бил стимулот за премин кон Егзархијата и кои биле стимулаторите. Во прв ред тоа била бугарската влада, преку Министерството за надворешни работи и бугарските трговски агенти, а подискретно се ангажирала и Егзархијата. Со оглед на тешките загуби на учители и свештеници, и со оглед на тоа што егзархиските митрополити, архиепископски намесници и црковни општини биле под постојан надзор од османлиските власти, Егзархијата не можела да ја преземе иницијативата. Меѓутоа, нејзиното индиректно влијание врз конвертирањето јасно се гледа од учеството на егзархиските митрополити во дистрибуцијата на хуманитарната помош за настраданите патријаршисти.

Османлиските власти брзо ја констатирале настанатата промена. Правилно оценувајќи ја опасноста од засилувањето на егзархискиот елемент во Македонија, генералниот инспектор, Хилми паша, го формулирал принципот на црковно статус кво. Веќе во првите месеци на 1904 година, османлискиот генерален инспектор испратил редица инструкции со кои ги задолжил месните власти да не одговараа на молбите за преминување во Егзархијата. Во суштина, црковното статус кво значело дека не се признаваат никакви промени на црковната припадност по Илинденското востание. Практичното приложување на принципот нашло одраз во затворањето на црквите и училиштата во новопремнатите села, забрана на учителите да отвораат училиште, забрана на свештениците да богослужат во црквите и интернирање на назначените учители во нивните родни

³³⁶ М. Михов, С крџст и меч..., 120.

³³⁷ Исто, 129.

места. Притоа, основен аргумент за сето ова било дека промената на црковната припадност настанала под присила, како и дека црквите ѝ припаѓале на духовната власт, а не на селските општини.³³⁸ Бугарските дипломати и егзархиски намесници отпрвин го игнорирале црковното статус кво. Меѓутоа, летото 1904 година наложениот принцип од Хилми паша создавал сериозни проблеми при испраќањето на учители и свештеници во новопечените егзархиски села. Бугарскиот трговски агент во Битола, Андреј Тошев, го поставил ова прашање пред замениците на цивилните агенти, Рапапорт и Петраев. Тие, иако биле свесни за сериозните намери на генералниот инспектор, сепак му препорачале на Тошев да се испраќаат учители во дел од новите егзархиски села, без да се подига врева и без да се зборува за дадениот совет. Во случаи, пак, кога училишните згради биле во рацете на патријаршистите, рускиот и австрискиот дипломат го советувае Тошев бугарските училишта да се отвораат во приватни куќи. Користејќи го ваквиот совет, Тошев го поставил прашањето и пред Хилми паша, но генералниот инспектор на румелиските вилаети бил категоричен дека нема да допушти бугарски учители и свештеници во новоконвертираните села.³³⁹ Следејќи ја политиката да ги игнорира наредбите на Хилми паша, есента 1904 година Егзархијата сепак продолжила да назначува учители во освоените експатријаршиски села, но османлиските власти веднаш реагирале со тоа што ги затвориле црквите, им забраниле на егзархиските свештеници да служат во односното село, ги затвориле егзархиските училишта во овие села, а забраната за учителствување на егзархиските учители била пропратена со нивно интернирање.³⁴⁰ Така, на почетокот на 1905 година, австрискиот вицеkonzул во Битола, Оскар Прохаска, соопштува дека веќе биле затворени 31 селско училиште во Битолската, Костурската, Леринската и Охридско-Преспанската епархија.³⁴¹ Според еден друг извор од декември 1904 година, биле затворени 37 села во Костурската, Преспанската и Леринската каза, или во споредба со списокот на Прохаска, кон почетокот на 1905 биле затворени 53 егзархиски училишта во

³³⁸ Исто, 174.

³³⁹ Исто 154-155.

³⁴⁰ Исто, 175-176.

³⁴¹ Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1905-1906, Редакција и коментар Данчо Зографски, т. 1, Скопје 1977, 20-22.

Битолскиот вилает.³⁴² Ваквиот однос на османлиските власти ја намалил желбата на Егзархијата за освојување на нови села. Оттука, во 1905 година само 40 патријаршки села ја прифатиле Егзархијата, без притоа истото да им биде признаено и прифатено од властите.³⁴³ Од друга страна, во периодот од Илинденското востание до 1905 година и самата Егзархија изгубила 87 егзархиски села, од кои 60 минале на српска страна.³⁴⁴

Османлиската непопустливост и извесното толерирање на другите пропаганди во Македонија, пропратено со мошне тенденциозно приложување, или неприложување, на црковното статус кво, предизвикале неминовна промена во односот на бугарските политичари кон црковното прашање во Империјата. Звучи иронично, но поради постојаната загуба на егзархиски села, во 1907 година владата во Софија и нејзините претставници во Македонија започнале да го застапуваат токму тоа против што се бореле во претходните години. Иницијатор и организатор на новиот курс во бугарската политика по црковното прашање бил трговскиот агент во Солун, А. Шопов. На 2.04.1907 година Шопов испратил барање до Хилми паша за девет села од Битолската, Леринската и Прилепската каза, кои под присила од српски и грчки чети преминале кон Патријаршијата. По позитивните сигнали што ги добил од османлискиот генерален инспектор, Шопов испратил инструкции до бугарските митрополити и архиерејски намесници да настојуваат пред властите протерување на сите грчки и српски учители и свештеници од селата кои пред Илинденското востание биле егзархиски. Всушност, во 1907 година Егзархијата имала помалку села отколку пред востанието, па оттука бугарските политичари одеднаш станале жестоки застапници на црковното статус кво. Во овој контекст, Шопов истакнал дека „времето и условите денес се такви што треба да сметаме дека печалиме доколку успеаме да го зачуваме тоа што го имавме до 1903 година“.³⁴⁵ Кон крајот на мај 1907 година бугарските барања биле задоволени. Хилми паша и цивилните агенти официјално го потврдиле црковното статус кво, при што, меѓу 6-те донесени

³⁴² М. Михов, С крџст и меч..., 176.

³⁴³ В. Ѓорѓиев, Бугарски документ..., 83.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ М. Михов, С крџст и меч..., 180.

принципи, првиот принцип предвидувал „црквите и училиштата им принадлежат на оние кои ги поседувале до август 1903 година“.³⁴⁶ Есента 1907 година црковното статус кво станало предмет на дипломатски разговори помеѓу Австрија и Русија. Двете страни успеале да стигнат до договор за приложување на чл. 3 од Мирцштегските реформи врз основа на „статус кво анте“, без да се сметаат придобивките на пропагандите по 1903 година.³⁴⁷ Одлуката сепак дошла предочна за многубројните жртви на вооружената пропагандна битка за Македонија. На почетокот на 1908 година Австро-Унгарија се повлекла од реформскиот процес, што означило и крај на Мирцштегските реформи. По прогласувањето на Уриетот, црковното прашање било сведено на спор за спорните цркви. По долготрајна дискусија на законот за спорните цркви и училишта, на 15.06.1910 година законот бил потврден со ираде. Овој пат членот три довел извесна релаксација на состојбата. Според чл. 3 од законот за спорните цркви изгласан од отоманскиот парламент, „Ако еден дел од жителите на едно село или град зависат од Патријаршијата, а другиот дел од Егзархијата, спорните цркви и училишта ќе принадлежат на оние што имаат двотретинско мнозинство, доколку малцинството има помалку од една третина. Ако малцинството има 1/3 или повеќе, тогаш црквите и училиштата остануваат во посед на нивниот основач“. На овој начин, од 246 спорни цркви, 60% минале во рацете на егзархистите.³⁴⁸

Ова бил последниот успех на бугарската религиозна пропаганда во османлиска Македонија.

5.3 Историјата на бугарската просветна пропаганда во Македонија по Илинденското востание е историја на падови и подеми. Од една страна, дел од постилинденските мерки на османлиските власти делувале поразително врз бугарскиот образовен систем во Империјата, но, од друга страна, интервенцијата на бугарската влада преку зголемување на егзархискиот буџет придонела Егзархијата постепено да ги врати загубените позиции во Македонија, а во периодот на младотурското владеење, истите и да ги надгради.

³⁴⁶ Исто, 179.

³⁴⁷ Исто, 180-181.

³⁴⁸ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 279.

Високата Порта презела низа превентивни мерки против егзархискиот педагошки кадар уште во периодот пред Илинденското востание. Како последица на жестокиот пристап на властите за време на задушвањето на Горнодумајското востание,³⁴⁹ во Бугарија побегнале околу 2 000 жители од засегнатите источномакедонски региони,³⁵⁰ меѓу кои имало и прилично голем број на учители.³⁵¹ За нив единствен извор на егзистенција било пристапувањето на служба во училиштата во Кнежевството. Портата веднаш го искористила овој податок за да им забрани повторно учителствување во Империјата на учителите бегалци, под изговор дека тие веќе работеле зад границата.³⁵² Притисокот врз егзархиските учители бил дополнително засилен по Илинденското востание. Масовното учество на учителите во востанието ѝ дало аргумент на Портата да го постави прашањето за прочистување на училиштата од непогодните учители. На почетокот на учебната 1903/1904 година централната власт во Цариград издала заповед до административните власти во Солунскиот и Битолскиот вилает да бараат лични гаранции за учителите. Оние што не поседувале гаранции, немале право да учителствуваат и биле интернирани во родните места. Егзархот Јосиф жестоко реагирал на ваквото мешање во егзархиските ингеренции. На средба со големиот везир, Јосиф напомнал дека примената на таква мерка би оставила 1 200 учители без работа, а 50 000 ученици ќе останеле да скитаат низ улиците.³⁵³ Под притисок на бугарската влада, Портата делумно ретерирала од првобитната одлука.³⁵⁴ На почетокот на февруари 1904 година османлискиот Министерски совет му наредил на Хилми паша да ја замени мерката за лични гаранции за сите учители во бугарските училишта, и истите да ги бара само од оние учители чиешто учество во четите било докажано.³⁵⁵ Меѓутоа, и оваа мерка претставувала проблем во

³⁴⁹ Види: В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 438-444.

³⁵⁰ Исто, 444.

³⁵¹ Антон Мелџов, За бежанскиот проблем в Източна Македонија преди и след Илинденско-Преображенското въстание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, София 1988, 514.

³⁵² Исто.

³⁵³ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 215.

³⁵⁴ М. Михов, С крџст и меч..., 114.

³⁵⁵ ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, мф. 4297, ф.331, оп.1, ае.95, Дело VI/п.5, с.1-4, Солун, 4.02.1904.

прашањето за обезбедување на учителски кадар. Дел од егзархиските учители загинале за време на востанието. Со амнестијата од април 1904 година биле опфатени 200 учители, но ним не им било дозволено да ја извршуваат учителската професија во Османлиската Империја.³⁵⁶ Дополнителен проблем претставувало црковното статус кво. Како последица на конвертирањето на голем број патријаршки села, Егзархијата предвидела нови вработувања во тамошните училишта. Меѓутоа, повикувајќи се на статус квото, властите не дозволиле назначување на овие учители. Притоа, 178 од предвидените учители биле лишени од правото да предаваат во Империјата, што претставувало 11% од целиот педагошки кадар на Егзархијата.³⁵⁷ Најдрастично од сите наведени мерки било Костурско, каде што учебната 1904/05 година започнала со 32 учители во 23 села, што претставувало намалување на наставничкиот персонал за 38% во споредба со учебната година пред Илинденското востание.³⁵⁸ Оние учители на кои што не им било дозволено да работат во Империјата биле принудени да побараат спас во Кнежество Бугарија. Недовербата кон Егзархијата и нејзините учители резултирала и со чести интервенции во учебните програми по кои што се работело во егзархиските училишта. Притоа цензурата исфрлила од употреба голем број на учебници кои со години биле во употреба.³⁵⁹ И на крај, мошне значаен проблем било и тоа што поради ограничувањата наметнати од властите и забраните за учителствување на поголем број наставници, Егзархијата се соочила со значително опаѓање на образовниот ценз на учителите. Така, во 1906/07 учебна година дури 46% од целиот егзархиски педагошки персонал во Османлиската Империја имал само основно, или неколку класа прогимназиско образование.³⁶⁰ Оттука, можеме да резимираме дека во пост-Илинденскиот период бугарската училишна пропаганда ги доживувала своите најтешки моменти.³⁶¹

³⁵⁶ Документи за българската история, Том IV..., 245-257.

³⁵⁷ Величко Георгиев и Стайко Трифонов, Егзарх български Йосиф I, Писма и доклади, София 1994, 276-281.

³⁵⁸ Наум Кайчев, Българската църква и просвета в Костурско (1900-1912), Македонски преглед, XIV/3, София 1991, 97.

³⁵⁹ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 237.

³⁶⁰ Исто, 245.

³⁶¹ Како проблемите со османлиските власти да не биле доволни, на 6.12.1904 година егзархиската зграда во Цариград настрадала од стихиен пожар, при што изгореле

Од друга страна, при една споредба на училишните цифри од април 1902 година со оние од 1907 година, можеме да увидиме дека сите проблеми со кои што се соочувала бугарската пропаганда не биле фатални за нејзиното просветно дело. Во учебната 1901/02 година Егзархијата располагала со 957 основни и средни училишта, со 1 621 учители и 46 128 ученици во Османлиската Империја.³⁶² Според егзархиски податоци, во 1907 година на истата територија Бугарската Егзархија имала 940 училишта, 1 620 учители и 43 174 ученици.³⁶³ Дури и ако ги прифатиме одредени мислења дека Егзархијата ги преувеличила бројките за 1907 година,³⁶⁴ разликата во понудените бројки е премала доколку ги имаме предвид поволната ситуација во 1902 година и ненормалните услови за време на вооружените пропагандни борби по 1904 година.

На што се должел опстанокот на бугарските училишта?

Во 1899 година бугарскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов, во отворено писмо до кнезот Фердинанд истакнал дека училишното дело во Османлиската Империја го достигнало својот зенит и дека „ниту со црква, ниту со училиште можеме да направиме уште еден чекор во Македонија“.³⁶⁵ Ризов не го променил своето мислење ниту во 1904 година. Во една негова промеморија од 15.04.1904 година, бугарскиот трговски агент запишал: „Ниту за минута Бугарија не би требало да ја испушта од раце својата политичка улога во Македонија, или пак да ја заменува со црковно-училишна. Нашата црковно-училишна дејност во Македонија и Одринско треба да го следи патот на својот еволуционен развој, откако целосно ќе му биде оставена на Н.Б. Егзархот... Бугарија не треба повеќе да стои на црковно-училишна почва, ако не сака да ја види македонската Бугарија достигната од нејзините соперници“.³⁶⁶ Во сличен контекст во 1906 година се

егзархиската библиотека и сета архива на Училишниот оддел. Нешто подоцна, во јули 1905 година, по еден неуспешен атентат врз султанот извршен од ерменски револуционери, полицијата за прв пат ја пребарала и зградата на Егзархијата, при што запленила повеќе документи и уапсила тројца службеници, меѓу кои началникот на училишниот оддел, Начев, и главниот секретар на Егзархијата, Наумов (Исто, 237).

³⁶² Исто, 243-244.

³⁶³ Исто.

³⁶⁴ М. Михов, С крџст и меч..., 201-202.

³⁶⁵ Macedonia and the Macedonians, Rome 1918, 41-42.

³⁶⁶ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 215.

изразил и началникот на Второто политичко одделение, Тома Карајовов: „Училиштата го создадоа бугарскиот народ... На Неговото Блаженство му припаѓа честа... за разбудување на сознанието кај македонските Бугари... (меѓутоа) секој систем откако го дал плодот е надминат од животот и не може веќе да се подржува без ризик да го уништи тоа што било порано создадено од него... Хуманитарното образование ја заврши својата мисија, и ги даде своите резултати“.³⁶⁷

Сепак, и покрај барањата на бугарските дипломати и разузнавачи за промени во образовниот систем во Македонија, или пак за целосно дистанцирање на бугарската влада од него, токму софиските властодршци биле тие што најпрво ја спасија и ја стабилизираа, а подоцна и ја подигнаа бугарската просвета во македонските вилаети на највисокото ниво од своето постоење. Првата интервенција на бугарската влада во овој поглед била веднаш по Илинденското востание, кога и покрај тоа што воопшто немало потреба од вработување на нови учители во Бугарија, бугарското Министерство за образование вработило „стотици учители (илинденци од Македонија, б.н) низ училиштата во Кнежеството“.³⁶⁸ Во екот на турско-бугарските преговори во 1904 година и со потпишувањето на билатералниот договор помеѓу Османлиската Империја и Кнежество Бугарија, кнежевската влада издејствувала преку чл. 7 од договорот слободно движење низ Империјата и вработување на сите егзархиски учители што веќе поседувале дозвола за учителствување (освен амнестираните учители).³⁶⁹ Виталната интервенција на бугарската влада може да се забележи во периодот од 1905-1907 година, кога бугарската просвета во Македонија била ставена на вештачко дишење. Најпрво во 1905 година егзархискиот буџет бил зголемен за 31% (од 1 342 592 лева на 1 763 904), а во 1907 година буџетот бил зголемен на 1 949 340, што процентуално значело 75% повеќе од буџетот за пост-илинденската 1903/04 година, кој изнесувал 1 112 300 лева.³⁷⁰ Ваквото зголемување на буџетот, како што подоцна изјавил

³⁶⁷ В. Ѓорѓиев, Бугарски документ..., 89-90.

³⁶⁸ Жеко Попов, Одношението на бугарското правителство към Илинденско-Преображенското востание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско востание, Софија 1988, 91.

³⁶⁹ Туше Влахов, Криза в българо-турските отношения 1895-1908, Софија 1977, 68-91.

³⁷⁰ И. Галчев, Здравно-социалната дейност..., 14; В. Божинов, Бугарската просвета в Македонија..., 43; Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ...II дел, 171.

бугарскиот премиер Иван Евстратиев Гешов, „не е поради изобилство на излишни средства“,³⁷¹ туку со добро предначасена цел. Веќе во 1905 година во буџетот на Егзархијата биле предвидени плати за сите учители што требале да ги заземат своите места во новите егзархиски села. Поради црковното статус кво на ниеден од овие учители не му било дозволено да работи во Империјата, но и покрај тоа Егзархијата продолжила да им ги исплаќа платите на невработените даскали.³⁷² Исто и во наредните години, Егзархијата им ги исплаќала платите на сите назначени учители, без разлика дали им било дозволено да работат, и дали во меѓувреме се огрешиле пред законот и биле затворени или протерани.³⁷³ Поради слабата материјална состојба на црковно-училишните општини, Егзархијата врз себе ја презела и целосната издршка на училиштата во регионите што настрадале во востанието, а кои дотогаш биле финансирани од самите општини.³⁷⁴ Секако, сето ова било овозможено од финансиската поткрепа на бугарската влада. Оттука, станува јасно зошто во еден свој извештај од 8.06.1905 година до бугарското МНР, егзархот Јосиф запишал: „Повторувам, ако владата не ни ставеше на располагање доволно средства, едвај ќе можевме да го сочуваме црковно-училишното дело од пораз“.³⁷⁵

Од дотука изнесеното станува јасно дека не може да се прифати тезата на бугарската историографија дека бугарската просвета во Македонија била дело на „самиот бугарски народ“. Напротив, бугарските училишта во македонските вилаети биле рожба на Бугарската Егзархија и владата на Кнежество Бугарија – рожба мајчински негувана од Егзархијата и татковски одгледана од бугарската влада.³⁷⁶

³⁷¹ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 306.

³⁷² В. Георгиев и С. Трифонов, Екзарх български Йосиф I, Писма и доклади..., 230, 269.

³⁷³ М. Михов, С кръст и меч..., 200.

³⁷⁴ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 237.

³⁷⁵ Исто, 237-238.

³⁷⁶ Симбиозата помеѓу Егзархијата и бугарската влада во однос на училишното прашање е очигледна и во односите на Егзархијата со Македонската револуционерна организација. Уште во октомври 1903 година егзархот Јосиф истакнал дека за да се заштити Егзархијата било потребно да се отстранат од работа некои јавно компромитирани елементи (Џочо Билярски и Илија Пасков, Документи за някои страни от дейността на

Својот апогеј бугарската пропаганда го достигнала за време на Уриетот. Уште во првата година од владеењето на Младотурците, бугарските училишта во Македонија ги срушиле сите свои рекорди – само во Македонија во учебната 1908/09 година Егзархијата имала 1031 училиште, со 1 786 учители и 64 216 ученици.³⁷⁷ Користејќи ги поволните услови што ги нудела уставната монархија, Егзархијата конечно пристапила кон реформирање на застарениот училиштен систем. Во 1910 година бил изработен „Основен правилник за уредувањето на бугарските училишта во Турција“, кој бил одобрен од егзархискиот совет и стапил на сила од учебната 1910/11 година. Со овој правилник бугарските училишта биле унифицирани и функционирале врз основа на ист правилник. Според правилникот, училиштата биле поделени на долни (основни) и горни (средни). Во првата група влегувале забавиштата, основните четиригодишни училишта, трикласните прогимназии и свештеничките училишта. Во втората група спаѓале духовната семинарија во Цариград, педагошките училишта, гимназиите, трговските и земјоделските училишта. За основните училишта било предвидено дека може да се отворат во секое село или град со повеќе од 50 куќи „православни Бугари егзархисти“. Тие имале четири одделенија, и во нив се изучувале предметите: Божји закон, бугарски јазик, сметање, запознавање на татковината, запознавање на природата, геометриско цртање, пеење, гимнастика и рачна

Екзарх Ѓосиф I след 1901 г., Известия на државните архиви, кн. 46, Софија 1983, 134-135). Во 1906 година, „за да и угоди на власта“, самата Егзархија започнала да ги отпушта непогодните учители, претежно членови на Организацијата. За таа цел биле испратени две окружни, едното потпишано од егзархот, а второто од Училишниот оддел. Во првото окружно било наведено дека оној службеник (учител или свештеник), кој не се чувствувал доволно подготвен и силен да работи во духот на Егзархијата и чии што убедувања за целта на Егзархијата не се совпаѓаат со оние на егзархот, како и со од неа исцртаниот пат за дејност на црковно-училишните службеници, не може да работи за Егзархијата. Окружното на Училишниот оддел било поконкретно и со него им се забранувало вработување на оние учители на кои што и власта им забранила да ја вршат учителската професија. Во ваквата линија на однесување Егзархијата била подржана од владата на Бугарија и нејзините трговски агенти во вилаетите. Овој однос на Егзархијата кон учителите што произлегувале од Организацијата довел до мошне голем конфликт меѓу нив, кој кулминирал по отпуштањето на тројца учители, дејци на Организацијата во Скопје (Подетално види: М. Михов, С крџст и меч..., 240-275; В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 247-249).

³⁷⁷ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 305.

работа. Учебната година започнувала на 1 септември во градовите и на 15 септември во селата. Трикласните училишта биле заеднички за двата пола. Било предвидено да се отвори по едно такво училиште во секоја каза, по можност во главниот град на казата, но со решение на егзархискиот совет можеле да се отворат и во поголеми села. Во нив покрај предметите од основните училишта, се изучувале уште и турски, француски, аритметика, физика и хемија. Наставата траела 10 месеци, а раководството било во рацете на главен учител. За свештеничките училишта било предвидено да подготвуваат кандидати за свештеници, траеле три години, а наставниците требале задолжително да имаат завршено духовна семинарија. Во Македонија имало само едно такво училиште, во Скопје. Што се однесува до горните училишта, духовната семинарија во Цариград траела 6 години, а педагошките 4 години. Основна задача на педагошките училишта била „да подготват кандидати за учители во долните училишта“. За гимназиите било предвидено да даваат „поопширно општо образование за животот“, наставата траела 4 години, а во нив се изучувале предметите од класните училишта и старобугарски (старословенски) јазик и литература, филозофија, историја, географија, политичка економија, природна историја и тн. Во правилникот било изрично наведено дека учителите во горните училишта се назначени од Егзархијата (чл. 76), и дека „врховната управа на сите бугарски православни училишта во Турската Империја ја има Егзархијата“ (чл. 89).³⁷⁸

Правилникот бил во употреба само две години. Балканските војни го означиле крајот на бугарската црковно-просветна пропаганда во османлиска Македонија. Во последната учебна година егзархиските училишта ги достигнале највисоките цифри од своето постоење. Според статистиката на Кирил Прличев, во учебната 1911/12 година, во Македонија работеле 1 099 училишта (487 во Солунскиот вилает, 370 во Битолскиот вилает, 242 во Скопскиот санџак), кои ги посетувале 64 368 ученици (Солунски 25 732; Битолски 24 302; Скопски санџак 14

³⁷⁸ Основенъ правилникъ за уредбата на българскитѣ училища въ Турция, Цариградъ 1910, 1-24.

334).³⁷⁹ Во истиот период во Македонија имало 1 820 егзархиски села, 7 митрополити, 1 310 свештеници и 1 078 егзархиски цркви.³⁸⁰

6. Македонија во преговорите и договорите помеѓу Бугарија и другите балкански држави (1878-1912)

Берлинскиот конгрес од 1878 година го означил почетокот на една нова фаза од балканската историја. Решенијата што големите европски сили ги донеле во германската метропола го најавија блискиот крај на османлиската доминација на Балканот. Со ревизија на Сан Стефанскиот прелиминарен мировен договор биле создадени Кнежевство Бугарија и автономната провинција Источна Румелија. Истовремено, Србија, Романија и Црна Гора добиле политичка независност, а Австро-Унгарија се стекнала со право да ја окупира Босна и Херцеговина, како и право на воен гарнизон и воено-трговски патишта во санџакот Нови Пазар.³⁸¹

Свесни за слабостите на некогашниот суверен, младите балкански земји, Бугарија, Србија и Грција, повикувајќи се на некакви „историски права“, манифестираше територијални претензии кон османлиското наследство на Балканот. Знаејќи ги своите потенцијали и противречните интереси што се вкрстувале во Македонија, трите балкански државички во последните децении на XIX век започнале преговори за поделба на сфери на влијанија. Меѓутоа, поради абнормалните апетити на преговарачките страни, отворените преговори во овој период не дале конкретни договори. Сепак, самиот факт што трите земји започнале преговори за поделба на османлиска Македонија, јасно укажува дека секоја од нив неофицијално ѝ го признавала правото на другата.³⁸²

Најголеми претензии кон Македонија имало Кнежевството Бугарија. Всушност, македонското прашање го заземало централното место во надворешната

³⁷⁹ Македонија, I/27, Софија 10.03.1920, 4.

³⁸⁰ Исто; А. Ш, Българското културно дѣло въ Македония въ цифри, Българска сбирка, кн. V, Софија 1911, 306-313.

³⁸¹ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 9.

³⁸² В. Ѓорѓиев, ВМРО 1893-1903. Поглед низ документи..., 10-11.

политика на Бугарија. Без исклучок, сите бугарски влади се залагале за присоединување на Македонија кон Кнежевството. Во тој контекст, меѓу разните бугарски влади постоела разлика само во методите за остварување на крајната цел.³⁸³

Во горните редови ја разгледавме бугарската црковно-просветна пропаганда во Македонија. Но црквите и училиштата биле само алатка што го олеснувала остварувањето на големодржавните цели на софиските политичари, и адут што бугарската дипломатија го користела при директните преговори со своите конкуренти. Затоа, во текстот што следува ќе се задржиме на дипломатските преговори помеѓу Бугарија, од една, и Грција и Србија од друга страна. Во тој контекст, акцентот ќе биде ставен на прашањата зошто и кога бугарските политичари биле подготвени да преговараат за поделба на Македонија, кога и зошто воопшто не сакале ни да слушнат за поделба, и кога Бугарија играла на картата автономија на Македонија, а кога автономијата не била пожелна опција.

Во Јули 1880 година, грчкиот дипломатски претставник во Цариград, Кондуриотис, му предложил на својот бугарски колега, Балабанов, да се склучи спогодба помеѓу Бугарија и Грција. Притоа, грчкиот дипломат предложил поделба на Македонија, во која на Бугарија би ѝ припаднал северниот, а на Грција јужниот дел од Македонија, со што би се спречило вовлекување на друга земја меѓу нив.³⁸⁴ Грчко-бугарските преговори за поделба на Македонија на сфери на влијанија продолжиле меѓу нивните дипломатски претставници во Цариград и Букурешт. Во текот на преговорите не била определена демаркациона линија. Тоа и потпишувањето на сојузот било предвидено за мај 1883 година, при посетата на бугарскиот кнез Александар Батенберг на Атина. Меѓутоа, започнатите преговори за поделба на интересни сфери во Македонија крахирале. Од една страна, за тоа влијаеле руското спротивставување и грчкото инсистирање за повлекувањето на Бугарската Егзархија од македонските епархии.³⁸⁵ Од друга страна, бугарските

³⁸³ В. Ѓорѓиев, Политиката на Бугарија кон Македонија и ВМОРО 1904-1906 година..., 27.

³⁸⁴ Македонија во билатералните и мултилатерални договори на балканските држави 1861-1913, Документи, Редакција и коментар д-р Михајло Миноски, Архив на Македонија-Филозофски факултет-Матица Македонска, Скопје 2000, 285.

³⁸⁵ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 32.

аспирации во Европска Турција ги надраснувале одредбите на прелиминарниот Сан Стефански договор, опфаќајќи ја Македонија во нејзината географска целина. Оттука, бугарските државници не биле подготвени во целост да ги прифатат грчките претензии кон Македонија.³⁸⁶

Кога на 6.09. 1885 година, во Пловдив било објавено обединувањето на Кнежевство Бугарија со Источна Румелија, бугарските политичари биле свесни дека обединувањето нема да биде прифатено од балканските соседи, кои сметале дека истото претставувало нарушување на постојното статус кво и на Берлинскиот договор. Со оглед на српското милитаристичко расположение и опасноста од воен конфликт, диригентите на бугарската политика се одлучиле на директни преговори со Србија. Токму на ова се должел и предлогот на кнезот Батенберг од 30.09. 1885 година, упатен до српскиот крал Милан, за сфери на влијание во Европска Турција и за определување на границите на претензиите.³⁸⁷ Меѓутоа, Србија го одбила бугарскиот предлог. Од Софија навистина биле подготвени да разговараат за поделба на сфери на влијание, но при таквата поделба бугарските политичари сакале Македонија да потпадне во бугарска сфера на влијание.³⁸⁸ Како што истакнал бугарскиот министер за надворешни работи, Илија Цанов, Бугарија не би се спротивставила на припојување на одредени османлиски територии кон Србија или Грција, но „за Видин, неговиот округ, и за чисто бугарските места во Македонија, Бугарија е подготвена да го жртвува својот последен граѓанин“.³⁸⁹

Во 1886 година, од грчка страна му било предложено на бугарскиот кнез Батенберг двете држави да се спогодат за поделба на Македонија.³⁹⁰ Предлогот бил одобрен од кнезот. Грчкиот крал Георгиос и бугарскиот кнез требале да потпишат договор, со кој би се утврдиле поединостите за преземање заедничка акција во Македонија, за нејзина поделба и дефинитивно решавање на македонското

³⁸⁶ Д. Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 18.

³⁸⁷ Македонија во билатералните и мултилатерални договори..., 292-295.

³⁸⁸ Вншната политика на Бугарија..., 598.

³⁸⁹ Македонија во билатералните и мултилатерални договори..., 296.

³⁹⁰ М. Миноски, Македонија и Бугарија, Историски соочувања..., 83-84.

прашање. Меѓутоа, со заминувањето на Батенберг од кнежевскиот престол по присилната абдикација, било спречено „остварувањето на таа висока идеја“.³⁹¹

Леснотијата со која било извршено обединувањето на Кнежевство Бугарија со Источна Румелија давала извесни надежи дека со помош на една разгранета егзархиска мрежа во Македонија би можело да се подготви терен за догледно слично обединување. Оттука, иако кон крајот на 1880-те и 1890-те години Македонија повторно станала актуелна во разговорите меѓу балканските дипломати, Бугарија била задоволна од успехот на својата пропаганда и раководена од желбата за цела Македонија воопшто не помислувала за поделба на сфери на влијанија со соседните држави. Навистина, меѓународната изолација на Бугарија во времето на премиерот Стефан Стамболов (1887-1894) знатно ја ограничила бугарската акција во однос на Македонија. Но, од друга страна, Стамболовата дипломатија, преку својата туркофилска политика, успеала да издејствува повеќе отстапки од Портата, за кои стана збор погоре.

Самоувереноста на Софија дошла до израз и при посетата на поранешниот грчки премиер, Харилаос Трикупис, во бугарската метропола на 20.06. 1891 година. Трикупис ја лансирал идејата за троен балкански сојуз против Османлиската Империја и за поделба на Македонија. Од бугарска страна планот бил експресно отфрлен, при што на грчкиот политичар му било ставено до знаење дека Бугарија се залага за автономија на Македонија, што би довело до нејзино полесно присоединување кон Бугарија.³⁹²

Настапот на бугарската дипломатија по однос на македонското прашање не претрпел драстични промени ниту за време на владата на д-р Константин Стоилов (1894-1899). Македонската емиграција и македонските друштва во Бугарија, кои прилично живнале по паѓањето на Стамболовата влада, започнале, преку митинзи, петиции и протести да се обидуваат да го покренат македонското прашање на европската дипломатска сцена.³⁹³ Меѓутоа, сите овие обиди на Македонците во Бугарија единствено ѝ користеле на бугарската дипломатија, која токму во овој период извојувала победа на меѓународен план, откако на 14.02. 1896

³⁹¹ Македонија во билатералните и мултилатерални договори..., 386.

³⁹² В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 36.

³⁹³ К. Битоски, Македонија и Кнежевство Бугарија..., 14-34.

година бил миропомазан бугарскиот престолонаследник Фердинанд, кој бил признат од Русија, а набргу потоа од останатите големи сили и од Османлиската Империја.³⁹⁴ Брзо потоа Фердинанд презел турнеја низ Европа, почнувајќи од Цариград. На 6.04. 1896 година тој имал средба со српскиот дипломатски претставник, Владан Ѓорѓевиќ, пред кого ја истакнал потребата од српско-бугарско зближување и договарање за Македонија. Меѓу останатото, Фердинанд потенцирал дека „во Македонија, главната маса од населението не се ниту Бугари, ниту се Срби, туку Словени и христијани, кои зборуваат јазик подеднакво далечен...или подеднакво близок на српскиот и на бугарскиот јазик, но, јазик кој е посебен дијалект, ако не и посебен јазик“.³⁹⁵

Сепак, Бугарија не била официјално подготвена за делба на Македонија, па со поддршка на рускиот дипломат Нелидов поднела иницијатива за автономија на Македонија.³⁹⁶

Истовремено, Бугарија добила понуда за поделба на Македонија и од страна на грчкиот министер Маврокордатос. Но свесен за бугарските позиции во Македонија, премиерот Стоилов воопшто не помислувал за таква алтернатива. Тој испратил инструкции до своите дипломатски претставници во Атина и Белград, со кои се иницирала спогодба помеѓу Бугарија, Грција и Србија за прашањето за Македонија. Според Стоилов, трите влади требале да се застапат кај Портата и големите сили на Македонија да ѝ се даде статус на привилегирана провинција, односно автономна област со истите права како и островот Крит.³⁹⁷ По отворањето на бугарското дипломатско претставништво во Атина во декември 1896 година, грчко-бугарските преговори за Македонија се воделе во грчката метропола, но Бугарија не била подготвена да ги прифати предлозите за поделба на сфери на влијание, поради што преговорите постојано се оддолжувале, за во декември 1897 година целосно да бидат прекинати.³⁹⁸

³⁹⁴ Д. Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 20-21; В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 39.

³⁹⁵ Ванчо Ѓорѓиев, Неофицијални ставови од официјални бугарски личности и институции..., 258.

³⁹⁶ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 41.

³⁹⁷ М. Миноски, Македонија и Бугарија, Историски соочувања..., 84.

³⁹⁸ Македонија во билатералните и мултилатерални договори..., 324-348.

Неуспехот на грчко-бугарските преговори, критската криза и потенцијалната грчко-турска војна дејствувале како катализатор за интензивирање на српско-бугарските преговори. Токму во предвечерјето на грчко-турската војна, била склучена српско-бугарска спогодба (т.н. Угодба од 19.02.1897 година). Спогодбата, која била пред сè насочена кон зачувување на статус-квото на Османлиската Империја, давала можност за спогодбено разгледување на сите прашања поврзани со српско-бугарските интереси во Македонија. Покрај тоа, било предвидено двете влади, до разграничување и утврдување на интересните сфери, меѓусебно да не си пречат и заемно да си помагаат на пропаганден план.³⁹⁹

Во прилог на бугарските големодржавни интереси одело и искривеното сфаќање дека Македонската револуционерна организација е бугарско движење во Македонија, што пак, од своја страна, дополнително ја потхранувало бугарската самоувереност за нејзиното право на цела Македонија. Оттука, во овој период Бугарија не сакала ни да чуе за поделба на македонскиот плен.⁴⁰⁰

Во 1903 година, поради познатите настани во Македонија, односите помеѓу Бугарија и останатите балкански земји биле затегнати. Меѓутоа, кога Османлиската Империја се заканувала со воена интервенција, обвинувајќи го Бугарското Кнежество за предизвикување на македонските немири, владата во Софија била принудена да бара партнер во потенцијалната војна со Османлиите. Притоа, од бугарска страна била искажана подготвеност да се премине испцртаната црвена линија од пред-илинденскиот период.

Така, на почетокот на 1904 година, владата на генералот Рачо Петров започнала тајни преговори со Србија за сојуз и усогласување на политиката кон Македонија. Во преговорите бугарската страна го прифатила ставот на Србија дека на Балканот немало место за нова словенска држава, т.е. дека било спротивно на

³⁹⁹ Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Избор, редакција и коментар проф. д-р Александар Христов и д-р Јован Јанев, Архив на Македонија-Матица Македонска, Скопје 1994, 137-138.

⁴⁰⁰ Така, кога во 1901 година српската влада на Михајло Вујиќ повторно ја актуализирала иницијативата на кралот Александар за склучување на нова српско-бугарска спогодба врз база на разграничување влијателни сфери во Македонија, бугарската дипломатија не сакала ни да дискутира за тоа (Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 27).

нивните интереси од македонските Словени да се создава четврта словенска државичка. На 30.03. 1904 година, Бугарија и Србија потпишале таен договор за сојуз, со кој Македонија била поделена на интересни сфери, без да се определи линија на разграничување. Притоа, двете држави се обврзале на заемно толерирање на нивните пропаганди.⁴⁰¹

За координација на бугарската политика во однос на македонското прашање, во 1904 година при Министерството за надворешни работи на Бугарија било формирано Второто политичко одделение, со задача „исклучиво да се занимава со македонските работи“.⁴⁰² Оваа институција врз основа на сознанијата добиени преку официјалните бугарски институции, по разузнавачки канали и други извори, изготвувала извештаи, анализи и предлози за потребите на бугарската политика кон македонското прашање. Така, во еден извештај од 25 март 1906 година, се истакнува дека главна задача на Бугарија во однос на ова прашање требало да биде од една турска Македонија да се создаде една цела, неделива и бугарска Македонија.⁴⁰³ Притоа, јасно е истакнато и бугарското разбирање на толку често промовираната автономија за Македонија, кога авторот на извештајот пишува: „Автономијата, ако таа се оствари, нам не ни е потребна како одвлечен принцип на слободата. Таа треба да биде или бугарска автономија или никаква. Во таа точка нема средина“.⁴⁰⁴

Во јули 1908 година, непосредно по младотурскиот преврат, бугарскиот министер за надворешни работи, Паприков, писмено го известил кнезот Фердинанд дека српската влада предложила преговори за заедничко дејствување во Македонија, при што министерот истакнал дека бугарската влада се согласува на таков договор. Но, со оглед на договорот помеѓу Фердинанд и Австро-Унгарија за истовремено прогласување на независност на Бугарското Кнежество и анексија на Босна и Херцеговина, бугарскиот кнез го одбил предлогот на својот министер.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ М. Миноси, Македонија и Бугарија, Историски соочувања..., 86.

⁴⁰² В. Ѓорѓиев, Бугарски документ од 1906 година..., 78.

⁴⁰³ Исто, 103.

⁴⁰⁴ Исто, 89.

⁴⁰⁵ Македонија во билатералните и мултилатерални договори..., 402.

Со приближувањето на сè поизвесното османлиско отстапување од Балканот, Бугарија станувала свесна дека освојувањето на целиот план наречен Македонија е само утопија, и дека конечно мора да се договори со своите соседи за начинот на кој што би се поделил пленот. Уште есента 1911 година Бугарија иницирала преговори за Македонија, при што од Софија било предложено да се договорот териториите што Бугарија и Србија би биле подготвени меѓусебно да си ги признаат како неспорни. Италијанско-турската војна во Африка силно влијаела бугарската влада да го испрати во Белград Димитар Ризов, кој требал да договори средба на премиерите Гешов и Миловановиќ. Бугарскиот пратеник бил ополномоштен во случај српската страна да не сака да разговара за автономија на Македонија, да ја искаже подготвеноста на Бугарија да прифати српски интереси во Македонија и територијални отстапки во северниот дел со Скопје.⁴⁰⁶ На договорената средба помеѓу бугарскиот и српскиот премиер, Миловановиќ побарал многу повеќе од тоа што го понудил неговиот бугарски колега. Сепак, во тој миг Гешов не бил подготвен да ги прифати српските барања на целата територија до линијата Брегалница-Велес-Драч, поради што не дошло до потпишување на договор. Контактите сепак продолжиле, а со директно учество на руската дипломатија, на 29.02. 1912 година, во Софија, Гешов и Миловановиќ потпишале Договор за сојуз, кон кој бил анексиран и таен додаток за поделба на Македонија.⁴⁰⁷

Првата Балканска војна ги ставила на испит сите преговори и договори за начинот на поделба на Македонија помеѓу балканските држави. Истовремено, на испит биле ставени и сите дотогашни изјави на официјалните бугарски политичари за автономија на Македонија. До почетокот на декември 1912 година Бугарија окупирала дел од територијата на Македонија и воспоставила воена власт. На 7.12. 1912 година било воспоставено и Македонско воено гувернерство. Истиот ден, воениот гувернер, генерал мајор Волков, издал наредба за најстрого казнување на нарушувањето на редот, да нема никакви чети и четници, а населението без поговор да се потчинува и да ги извршува наредбите на властите.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ М. Миноски, Македонија и Бугарија, Историски соочувања..., 89.

⁴⁰⁷ Исто; Македонија во меѓународните договори..., 162-164.

⁴⁰⁸ М. Миноски, Македонија и Бугарија, Историски соочувања..., 90.

Во горните редови накратко можеме да ја проследиме еволуцијата на бугарската политика кон Македонија од 1878 до 1912 година. Политика која наложувала пред јавноста да се зборува за бугарска Македонија, но, зад кулисите, водечките бугарски државници неретко покажувале волја да преговараат за поделба на македонскиот плен. Навистина, кога бугарските позиции на македонска почва биле силни, Бугарија покажувала неотстапливост и неподготвеност за поделба на Македонија. Но кога меѓународната констелација налагала соработка меѓу балканските држави, и за време на решавачките моменти за опстанокот на Османлиската Империја, Бугарија лесно влегувала во преговори за поделба на Македонија или пак им признавала сфери на влијание на своите балкански соседи, со што неофицијално им го признавала нивното право врз делови од Македонија.

Од друга страна, гласно прокламираната автономија за Македонија се покажала како игра на бугарската дипломатија. Бугарија во неколку наврати била во позиција да ѝ даде автономија на Македонија. Меѓутоа, автономијата била карта што Бугарија ја употребувала само тогаш кога Македонија не била бугарска. Кога Македонија, или дел од неа, потпаѓала под бугарска власт, никој од официјалните бугарски личности не го спомнувал зборот Автономијата.

III

ГИМНАЗИИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА И БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА

Во светски рамки универзитетите се наречени *Alma mater studiorum* – мајка хранителка на учењето. Но во османлиска Македонија немало универзитети, а зенитот на знаењето што македонските ученици можеле да го достигнат во својата татковина бил во средните училишта. Во нив младите момчиња и девојки за прв пат се запознавале со природните науки и со светската книжевност. Тука ги изучувале светските и оние мртви јазици за кои што дотогаш можеби и не слушнале дека постојат. Во гимназиите провинциските деца развивале љубов кон медицината и историјата. Преку географијата и другарувањето ја запознавале својата татковина. Во пансионите сиромашните ученици го добивале во изобилство тоа што нивните родители не можеле да им го обезбедат. Во теорија, македонските средношколски установи биле вистинска мајка хранителка на учењето. Праксата сепак покажала дека мајката всушност била маќеа. Овие гимназии по прво биле фабрики за преработка на младите македонски умови и производство на млади Бугари, Срби, Романци или Грци, кои што мајсторот пред да ги пушти во оптек ги обликувал по свој терк. Од нив излегувале редици жешки патриоти, кои покрај физиката и хемијата научиле да го сакаат својот кнез или крал, и кои што требале ваквиот патриотизам да им го пренесат на новите генерации. Покрај црквите, средните училишта биле најсилното оружје во пропагандната војна за Македонија. Оттука, во долните редови ќе им посветиме поголемо внимание на најважните средношколски установи на христијанските пропаганди, при што акцентот ќе биде ставен на бугарската гимназија „Св. Кирил и Методиј“.

1. Помеѓу Берлинскиот конгрес и Балканските војни, на територијата на Европска Турција функционираше шест српски средношколски установи: Српската богословија во Призрен (1871-1912), српските гимназии во Цариград (1893-1902) и Пљевља (1901-1912), како и трите гимназии во Македонија – Солунската гимназија

„Дом на науките“ (1894-1910), српската машка гимназија во Битола (1897-1912) и машката гимназија во Скопје (1894-1912).⁴⁰⁹

При своите планови и анализи за унапредување на српската црковно-просветна политика во Османлиската Империја, идеологот на српската пропаганда во Македонија, Стојан Новаковиќ, истакнал дека пропагандниот настап во Турција и просперитетот на идната голема српска држава биле незамисливи без Скопје.⁴¹⁰ Српските политичари и медиуми започнале јавно да зборуваат дека Скопје треба да биде центар на националните и културните активности јужно од Кралството Србија, при што се истакнувало дека „Скопје е познато од историјата, но во иднина ќе биде многу поважно од што беше во минатото“.⁴¹¹ Во тој контекст, во 1887 година во Скопје бил отворен српски конзулат, во 1890 година започнала со работа првата српска книжарница во градот, а во декември 1892 година профункционираше и првото српско основно училиште.⁴¹²

Со оглед на стратешкото значење што Скопје го имало за српската пропаганда во Македонија, како и на фактот дека српската гимназија во Скопје била најдолговечната од сите српски средношколски установи во османлиска Македонија, во долните редови ќе ги разгледаме историјатот и целите на ова училиште.

Првата српска гимназија во Скопје ги отворила своите врати на 19 ноември 1894 година и речиси без престан работела до почетокот на Балканските војни.⁴¹³ При отворањето гимназијата имала само еден клас, а во учебната 1900/01 година станала полна седумкласна гимназија.⁴¹⁴ Во текот на нејзиното постоење српската гимназија во Скопје неколкупати го менувала својот карактер. Најпрво, во правилникот за работа на гимназијата од 1899 година било потенцирано дека

⁴⁰⁹ Александра Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)*, Докторска дисертација одбранета на Универзитетот во Нови Сад, Филозофски факултет, оддел за Историја, Нови Сад 2014, *passim*.

⁴¹⁰ Исто, 459.

⁴¹¹ А., *Средње српске школе у Скопљу*, *Просветни гласник*, бр. 8, Београд 1907, 571.

⁴¹² А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском царству...*, 459-460, 465-466.

⁴¹³ Стојан Зафировиќ, *Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопје 1934, 51; Стојан Зафировиќ, *Мушка гимназија у Скопљу*, *Извештај за године 1894-1929*, Скопје 1929, 11-12.

⁴¹⁴ А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском царству...*, 487.

нејзина основна задача била „да ги подготви и оспособи своите ученици за народни учители во српските основни училишта во Османлиската Империја“, поради што кон тогаш шесткласната гимназија биле додадени педагошки предмети и бил отворен педагошки курс. Во 1901 година седумкласната гимназија била поделена на четири гимназиски и три учителски класови. Во 1902 година од последните три класа се формирало посебно учителско училиште, а гимназијата станала четирикласна. Во 1903 година гимназијата била промовирана во ранг на лицеј, а во последните години од османлиското владеење српската скопска гимназија имала 8 класа, и станала првата и единствена полна осумкласна српска гимназија во Македонија и Косово.⁴¹⁵

До есента 1904 година, кога во непосредна близина на Камениот мост, од десната страна на Вардар, било изградено ново српско училиште, гимназијата била сместена во приватни куќи.⁴¹⁶ Притоа, сите трошоци за изнајмување на училишен простор и интернат, за изградба на новото училиште, за стипендии на пенсионерите и за плати на професорите и директорите ги покривало српското Министерство за надворешни работи.⁴¹⁷

Во 1896 година биле регулирани условите за прием на гимназијалци. Тие не смееле да бидат помлади од 10, а постари од 16 години. Тие требало да се изјаснат како православни Срби, да бидат потполно здрави, да имаат завршено основно образование, да положат приемен испит по српски јазик, математика и географија, и да поседуваат писмена препорака од митрополитот на Рашко-Призренската епархија, или на српските црковно-училишни општини.⁴¹⁸ Со исклучок на младите скопјани, сите ученици во српската гимназија биле сместени во гимназискиот интернат. Меѓутоа, додека пансионерите што доаѓале јужно од Качаник, односно од Македонија, добивале стипендии и бесплатен престој во интернатот, учениците од Косово и Новопазарскиот санџак морале сами да го финансираат својот престој во пансионот.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Исто, 485, 487, 493, 525; С. Зафировиќ, Мушка гимназија у Скопљу..., 13-14.

⁴¹⁶ С. Зафировиќ, Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу..., 74-77.

⁴¹⁷ А. Ж. Новаков, Средње српске школе у Османском царству..., 480.

⁴¹⁸ Исто, 474, 478.

⁴¹⁹ С. Зафировиќ, Мушка гимназија у Скопљу..., 12-13.

За време на нејзиното 18 годишно постоење, низ училишните клупи на српската скопска гимназија минале 1 074 ученици, или осум генерации учители, две генерации матурирани лицејци и две генерации класични гимназиски матуранти. После матурирањето дел од учениците ги зазеле своите места како српски учители во Македонија, дел биле испратени да го продолжат школувањето во Призренската богословија, а останатите продолжиле во подофицерските школи во Србија, или на Воената академија во Белград.⁴²⁰ Поради србизирањето на презимињата на учениците и недостатокот на комплетна документација, не можеме точно да утврдиме колку од гимназијалците биле Македонци. Од достапните материјали се гледа дека во втората учебна година, од 105 ученици, 55 биле од Скопската епархија, 35 доаѓале од Стара Србија, 13 јужно од Шар Планина, а двајца од Србија.⁴²¹ Меѓутоа, во последната учебна 1911/12 година имало 220 ученици, од кои 103 доаѓале од Македонија, а останатите 117 биле од Косово, Санџак, Црна Гора и Албанија.⁴²² Се чини дека српската гимназија се соочувала со истите проблеми како и српските основни училишта, т.е, локалното македонско население не се решавало да ги пушти своите деца во српско училиште. Оттука, за да се остави впечаток дека во Македонија има Срби, кои учат во свои српски училишта, во српските образовни установи биле носени ученици од други места. Но, за да ги привлече младите Македонци, особено оние од посиромашниот слој, српската пропаганда обезбедувала бесплатна храна и престој во интернатот за сите ученици „јужно од Качаник“, додека истите привилегии не им биле овозможени на оние ученици од Србија, Косово или Црна Гора, чија што единствена улога била да ги пополнат полупразните гимназиски клупи.

Слична била ситуацијата и со наставничкиот кадар. Во гимназијата предавале над 100 наставници, но само една третина од нив биле домородни. Поради недостатокот на обучен наставнички кадар, останатите професори доаѓале од Косово и Санџак. Само мал број од наставниците потекнувале од Кралството Србија, бидејќи „не смееја ни да припарат во гимназијата без дозвола од

⁴²⁰ Стојан Зафировиќ, Скопска гимназија, Јужни преглед, Год. III, бр. 2, Скопје 1929, 49-58.

⁴²¹ Свет. Ст. Симић, Српске школе у Скопљанској епархији, Подаци за годину 1895/6, Београд 1897, 303-304.

⁴²² А. Ж. Новаков, Средње српске школе у Османском царству..., 525-526.

османлиските власти“, а властите ретко се решавале да издадат таква дозвола.⁴²³ Секако, ова било само изговор, бидејќи списокот на директори ни прикажува сосема поинаква слика. Од вкупно 14 директори, 10 доаѓале од Србија (Крушевац, Крагујевац, Панчево, Алексинац, Ваљево, Белград и тн.), а двајца од Црна Гора (Никшиќ и Велика). Дури и останатите двајца директори, иако биле османлиски поданици, биле Срби од Пријепоље и Пљевља.⁴²⁴ Колкаво внимание се посветувало при изборот на директори, се гледа од следните податоци: Во учебната 1906/07 година директор на српската гимназија во Скопје станал Лука Лазаревиќ, кој од ноември 1902 до април 1903 година бил српски министер за просвета и црковни работи.⁴²⁵ Илија Вучетиќ (1895-96) дошол на местото директор на гимназијата по директна препорака на рускиот конзул во Призрен. Директорот Драгомир Обрадовиќ подоцна станал српски министер за просвета и вера, а директорот Александар Станишиќ (1911-1912) во иднина достигнал до позицијата Министер за прехрана и обнова на земјата на Кралството СХС.⁴²⁶ Интересен е податокот дека дури 6 од 14 директори дипломирале историја на филозофскиот факултет во Белград, што дополнително го зацврстува впечатокот за крајно внимателниот избор на директори, но и за конечната цел на српската гимназија во Македонија.

Наставниот план во скопската гимназија бил речиси ист со оној во гимназиите во српското кралство. Единственото прилагодување со реалноста на теренот било вклучувањето на предметот турски јазик. Во српската гимназија во Скопје се изучувале веронаука, српски јазик со литература, турски и француски јазик, историја, географија, природни науки, математика, педагошки предмети, краснопис, цртање, музичко и географија. Притоа, најголем фонд на часови бил одвоен за јазиците и историја. Наставата, доколку не ги сметаме часовите по турски и француски јазик, била изведувана исклучиво на српски.⁴²⁷

Како што тоа го правеле останатите средни училишта, и српската гимназија ја користела секоја прилика за да ги покаже своето значење и моќ пред странците и локалното население. На празникот Св. Сава учениците шетале низ скопските

⁴²³ Исто, 535-536.

⁴²⁴ Исто, 276, 436, 552-557.

⁴²⁵ Исто, 555.

⁴²⁶ Исто, 472-557.

⁴²⁷ Исто, 488.

улицы облечени во униформи со боите на официјалната униформа на српското кралство. Српски свештеници осветувале вода и сечеле колач во гимназиските простории, при што покрај иконата на Св. Сава на училишните сидови била закачена слика од Султанот. Слична била процедурата и при одбележувањето на годишнините од крунисувањето на српскиот цар Душан во Скопје. Годишните испити, пак, биле темпирани да се одржат на 15 јуни - Видовден. Ним им претходеле црковен обред и музичка изведба на воениот оркестар, а меѓу гостите, покрај српскиот конзул, речиси редовно биле канети и присуствувале косовскиот валија, рускиот и грчкиот конзул.⁴²⁸

2. Административен и воен центар на Битолскиот вилает бил градот Битола, кој претставувал една „неверојатно измешана средина од верски, етнички и јазичен аспект“.⁴²⁹ Кон крајот на XIX век во Битола живееле повеќе од 30 000 Македонци, Власи, Турци, Албанци, Роми и Евреи, кои биле групирани во четири различни милети (муслимански, еврејски, бугарски и рум милет). Притоа, христијаните биле дополнително поделени во три општини: бугарска, грчка и романска. Поради својата административна, економска и воено-стратегиска важност, како и поради силната измешаност на битолското население во верска, етничка и јазична смисла, Битола станала арена во која се судрувале големодржавните идеи и стратегии на балканските држави. Оттука, и со оглед на фактот дека во градот биле отворени повеќе конзуларни претставништва на големите сили, Битола била единствениот град, покрај Солун, во кој што сите претенденти за Македонија имале своја средношколска установа. Затоа, иако и Грците и Романците имале свои средни училишта во неколку македонски градови, во долните редови ќе се задржиме само на нивните училишта во Битола, бидејќи токму тие најдобро ја отсликуваат целта на нивната просветна пропаганда во Македонија.

Првото грчко училиште во Битола било основано во 1830 година од Деметриос Варнава.⁴³⁰ Во 1869 година во градот веќе имало 7 грчки училишта со 1 080 ученици, а во 1883 година во вилаетскиот центар работеле 11 грчки училишта,

⁴²⁸ Исто, 470, 473-474, 477, 479, 489.

⁴²⁹ В. Ѓорѓиев, Анастас Лозанчев..., 24.

⁴³⁰ Antonis M. Koltsidas, Greek education in Monastir-Pelagonia, Organisation and operation of Greek schools, Cultural life, Thessaloniki 2008, 24.

посетувани од 1 691 ученик. Бројот на овие училишта бил во постојан раст, за во последната година од османлиската власт во Битола да бидат забележани дури 17 грчки училишта, со 55 учители и над 2 500 ученици.⁴³¹

Грчката машка гимназија во Битола (1884/85 – 1911/12) била наследник на грчката полугимназија основана во 1838 година.⁴³² Како по правило, во трудовите што се занимаваат со историјатот на грчката битолска гимназија, и воопшто со грчките училишта во Битола, се потенцира дека сите овие училишта биле основани од самите битолчани. Наводно, средствата за изградба на училиштата, платите за учителите и материјалните потреби на пансионите биле обезбедени и регулирани од фондот на локалната патријаршиска општина, и од оставината на богати битолчани во Египет, Романија, Грција, Русија и Цариград.⁴³³ Така, Антонис Колцидас истакнува дека првенците на локалната патријаршиска општина давале 500 т.л годишно за одржување на училиштата, за плати за учителите и за храна и сместување на сиромашните ученици. Притоа, најголем дел од грчките училишта во градот биле основани и финансирани од битолски печалбари. Според Колцидас, битолската грчка гимназија била отворена и целосно финансирана од москополецот барон Никола Думба од Виена.⁴³⁴ Намерата на грчките автори е да се истакне „фактот“ дека за разлика од останатите христијански училишта, кои што биле финансирани од односните министерства за надворешни работи, грчкото образование во Битола и Македонија било плод на желбата на локалното население да се образува на грчки јазик. Сепак, само неколку реда подолу Колцидас се демантира себеси, бидејќи признава дека: „Активниот интерес на Пелагониската митрополија во образовните работи на грчката заедница во Битола и околината, канализирана преку личните интервенции на митрополитите... најде конкретен одраз во основањето и одржувањето на училишта и пансиони, назначувањето на учители, инспекцијата на работата во училиштата, распределувањето на финансиската помош за сиромашните деца, дистрибуцијата на бесплатни книги и тн... Овој интерес беше витален и постојан, бидејќи

⁴³¹ Исто, 26, 28.

⁴³² Исто, 36.

⁴³³ Исто, 35, 85-86.

⁴³⁴ Исто, 86.

митрополитот секогаш беше присутен на состаноците на училишниот одбор и ги потпишуваше училишните документи“.⁴³⁵ Во слична замка, која што самиот си ја постави, влегува и Пантелис Цалис. Откако најпрво со гордост истакнува дека битолските „Грци“ сами ги основале и финансирале своите училишта, на друго место Цалис вели: „Преку (интервенцијата) на грчкиот конзул Георгиос Докос... средствата во нашата општинска каса значително се зголемија, од една страна преку дарежливиот годишен грант од Друштвото за распространување на грчка писменост во Атина, а од друга страна, преку субвенции давани од грчкото Министерство за надворешни работи“.⁴³⁶ Можеме да прифатиме дека богатите битолски патријаршисти не штеделе средства за изградба на грчки училишта и нивно финансирање, меѓутоа, од изјавите на Колцидас и Цалис станува јасно дека главни финансиери на грчкото образование во Битола, вклучително и на грчката машка гимназија, биле Министерството за надворешни работи во Атина и Цариградската Патријаршија.

Наставата во битолската грчка гимназија годишно ја посетувале околу 200 ученици. Последниот клас претставувал еден вид педагошко одделение, во кое секоја година матурирале по 35-40 ученици, кои веднаш биле „праќани ваму или таму низ регионот, за да учителствуваат во разни градови и села.“⁴³⁷ Најголемиот број ученици биле од Битола, а останатите доаѓале од битолските села Магарево, Трново, Нижополе, Гопеш и Маловишта, од градовите Крушево, Ресен, Корча, Охрид, Невеска и Клисуре, и од селата Белкамен, Псодери, Горна Белица и Јанковец.⁴³⁸ Како што може да се забележи, учениците доаѓале од исклучиво или мнозински влашки населби, или од градови во кои што живеело бројно влашко население. Всушност, горенаведените топоними ја претставувале северозападната граница на грчките територијални претензии кон Македонија, а грцизмот во овој регион бил во најголема мерка претставен од Власите.⁴³⁹ Но појавата на романската

⁴³⁵ Исто, 89.

⁴³⁶ Παντελή Τσάλλη, Το δοξασμένο Μοναστήρι, Ήτοι ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχώρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903, Θεσσαλονίκη 1932, 65-66.

⁴³⁷ Исто, 66.

⁴³⁸ A. M. Koltzidas, Greek education in Monastir-Pelagonia..., 82.

⁴³⁹ Види: Н. Минов, Влашкото прашање..., 119-120.

пропаганда и, пред сè, отворањето на романскиот лицеј во Битола во 1880 година, создале поделби меѓу влашкото население, кое повеќе не било толку силно приврзано до грцизмот. Оттука, не треба да изненадува тоа што во 1884 година грчката битолска прогимназија прераснала во полна гимназија, и што во наредниот период била сметана за најважната, или една од најважните и најдобрите грчки гимназии од Драч до Трабзон.⁴⁴⁰

Наставата во гимназијата се изведувала на грчки јазик. Покрај старогрчкиот и модерниот грчки јазик, се предавале старогрчка литература, латински јазик и книжевност, веронаука, математика, физика, ботаника, зоологија, историја, филозофија, географија и гимнастика.⁴⁴¹

Една од карактеристиките на грчката битолска гимназија бил квалитетниот наставнички кадар. Во целиот тек на постоењето на гимназијата во неа предавале само 36 професори, кои биле мошне внимателно одбрани. Речиси сите гимназиски професори имале високо образование, стекнато во Атина и Западна Европа. Добар дел од овие наставници имале завршени после дипломски студии, а неколку од нив биле доктори на науки.⁴⁴² Најголем број од наставниците (28) биле од Битола и битолските села Трново и Магарево, а останатите биле од други места во Македонија. Битолската гимназија била признаена од владата во Атина и од Атинскиот универзитет, што им дозволувало на матурираните гимназијалци да се запишат на грчките факултети без обврска да полагаат приемен испит. Она што изненадува, и покрај очигледно квалитетниот наставнички кадар, е дека завршените средношколци од грчката битолска гимназија имале право да се запишат на неколку европски универзитети, вклучително и универзитетот во Париз, без да треба притоа да положат приемен испит.⁴⁴³

Иако сите ученици во гимназијата биле Власи, Македонци или православни Албанци од Битола и регионот, а наставниците биле претежно Власи од Битола и битолските села, директорскиот кадар бил разнолик. Само двајца од осумте

⁴⁴⁰ Γεώργιος Μόδης, Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος, Θεσσαλονίκη 1972, 14.

⁴⁴¹ A. M. Koltzidas, Greek education in Monastir-Pelagonia..., passim.

⁴⁴² Исто, 94-95.

⁴⁴³ Исто, 37; Π. Τσάλλη, Το δοξασμένο Μοναστήρι..., 65.

директори биле битолски Власи, додека останатите шестмина биле Грци од јужна Македонија, Епир и Атика.

3. Романскиот машки лицеј во Битола (1880-1913) бил првото и најзначајно романско средно училиште во Македонија. Лицејот започнал со работа во учебната 1880/81, со само еден клас, двајца професори и 6 ученици. До 1887 година бил комплетиран со сите 7 класа и имал 90 ученици. Образованието во Лицејот било четирикласно и седумкласно.⁴⁴⁴

Доволен е само бегол поглед врз историјата на романскиот лицеј, за да се види дека и ова средно училиште ги има истите, или слични карактеристики со останатите средни училишта во Македонија. Платите за учителите, одржувањето на интернатот и стипендиите за сиромашните ученици ги покривало Министерството за надворешни работи на Романија.⁴⁴⁵ Наставната програма во училиштето била преземена од наставните програми во Романија и прилагодена на реалните потреби на локалното население со тоа што во наставата биле вклучени турскиот и грчкиот јазик. Иако сите ученици биле Власи, влашкиот јазик воопшто не бил користен во наставата. Предавањата, со исклучок на странските јазици, се одвивале исклучиво на романски јазик. Матурантите од романскиот Лицеј имале право да го продолжат образованието во високите образовни институции во романското кралство без да полагаат приемен испит. Во наставната програма, покрај романскиот јазик и романската историја, се предавале германски, француски, латински, италијански, турски, грчки, па дури и бугарски јазик, што во споредба со останатите гимназии во Македонија претставува раритет, а многумина започнале да се шегуваат дека романскиот Лицеј повеќе наликувал на филолошки факултет, отколку на установа што требала да произведува учители.⁴⁴⁶

Од списокот на ученици, наставници и директори што учеле и предавале во Лицејот до 1905 година, може да се забележи дека 218-те ученици што го завршиле седмиот клас, 195 биле Власи од Македонија, а останатите биле Власи од Епир и Албанија. Влашкиот елемент доминирал и кај професорскиот кадар, бидејќи од 68 наставници дури 48 биле Власи од Македонија и Епир, 8 биле Романци од

⁴⁴⁴ Н. Минов, Влашкото прашање..., 188-189.

⁴⁴⁵ Исто, 189.

⁴⁴⁶ Исто 189-190.

Кралството и од Трансилванија, а останатите 12 биле Турци, Грци, Ерменци, Французи и Албанци. Влашката доминација сепак не била карактеристична за директорскиот кадар. Иако во подоцнежните години од работата на Лицејот со него директорувале Власи, во првите 11 години директорите биле главно Романци од Трансилванија. Единствениот Влаш директор во почетниот период бил отец Георгијаде Мурну, но тој, заедно со единствените влашки професори во учебната 1882/83 година, бил отпуштен по само неколку месеци, бидејќи барале наставата да се одржува „на мајчиниот аромански јазик, а не на романски“.⁴⁴⁷

4.1 Членот 62 од Берлинскиот договор ги гарантирал верските права на црковните заедници и институции во Османлиската Империја. Врз основа на овој член и на султанскиот ферман од 1870 година, Бугарската Егзархија имала формално-правна основа да ја обнови својата дејност во Империјата. Меѓутоа, и покрај тоа што сите влијателни кругови во новоформираното Бугарско Кнежество на Егзархијата ѝ ја наметнувале задачата да стане обединувачки центар на „Бугарите“ што останале под турска власт, ситуацијата на теренот не одела во прилог на ваквите желби. За време на Руско-турската војна егзархот Јосиф го напуштил Цариград и до крајот на 1879 година се движел на релација Софија-Пловдив, откако за свој намесник во османлиската метропола го оставил архимандрит Методи Кусев. Положбата во Македонија била уште потешка, бидејќи, откако властите ги протерале егзархиските владици, Егзархијата останала без свои официјални претставници во македонските вилаети. Портата, пак, не сакала ни да слушне за обновување на црковните права и за некаква нова дејност на Егзархијата. Цариградската Патријаршија дополнително го зголемила притисокот со своите барања за поместување на седиштето на Егзархијата од Цариград во Софија или Пловдив. Притоа, дел од егзархиските училишта во Македонија биле затворени, а дел потчинети на патријаршиските митрополити.⁴⁴⁸

Согласно одредбите од членот 23 од Берлинскиот договор, Високата порта назначила специјални комисии кои требале да изработат проект за реформи по образец на Критскиот органски устав од 1868 година. Во април 1880 година,

⁴⁴⁷ I. Arginteanu, Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani, Lumina (Bitolia), III/10, Bucureşti 1905, 298-299, 303-306.

⁴⁴⁸ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 30.

проектот во својата конечна форма бил санкциониран и одобрен од Портата, по што бил издаден под името Нов закон за вилаетите во Европска Турција. Иако Законот останал запаметен по редица недостатоци и недоследности при спроведувањето,⁴⁴⁹ дел од предвидените реформи биле спроведени и оделе во прилог на бугарската просветна пропаганда во Македонија. За да покаже дека го спроведува Законот, Портата им ги одземала привилегиите на патријаршиските владици да имаат надзор врз бугарските училишта, и истите ги поставила под своја контрола.⁴⁵⁰ За оваа цел во вилаетските центри биле создадени специјални училишни комисии, пред кои учителите биле должни да положат државен испит, по што добивале право да вршат настава.⁴⁵¹ Иако ова задолжение се косело со егзархиските привилегии стекнати со ферманот од 1870 година и се применувало селективно, бидејќи не важело за грчките учители, Егзархијата со задоволство го прифатила.⁴⁵²

Отстранувањето на патријаршискиот надзор врз егзархиските училишта отворило простор за поширока и планомерна дејност за унапредување на бугарската просветна пропаганда во Македонија.

Пролетта 1880 година, охриданиецот Кузман Шапкарев ја напуштил Македонија за да му го понуди своите услуги како инспектор за Татарпазарџискиот училишен округ на тогашниот директор за образование на Источна Румелија, Јаким Груев.⁴⁵³ Но и покрај посредништвото од страна на архимандритот Методи Кусев, Груев го одбил Шапкарев. За да не пропадне неговата мисија во Бугарија, Шапкарев се обидел да ја искористи блискоста на Кусев со егзархот, за барем да може да го издаде етнографскиот и фолклорен материјал што го собрал претходните години во Македонија. Проникливиот Кусев

⁴⁴⁹ Види: Хр. Сиљановъ, Освободителнитѣ борби на Македония, Томъ първи, Илинденското възстание, София 1933, 11-12.

⁴⁵⁰ За начинот на кој што се дошло до вакво решение види: Методий Кусевичъ, Църковно-училишното дѣло въ Македония следъ войната въ 1877-1878 г., Сборникъ Солунъ, София 1934, 17-28.

⁴⁵¹ Richard von Mach, The Bulgarian Exarchate: Its history and the extend of its authority in Turkey, London 1907, 24.

⁴⁵² I.F. Voinov, La question macédonienne et les réformes en Turquie, Paris 1905, 23.

⁴⁵³ К. Шапкарев, За възраждането..., 293.

заклучил дека охриѓанецот може да биде употребен за многу поважна цел. Имено, како што подоцна дознал Шапкарев, „во тоа време се кроеше план да и се помогне на Македонија на просветен план, но не можеше да се најде погодна личност... која што ќе ја постави првата основа – основниот камен на тамошното учебно дело“.⁴⁵⁴ Помошта на просветен план за која што зборува Шапкарев всушност има поинаква позадина. Средбата на Шапкарев со Кусев се случила во истиот период кога Портата го издала т.н Закон за вилаети, кој предвидувал одземање на патријаршиските привилегии во егзархиските училишта. Оттука, испраќањето на личност во Македонија која би ја поставила основата на бугарското училишно дело била токму во овој контекст. Така, со препорака од архимандритот, Кузман Шапкарев се упатил во Цариград за да се сретне со егзархот Јосиф I и од него да побара средства за издавање на собраните етнографско-фолклорни материјали. Меѓутоа, во писмото од Кусев до егзархот немало ниту збор за зборникот и во него пишувало само: „Еве го човекот што го бараме за учебното дело“.⁴⁵⁵ Со препорака од егзархот Шапкарев бил упатен во Софија за да се сретне со премиерот Драган Цанков, од кого бил задолжен да подготви извештај за перспективите на бугарското училишно дело во Македонија. Во мај 1880 година, Шапкарев го изложил својот план пред кнежевскиот Министерски совет, при што предвидел: 1) Солун да биде центар на делото. Таму да се основаат и поддржат по една полна машка и женска гимназија со пансион; 2) Во Битола, Скопје и Серес да се отвори по една полугимназија и по едно трикласно женско училиште; 3) Во неколку второстепени градови да се отвори по едно двокласно или трокласно училиште; 4) Во другите места, кај што би се укажала потреба, да се даде привремена или постојана помош за поткрепа на постојните училишта; 5) Помошта за подржување на сите овие учебни установи да не се испраќа директно, туку со посредство на Егзархијата.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Исто, 294-295.

⁴⁵⁵ Кузманъ Шапкаревъ, Предистория на солунскитъ български гимназии, Сборникъ Солунъ, София 1934, 39.

⁴⁵⁶ Воин Божинов, Солунската гимназия «Кирил и Методий» в обществено-политическия живот на българското население (1880–1913), Исторически преглед, Год 27, кн. 4, София 1971, 88; К. Шапкарев, За възраждането..., 295.

Подолу ќе видиме дека планот на Шапкарев станал реалност која суштествувала до крајот на османлиското владеење во Македонија, но, на почетокот, еден дел од предлозите на Шапкарев наишле на отпор во бугарските политички и егзархиски кругови. Премиерот Цанков и одредени „благородни лица“ во Софија се спротивставиле на предлогот Солун да биде центар на бугарското учебно дело во Империјата. Според Цанков, центар на делото требало да биде некој град во внатрешноста на Македонија, кој требал да има „чисто бугарски облик“.⁴⁵⁷ На сличен начин се спротивставил и Егзархот Јосиф I во Цариград. Јосиф сметал дека не постоела никаква надеж експериментот со Солун да биде успешен, бидејќи Солун „бил грчко место, не треба да има илузии, и таму цели 21 година⁴⁵⁸ се подржувало училиште со огромни трошоци, кое никако не можело да успее“.⁴⁵⁹ Јасно е дека бугарскиот премиер и егзарх сè уште се раководеле од претставата за Санстефанска Бугарија, во која Солун останал вон предвидената Голема Бугарија. Меѓутоа, Шапкарев како Македонец многу подобро го знаел значењето на најголемиот македонски град. Тој бил свесен дека голем дел од македонските градови и села гравитираат кон Солун, а воедно имал и искуство и воспоставени врски за време на неговото поранешно учителствување во Кукушко и Солунско. Оттука, тој успеал да издејствува од бугарскиот егзарх да им се даде уште една шанса на постојните егзархиски училишта во Солун, по што, доколку неговиот обид за отворање на гимназија заврши неуспешно, би се пристапило кон отворање на бугарска гимназија во некој друг македонски град.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Ѓордан Ванчев, Солунската гимназија от 1883-1913 г., Пламъкът на Солунския светилник, Софија 1970, 66.

⁴⁵⁸ Јосиф погрешно тврдел дека општинското училиште во Солун било подржувано 21 година. Истото го забележува и Шапкарев, кој потенцира дека ова училиште работело 11-12 години (К. Шапкарев, За възраждането..., 297). Всушност, 21 година пред разговорот помеѓу Јосиф I и Шапкарев Егзархијата не ни постоела, а училиштето за кое што се зборувало било приватното училиште на Славка Динкова, кое во 1869 година минало под контрола и грижа на локалната црковна општина (Види: Ил. Ивановъ, Македонската Alma mater, Сб. Илинденъ 1903-1927, Софија 1927, 94).

⁴⁵⁹ К. Шапкарев, За възраждането..., 297.

⁴⁶⁰ Исто, 296.

На 2 јуни 1880 година⁴⁶¹ Кузман Шапкарев пристигнал во Солун заедно со Д. Узунов, кој бил назначен да отвори училиште во Битола.⁴⁶² Притоа, Шапкарев истакнува дека улогата што му била наменета од Егзархот, покрај учителствувањето, била и „да ја насочува бугарштината во цела Македонија“.⁴⁶³ Истовремено, Егзархијата поканила уште 30 Македонци во Бугарија да појдат за учители во Македонија, но никој од нив не одговорил на повикот.⁴⁶⁴ Во Солун Шапкарев, кој бил назначен за главен учител во солунските егзархиски училишта, ги нашол училиштата во очајна состојба. Во машкото училиште имало само 17 ученици првоодделенци и четворица повозрасни, кои составувале нешто налик на прв клас.⁴⁶⁵ Во женското училиште учеле 11 ученички, од кои само 2-3 знаеле да читаат. Сите ученици, заедно со учителите и нивните семејства, биле сместени во една скромна изнајмена куќа на бакалот Челеби.⁴⁶⁶ Во октомври истата година, Шапкарев и кукушанецот Христо Вучков започнале со работа во солунското основно училиште во солунското маало Ајринцик.⁴⁶⁷ Како резултат на плодната агитаторска дејност на Шапкарев, активноста на солунската егзархиска општина и

⁴⁶¹ Во литературата се истакнуваат неколку датуми за пристигнувањето на Шапкарев во Солун. Иако самиот Шапкарев вели дека пристигнал на 2 јуни 1880 година (Исто, 298), Кандиларов тврди дека тоа се случило на 3 јуни (Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 15), а Ванчев пак на 3 јули (И. Ванчев, Солунската гимназија..., 67)

⁴⁶² К. Шапкарев, За възраждането..., 298; Самиот Шапкарев потврдува дека бил назначен за учител во постојните основни училишта во Солун. Оттука, Кандиларов не е во право кога тврди дека Шапкарев со себе носел потпишан акт, со кој егзархот Јосиф го задолжил да отвори машка и женска гимназија во Солун (Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 15).

⁴⁶³ К. Шапкаревъ, Предистория..., 40.

⁴⁶⁴ Исто.

⁴⁶⁵ Кандиларов, кој ги имал на увид сите официјални документи на гимназијата, истакнува дека овој прв клас бил базата на солунската бугарска гимназија (Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 15)

⁴⁶⁶ К. Шапкарев, За възраждането..., 300; Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 15.

⁴⁶⁷ И. Ванчев, Солунската гимназија..., 67; Д-р Георги Стрезов, кој во учебната 1880/81 година бил ученик во втор клас во солунското машко училиште, тврди дека часовите во оваа учебна година започнале на Коледе 1880, а наставата траела до Петровден 1881 (Георги Стрџовъ, Първи стѣпки на солунската гимназија, Сборникъ Солунъ, София 1934, 285).

претходно воспоставените врски во Солунско и Кукушко,⁴⁶⁸ училиштето го посетувале 87 ученици,⁴⁶⁹ претежно од околината на Кукуш и Солун, од кои се формирале 4 одделенија и два класа.⁴⁷⁰ Брзиот успех резултирал со позитивни сигнали од Егзархијата за отворање на редовна и полна бугарска гимназија во Солун.⁴⁷¹ Меѓутоа, и покрај успешно завршената учебна година, пред почетокот на 1881/82 година, Шапкарев бил известен дека бугарската гимназија ќе биде отворена во Прилеп. Тврдоглавоста на охриданиецот сепак се покажала решавачка. Шапкарев одбил да ги изврши наредбите на архимандритот Методи Кусев, кој како роден прилепчанин најмногу се залагал гимназијата да биде отворена во Прилеп. По долга расписка со разни егзархиски и политички фактори, Шапкарев успеал да издејствува гимназијата сепак да биде отворена во Солун. Притоа, меѓу другото, егзархискиот учител истакнал дека Европа може да види дека во Македонија живеат и Бугари само доколку гимназијата биде отворена во Солун, кој го посетувале голем број на странци.⁴⁷² Истовремено, Шапкарев разгласил низ цела

⁴⁶⁸ Солунската општина испратила окружно до сите градски општини во Македонија, со кое ги известувала за отворање на машка и женска гимназија и пансион во Солун (Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 15-16).

⁴⁶⁹ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 11; Иако во својот извештај до Егзархијата Шапкарев истакнал дека во училиштето имало 74 ученици во четирите одделенија и 13 ученици во двата класа, во своите подоцна напишани спомени тој вели дека во првата година од неговото учителствување во солунското класно училиште се запишале 128 ученици (К. Шапкарев, За възраждането..., 304), Кандиларов пак запишал дека во училиштето се запишале 100 ученици и 40 ученички (Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 16), а Иванов 87 ученици (Ил. Ивановъ, Македонската Alma mater..., 95). Доктор Георги Стрезов тврди дека вкупниот број на ученици во оваа прва година бил 60 (Г. Стрѣзовъ, Първи стѣпки на солунската гимназия..., 285).

⁴⁷⁰ К. Шапкарев, За възраждането..., 304.

⁴⁷¹ Во декември 1880 година, архимандрит Козма Пречистански упатил писмо до Шапкарев, во кое го известува дека Егзархијата сериозно размислувал за отворање на бугарска гимназија во Солун, која би била каменот од кој ќе се сопне грчката мегали идеја во Македонија (Исто, 304).

⁴⁷² Причините што ги истакнал Шапкарев биле мошне убедливи. Меѓу другото, тој инсистирал Солун да биде центарот на бугарското образование поради тоа што: „Ние не откриваме гимназија само за еден град, за Солун на пример, или за Прилеп, туку за целата област, за цела Македонија, чие седиште по секоја основа е Солун; друг подобен нему нема... Солун е центар на целата област. Тој колку е оддалечен од нејзината западна граница, од Струга или Костур на пример, толку е и од северната, од Куманово, Кратово и Тетово, а толку е и од источната, од Драма и Разлог. Како последица на ова учениците ќе се

Македонија дека во Солун ќе се отвори бугарска гимназија со пансион. На тој начин, учебната година започнала со 123 ученици, распоредени во три гимназијални класа.⁴⁷³

Едно од прашањата за кои што сè уште не постои согласност меѓу историчарите е годината во која што била отворена гимназијата. Додека современата бугарска историографија е едногласна во тврдењето дека гимназијата била отворена во 1880 година од Кузман Шапкарев⁴⁷⁴ – теза која што е прифатена и од западноевропските историчари –⁴⁷⁵ изворите нудат поинаква претстава за годината во која е основана гимназијата.⁴⁷⁶

собираат (во Солун, б.н) како околу еден стожер... Тоа што Солун има бројно население е уште подобро. Луѓето не се развиваат само во училиштата, ќелиите, малите градови и села, туку во големите и разнородни општества... Ако нашите ученици завршат во Прилеп, што ќе познаваат од светот? Ќе ги знаат само Прилеп и прилепчани и ништо повеќе! А во Солун ќе видат броен и секаков свет и ќе научат многу нешта што не се учат в училиште. Само ако мислиме во гимназијата да произведуваме попови и калуѓери... тогаш не само во Прилеп, тогаш, ако сакате можеме да ја отвориме и во Мариово. А целта на отворањето на гимназијата не е таква... Прилеп е зафрлен град во внатрешноста на областа. Кој ќе не види, кој ќе не чуе дека и ние Бугарите разбираме што е наука и дека и ние имаме високи школки установи? Ќе не видат и чујат бухалите од кралимарковите кули и мариовските селани пазарции! А ние имаме огромна потреба од пошироко европско познанство, кое може да се добие само во градови како Цариград и Солун... Солун е крајморски и трговски град... таму луѓето доаѓаат не само од цела Турција, не само од цела Европа, но и од целиот свет. Таму има конзули и поданици не само од сите европски држави, туку дури и од Америка. Нашата тамошна гимназија ќе му покаже на светот дека Македонија е населена од Бугари, дека Бугарите се напреден народ, дека имаат високи училишни установи, дека имаме и учени луѓе и тн... И најпосле, турската влада нема да може (да ја затвори гимназијата, б.н) во Солун... Таму има конзули кои во подобна ситуација може и да се застапат за заштита на установата (Исто, 311-312).

⁴⁷³ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 11.

⁴⁷⁴ Й. Ванчев, Солунската гимназия..., 67; Йордан Ванчев, За Солунската българска гимназия и за още нешто..., Литературен фронт, бр. 6, 8.02.1979, 7; В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 35; И. Галчев, Българската просвета в Солунскиот вилает..., 290; Петър Петров и Христо Темелски, Църква и църковен живот в Македонија, Софија 2003, 118-119.

⁴⁷⁵ Mercia MacDermott, Freedom or death, The life of Gotsé Delchev, London 1978, 28.

⁴⁷⁶ Тука треба да истакнеме дека во врска со датумот на основање на солунската егзархиска гимназија, малобројните македонски историчари што го третираат ова прашање се држат до изворите и сметаат дека истата била отворена во 1881 година. Така, на пример, Димитар Димески истакнува дека учебната 1882/83 била втора година од

Главен извор за почетоците на бугарската гимназија во Солун се белешките на Кузман Шапкарев. Тој истакнува дека кон крајот на декември 1880 година работел во „бугарското училиште во Солун“ и дека бугарската гимназија во најголемиот македонски град требала да се отвори од следната 1881/1882 година. Притоа, Шапкарев во прилог нуди и едно писмо од архимандритот Козма Пречистански, датирано 19.12.1880, во кое Пречистански вели дека Бугарската Егзархија сериозно размислувала да отвори гимназија во Солун.⁴⁷⁷ Овие два податоци се доволни за да се фрли сомнеж врз тезата на современите бугарски историчари дека гимназијата започнала со работа во учебната 1880/1881. Шапкарев дополнително ја разликува оваа теза, кога пишува дека пред почетокот на 1881/1882 година, тој сè уште ја чекал радосната вест дека во Солун ќе бидат отворени гимназија и пансион, и притоа го изразува своето незадоволство кога од учителите Карајовов и Минчев разбрал дека гимназијата ќе биде отворена во Прилеп.⁴⁷⁸ Од писмата што ги приложува Шапкарев, може да се види и дека во август 1881 година тој бил назначен за учител во „солунското бугарско училиште“, додека во периодот од октомври до ноември 1881 година тој веќе зборува за гимназија.⁴⁷⁹ Понатаму Шапкарев запишал дека во октомври 1881 година во Солун пристигнал егзархискиот секретар Добри Ганчев, со цел да отвори гимназија. Потоа во детали раскажува како дошло до отворањето на гимназијата во 1881 година, при што истакнува дека била изнајмена куќа со 32 соби во која што бил сместен пансионот, и уште една голема куќа во која биле гимназиските училници, а притоа потенцира дека пред отворањето на гимназијата во октомври 1881 година, низ цела Македонија се прогласило дека во Солун ќе се отвори бугарска гимназија со пансион.⁴⁸⁰

постоењето на гимназијата, што значи дека прифаќа дека таа била основана во 1881/82, иако неговиот главен извор за ова прашање, Јордан Ванчев, тврди дека гимназијата била основана една година порано (Види: Д. Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 116). Исто и Ванчо Ѓорѓиев прифаќа дека солунската гимназија била отворена во 1881 година (В. Ѓорѓиев, Анастас Лозанчев..., 32).

⁴⁷⁷ К. Шапкарев, За възраждането..., 304.

⁴⁷⁸ Исто, 309.

⁴⁷⁹ Исто, 314-315.

⁴⁸⁰ Исто, 311, 313.

Вториот извор за овој настан е Божил Рајнов, кој бил директор на гимназијата во учебните 1881/82 и 1882/83. Според Рајнов, тој есента 1881 година пристигнал во Солун заедно со егзархискиот секретар Добри Ганчев, и на едно заседание со „бугарските првенци во градот“, Ганчев, Рајнов и првенците решиле во Солун да се отвори гимназија под името „Св. Св. Кирил и Методиј“. Притоа, Рајнов истакнува дека оваа „прва бугарска гимназија во Солун се отвори без шум, без официјален молебен, без гости странци и без свечен говор“.⁴⁸¹

Третиот современ извор е д-р Георги Стрезов, кој во 1880/81 бил ученик во втор клас во солунското училиште, а во 1881/82 веќе бил во третиот клас во бугарската гимназија во Солун. Од раскажувањето на Стрезов се добиваат контрадикторни податоци. Тој најпрво вели: „Јас пристапив во солунската гимназија уште во 1880-1881, кога гимназијата уште не беше полна и го носеше името солунско главно училиште“,⁴⁸² а потоа кажува: „Отворањето на гимназијата може да се смета дека се случи во октомври 1881 година“.⁴⁸³

Четвртиот извор кој оди во прилог на тезата дека гимназијата била отворена во 1881 година е една обемна монографија насловена „Поглед врз дејноста на Бугарската Егзархија 1877-1902“, издадена во 1902 година во Лајпциг и пишувана според официјални егзархиски документи. Автори на делото се претставникот на Егзархијата при Високата Porta - Никола Начов, тогашниот началник на училишниот оддел на Егзархијата - Атанас Илиев, и главниот секретар на Бугарската Егзархија во Цариград, Стојан Аргиров, потпишани со иницијалите О, М и Б.⁴⁸⁴ Во овој импозантен труд кој обилува со фактографија, се потенцира дека во 1880/81 солунското училиште имало 4 одделенија и 2 класа и дека на 5 октомври 1881 година малото општинско училиште во Солун прераснало во солунска машка гимназија.⁴⁸⁵ Притоа авторите ни нудат и неколку дополнителни информации поврзани со почетоците на гимназијата. Шапкарев во своите белешки споменува дека во првата година како главен учител во солунското училиште имало 128

⁴⁸¹ Божилъ Райновъ, Две години въ Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934, 122-123.

⁴⁸² Г. Стрѣзовъ, Първи стѣпки на солунската гимназия..., 285.

⁴⁸³ Исто, 286.

⁴⁸⁴ О, М и Б., Погледъ върху дѣятелностъта на Българската Екзархия, 1877-1902 г., Leipzig 1902.

⁴⁸⁵ Исто, 10-11.

ученици, кои кога чуле дека тој е главен учител дотрчале „како овци по сол“.⁴⁸⁶ Меѓутоа, од архивските документи може да се забележи дека во 1880 ситуацијата во солунското училиште била трагична од бугарско гледиште, и далеку од таква како што Шапкарев ја прикажува. Имено, училиштето го посетувале 74 ученици во четирите одделенија и 13 ученици во двата класа. Притоа, според непознатиот извор кој ја известува Бугарската Егзархија: „Сите ученици и ученички се деца на родители доселени во Солун... Речиси сите ученици од двата пола, кои се помали од 10 години, а некои и поголеми, уште не знаат да зборуваат на бугарски... а меѓу себе, дури и во училиштето разговараат на грчки“.⁴⁸⁷ Понатаму, кога известуваат за 1881/82 година авторите истакнуваат дека финансирањето на солунското училиште, откако на 5 октомври 1881 година прераснало во гимназија, го презела Бугарската Егзархија, и дека во него веќе учеле 123 ученици од сите краишта на Македонија, распоредени во три класа.⁴⁸⁸ Според овие информации, дополнително се зацврстува мислењето дека во 1880/81 училиштето во Солун сè уште било локално и адекватно на основно училиште, додека во 1881/82 веќе прераснало во гимназија, а како последица на финансиските средства доставени од Егзархијата, во него биле собрани ученици од сите краишта на Македонија.

Конечно, оваа верзија ја потврдува и егзархискиот секретар Добри Ганчев, кој во своите спомени истакнува дека дошол во Солун за да ја отвори првата бугарска гимназија во Македонија, и дека истата била отворена на 5 октомври 1881 година, со Божил Рајнов како нејзин прв директор.⁴⁸⁹

Меѓутоа, покрај сведоштвата на директните учесници при основањето на гимназијата, и покрај официјалните документи на Бугарската Егзархија, кои потврдуваат дека гимназијата започнала да работи во учебната 1881/82 година, во бугарската историографија упорно се потенцира дека првата година на солунската гимназија е учебната 1880/81.

Прв кој истакна дека гимназијата била отворена во 1880 година е Георги Кандиларов, долгогодишен директор на солунската гимназија, кој во 1883 година

⁴⁸⁶ К. Шапкарев, За възраждането..., 304.

⁴⁸⁷ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 11.

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ Д. Ганчев, Спомени..., 188.

на тоа место го заменил директорот Божил Рајнов. Според Кандиларов, наставата во солунската гимназија започнала во октомври 1880 година, со два класа. Притоа Кандиларов премолчува дека во 1880 името на установата била солунско главно училиште, а покрај двата класа во училиштето имало и 4 одделенија составени од деца помали од 10 години, кои меѓусебно зборувале на грчки. Како потврда на погоре кажаното, Кандиларов тврди дека учебната 1881/82, кога директор бил Рајнов, била втора година од работата на гимназијата.⁴⁹⁰ Кандиларов нуди и еден нов момент, кој не е забележан ниту од Шапкарев, ниту од авторите на „Поглед врз дејноста на Бугарската Егзархија 1877-1902“. Имено, иако самиот Шапкарев потврдува дека бил назначен за учител во постојните основни училишта во Солун, Кандиларов тврди дека во август 1880 година Шапкарев со себе од Цариград донел потпишан акт, со кој егзархот Јосиф го задолжил да отвори машка и женска гимназија во Солун.⁴⁹¹

Современата бугарска историографија го прифаќа тврдењето на Кандиларов. Притоа, бугарските историчари настапуваат мошне агресивно кон тезите дека гимназијата започнала да работи во 1881 година.

Најжесток застапник на горната теза е Јордан Ванчев. Тој во 1970 година најпрво истакнува дека солунската гимназија ја основал Кузман Шапкарев во 1880 година,⁴⁹² а во 1979 година влегува во жесток судир со еден од наследниците на Божил Рајнов, кој се „дрзнал“ да каже дека гимназијата била основана во 1881 година, а нејзин прв директор бил неговиот предок.⁴⁹³ Притоа, Ванчев доаѓа до мошне чуден заклучок дека самите извори, пред сè Шапкарев, докажуваат дека гимназијата била отворена во 1880 година, притоа толкувајќи ги изворите по своја волја и убедување.⁴⁹⁴ Во 1978 година британската историчарка Мерсија Мекдермот го популаризира ова мислење и во Европа, откако истакнува дека солунската гимназија била отворена во 1880 година.⁴⁹⁵ Истото мислење го застапуваат и

⁴⁹⁰ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 16.

⁴⁹¹ Исто, 15.

⁴⁹² Ы. Ванчев, Солунската гимназија..., 67.

⁴⁹³ Ы. Ванчев, За Солунската българска гимназија и за още нешто..., 7.

⁴⁹⁴ Исто.

⁴⁹⁵ М. MacDermott, Freedom or death..., 28.

бугарските историчари Воин Божинов,⁴⁹⁶ Илија Галчев,⁴⁹⁷ Петар Петров и Христо Темелски.⁴⁹⁸

На што се должат ваквите тврдења?

Во учебната 1882/83 година во солунската гимназија се јавил првиот посериозен отпор на дел од наставничкиот кадар против централистичката политика на Егзархијата. Меѓу главните актери на отпорот бил Божил Рајнов, кој заедно со Трајко Китанчев се залагал за автономија на училишното дело, особено по прашањето за карактерот на образованието и методите на наставата. Егзархијата веднаш реагирала на ваквата активност на Рајнов и Китанчев, сменувајќи ги од нивните должности.⁴⁹⁹ Наследник на Рајнов на директорското место бил токму Георги Кандиларов, кој настапувал како „послушно орудие во рацете на Егзархијата“.⁵⁰⁰ Оттука, кога го пишува својот труд за солунската гимназија, Кандиларов се нашол во мошне неповолна ситуација. Доколку прифател дека гимназијата била основана во 1881 година, тогаш ќе требало да се истакне и фактот дека нејзин прв директор бил непожелниот Божил Рајнов, кој се замерил со Егзархијата. Веројатно на ова се должи и фабрикуваниот податок на Кандиларов дека во август 1880 година Шапкарев со себе донел потпишан акт, со кој егзархот Јосиф го задолжил да отвори машка и женска гимназија во Солун.

Од друга страна, гледајќи го списокот на директорите на солунската гимназија, може да се забележи дека до 1896 година сите директори на гимназијата биле етнички Бугари: Божил Рајнов и Георги Кандиларов биле од Котел, Костадин Стателов од Љасковец, Никола Начов од Стара Загора, Димитар Хаџииванов од Јамбол, Васил К'нчов од Враца и Михаил Сарафов од Трново. Иако сите ученици и најголемиот број на учители во истиот период биле од Македонија, директорското место било редовно резервирано за луѓе од Бугарија. Ваквото инсистирање на Егзархијата управувањето со гимназијата да им биде доверено на етнички Бугари провoцира незгодни прашања и доведува до заклучоци за кои што бугарската

⁴⁹⁶ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 35.

⁴⁹⁷ И. Галчев, Българската просвета в Солунскиот вилает..., 290.

⁴⁹⁸ П.Петров и Х. Темелски, Църква и църковен живот в Македонија..., 118-119.

⁴⁹⁹ Д. Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает..., 116-117.

⁵⁰⁰ Исто, 117.

историографија тешко би нашла адекватен одговор. Но доколку пред имињата на горенаведените директори се стави името на охриданиецот Кузман Шапкарев, лесно би се избегнале сите непосакувани прашања. Можеби токму ова е причината за неразбирливото инсистирање на бугарските историчари дека гимназијата била отворена во 1880 година од Шапкарев, иако изворите покажуваат нешто друго?

Од дотука изнесеното можеме да заклучиме дека во 1880 година Кузман Шапкарев бил назначен за главен учител на солунските училишта. Неговата улога при основањето на солунската гимназија е неспорна. Меѓутоа, Шапкарев никогаш не бил назначен за директор на гимназијата. Напротив, прв директор бил Божил Рајнов, кој го зазел своето место од самото формирање на гимназијата на 5 октомври 1881 година. „Поради интриги од колегите“, на 18 ноември 1881 година Шапкарев бил отстранет од гимназијата и назначен за учител во Кукуш.⁵⁰¹ Солунската гимназија била своевиден наследник на солунското машко училиште, а годината во која што Шапкарев учителствувал во Солун би можеле да ја третираме како подготвителен период пред официјалното отворање на гимназијата. Меѓутоа, изворите убедливо докажуваат дека солунската гимназија именувана според словенските просветители Кирил и Методиј започнала да функционира на 5 октомври 1881 година.

4.2 За целосно да ги разбереме улогата што ѝ била наменета на солунската бугарска гимназија и нејзината конечна цел, нужна е подетална анализа на сите аспекти од нејзиното функционирање: начинот на финансирање и управување, нејзината внатрешна структура, односот кон надворешниот свет, предметите во гимназијата, како и профилот на директорите, учителите и учениците.

а) Отчетот на Трајко Китанчев за учебната 1882/83 година, објавената архивска документација и спомените на дел од директорите и учителите нудат одличен увид во првите години од работата на солунската машка гимназија.

Кратките спомени на директорот Божил Рајнов оставаат впечаток дека во првите години од работењето на гимназијата финансискиот товар за нејзината издршка во најголема мера го носеле „македонските Бугари“, дарежливите солунски граѓани и солунската црковно-училишна општина. Притоа, Рајнов

⁵⁰¹ К. Шапкарев, За възраждането..., 315.

напоменува дека гимназијата била финансиски помогната и од главниот управник на Источна Румелија, кнезот Александар Богориди.⁵⁰² Китанчев потврдува дека и во 1882/83 учителскиот совет немал никаков увид врз финансиите, со кои што располагала пансионската комисија, составена главно од членови на црковно-училишната општина,⁵⁰³ а Кандиларов тврди дека во првите две години општината обезбедувала значителен дел од средствата за плати и издршка на пансион.⁵⁰⁴ Горните сведоштва наведуваат на помислата дека Бугарската Егзархија воопшто не била инволвирана во уредувањето и финансирањето на солунската машка гимназија, и дека истата била на товар на локалното македонско население. На тој начин се наметнува впечатокот дека бугарското образование било резултат на желбата на Македонците да се образуваат на бугарски јазик, за која што биле подготвени да жртвуваат значајни материјални средства. Меѓутоа, дури и во почетоците на гимназијата, Егзархијата не останала целосно настрана од финансирањето на оваа прва бугарска средношколска установа во Македонија. Најпрво егзархот Јосиф I го искористил својот авторитет и на 28.10.1881 година побарал од владата на Источна Румелија да одобри финансиски средства кои што секоја година би ѝ биле испраќани на солунската гимназија. Владата во Пловдив го разгледала барањето и ја одобрила помошта. На тој начин, веќе во 1882 година румелиската влада отпуштила парична помош од 3 000 турски лири за опремување на учебните кабинети на солунската гимназија.⁵⁰⁵ Нешто порано, на 17.01. 1882 година, за околу 1850 турски лири во Солун била купена куќа во која што била сместена гимназијата. Најголемиот дел од овие средства биле обезбедени

⁵⁰² Божилъ Райновъ, Преди половин век, София 1934, 25.

⁵⁰³ Съчинения на Трайчо Китанчевъ, нарежда Юрданъ Ивановъ, София 1898, 84

⁵⁰⁴ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 19; За слабата инволвираност на Егзархијата во финансирањето на гимназијата потврдува податокот дека директорот Божил Рајнов, по неколку неуспешни обиди да издејствува финансиска помош од Егзархијата, самоиницијативно собрал 400 лири од побогатите родители на гимназијалците, со кои започнал изградба на ново двокатно здание, во кое требале да се сместат училниците (Исто, 24).

⁵⁰⁵ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 36 .

токму од Егзархијата.⁵⁰⁶ Куќата била купена на име на некој трговец со кожи во Цариград, а во 1901 година била префрлена на име на егзархот Јосиф I.⁵⁰⁷

Почнувајќи од учебната 1883/84, Егзархијата веќе и официјално станува главен финансиер на солунската гимназија. По создавањето на трибутарното Кнежество Бугарија и автономната провинција Источна Румелија, владите во Софија и Пловдив биле преокупирани со внатрешното устројство на овие две провинции, и не посветувале доволно внимание на училишната пропаганда во Македонија. Сите проблеми поврзани со основањето и функционирањето на бугарските училишта во Трите вилаети ѝ биле оставени на Егзархијата. Но, егзархот речиси две години отсутствувал од Цариград, финансирањето на Егзархијата сè уште не било законски уредено, па и доколку биле отпуштани парични средства за училиштата во Македонија, истите биле нередовни. Во јануари 1882 година бугарскиот министер за надворешни работи и вероисповед, Георги Влкович, изготвил правилник за финансирање на црковно-просветното дело на Егзархијата во Османлиската Империја. Истата година и официјалниот претставник на кнежевската влада при руското генерално конзулство во Солун, Наум Спространов, подготвил проект-правилник за уредување и управување на црковно-училишните општини во Македонија.⁵⁰⁸ Во 1882 година владата во Софија за прв пат префрлила 100 000 лева на сметката на Егзархијата, наменети за потребите на училиштата во Македонија.⁵⁰⁹ Веќе во јануари 1883 година, новиот министер за надворешни работи и вероисповед, Константин Стоилов, изработил програма за пропагандно дејствување во Македонија и ја поднел до кнезот Батенберг.⁵¹⁰ Кнезот и владата во Софија ја одобриле програмата, која послужила за регулирање на заемните односи помеѓу владата во Софија, румелиската влада и

⁵⁰⁶ Според Начов, Илиев и Аргиров, куќата била купена за 1850 лири, од кои 1050 биле обезбедени од Егзархијата, а околу 800 лири биле собрани од дарители во Солун и Цариград (О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 12). Според Благој Димитров, куќата била купена за 1880 турски лири (Благој Димитровъ, Общъ погледъ върху солунскиѣ български гимназии, Сборникъ Солунъ, София 1934, 364).

⁵⁰⁷ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 19.

⁵⁰⁸ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 99.

⁵⁰⁹ В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 43.

⁵¹⁰ Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ (1800-1919 година), II дел, Трето дополнето и проширено издание (составил Љубен Лапе), Скопје 1976, 263-273.

Бугарската Егзархија во врска со сите прашања поврзани со училишното дело во Европска Турција.⁵¹¹ Меѓу другото, било решено прашањето за постојано финансирање на Егзархијата. Средствата што ги издвојувала бугарската влада за поддршка на училишното дело во Македонија се дистрибуирале до црковно-училишните општини, но под контрола на Егзархијата.⁵¹² За полесна реализација на оваа одредба, во 1883/84 година при Егзархијата бил формиран Училиштен оддел, со задача да раководи со учебната дејност и да го надгледува трошењето на средствата. Од едно писмо на Јосиф I до бугарскиот министер за надворешни работи, можеме да видиме дека во учебната 1883/84 година Егзархијата располагала со 603 242 франци, од кои 562 142 биле обезбедени од владата во Софија, 34 500 од румелиската влада во Пловдив и 4 600 франци од добротворното друштво во Пловдив.⁵¹³ Сите горенаведени податоци јасно кажуваат зошто дури во 1883 година Егзархијата започнала редовно да ја финансира солунската гимназија, но, меѓу другото, и дека Бугарската Егзархија станала само медијатор при финансирањето на гимназијата во Солун, а вистинскиот финансиер биле владата во Пловдив, и, пред сè, владата на Кнежество Бугарија.

Со исклучок на првите две години од своето функционирање, од 1883 до 1913 година, буџетот на солунската машка гимназија бил полнет од средства обезбедени од Егзархијата и од учениците-пансионери. Во 1883/84 година Егзархијата ги исплаќала платите на професорите (45 648 лева) и средствата наменети за 60 ученици, егзархиски стипендијанти. Остатокот од буџетот (98 048 лева) бил обезбеден од средствата што во гимназиската каса ги внеле 184 пансионери, и 12-те пансионери субсидирани од разни благодетели.⁵¹⁴ Истиот принцип бил задржан до затворањето на гимназијата во 1913 година. Егзархијата ги исплаќала платите на учителите и на вработените во пансионот, како и

⁵¹¹ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 44.

⁵¹² В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 100.

⁵¹³ В. Георгиев и С. Трифонов, Егзарх български Йосиф I..., 24; В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 44.

⁵¹⁴ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 28.

издршката на 60 стипендијанти, а останатите средства ги обезбедувале самите пансионери.⁵¹⁵

б) Како и во случајот со финансирањето на солунската машка гимназија, во првите две години од постоењето на оваа установа, контролата на Егзархијата била прилично лабава, но далеку од непостоечка. Во својот отчет за учебната 1882/83 година, Трајко Китанчев во неколку наврати се жали на несериозниот однос на Егзархијата кон училишното дело во Солун. Уште при доаѓањето на учителите на почетокот на годината, ништо не било спроведено од Егзархијата. Гимназијата немала ни програма, ни правилници, ниту пак инструкции за управувањето. Единствено биле назначени директор и инспектор со неопределени должности. Било предвидено и формирање на учителски совет, но без да се предвидат неговите права и должности. Ваквата неорганизираност набргу довела до кавги и дисхармонија, особено помеѓу директорот Рајнов и инспекторот К. Стателов.⁵¹⁶ Поради ваквата поставеност на работите, дел од учителите ја презеле организацијата на гимназијата во свои раце. Директорот Рајнов поднел оставка, но продолжил да ја претставува гимназијата пред османлиските власти и општеството. Инспекторот Стателов бил задолжен да спроведува внатрешна контрола. Во декември 1882 година бил формиран учителски совет, под претседателство на Трајко Китанчев, кому му биле доверени должностите од кои доброволно се откажале директорот и инспекторот. Во јануари 1883 година бил

⁵¹⁵ Буџетот на гимназијата најчесто се движел помеѓу 4 000 и 6 000 турски лири, без нагорна тенденција. Напротив, по отворањето на други егзархиски гимназии и педагошки училишта во Македонија, буџетот на гимназијата се намалувал паралелно со намалувањето на бројот на учениците, а од 1897-1905, поради затворањето на пансионот, буџетот предвидувал само плати за учителите. Рекордна висина буџетот на солунската машка гимназија достигнал во учебната 1907/08 година, кога изнесувал 7 985 турски лири (Исто, 40,44, 46, 53, 57-62, 69).

⁵¹⁶ Съчинения на Трајчо Китанчевъ..., 71; Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 23; Зографов погрешно заклучува дека Трајко Китанчев бил инспектор, па дури и вели дека меѓу вработените се јавиле две теченија, од кои во едното биле директорот Рајнов и инспекторот Китанчев, кои се залагале за уредување на гимназијата и пансионот врз помодерни начела. Точно е дека постоеле две спротивставени групации, и точно е дека Рајнов и Китанчев биле предводници на едната групација, меѓутоа Китанчев тоа го правел од функција на учител, а не на инспектор. Инспекторот Стателов всушност припаѓал на другата групација и токму тој бил главниот противник на директорот Рајнов (Драганъ Зографовъ, Трајко Китанчевъ, Сборникъ Солунъ, София 1934, 269).

изработен и правилник кој бил испратен за одобрување во Егзархијата.⁵¹⁷ Меѓутоа, Егзархијата целосно ги игнорирала сите барања што доаѓале од Солун. Иако „уште од почетокот на годината имаше доверливи лица во гимназијата“, кои тајно известувале за сè што се случувало,⁵¹⁸ Бугарската Егзархија воопшто не одговарала на барањата и повиците од учителите: Таа не одговорила на барањето да го потврди правилникот, да ги одреди неработните денови, а не одговорила ни на молбите да им се помогне на учениците, бидејќи воопшто немале ни учебници, ни учебни помагала. Единствениот добиен одговор бил на укажувањата за лошите услови во пансионот, на кои на учителите им се одговорило да си ги гледаат лекциите и да не пишуваат сè и сешто.⁵¹⁹

Меѓутоа, по 1883 година Егзархијата веќе започнала да воспоставува целосна контрола врз управувањето со гимназијата. Рајнов и Китанчев биле отстранети од своите места, а за нов директор бил поставен Георги Кандиларов, кој пристигнал во Солун откако во Цариград егзархот му ги објаснил „своите погледи и желби за училишно-воспитното дело во солунската гимназија“.⁵²⁰ Кандиларов набргу ги имплементирал дел од желбите на егзархот. Директорот ги презел сите функции што претходно ги вршеле повеќе лица. Покрај тоа што ја претставувал гимназијата пред надворешниот свет, тој бил задолжен за сите внатрешни работи на гимназијата и на пансионот, кои во претходните години ги вршеле инспекторот и училишниот совет. За разлика од порано, кога членовите на пансионската комисија која располагала со буџетските средства на гимназијата биле избирани од општината, сега во комисијата влегле директорот Кандиларов, и еден од ретките Бугари во гимназискиот учителски кадар, минатогодишниот инспектор – К. Стателов. Притоа, директорот на гимназијата бил и претседател на пансионската комисија.⁵²¹

Кон крајот на 1887 година дошло до дополнителна централизација во управувањето со гимназијата. Имено, во овој период во Егзархијата биле

⁵¹⁷ Съчинения на Трайчо Китанчевъ..., 71-73.

⁵¹⁸ Исто 71.

⁵¹⁹ Исто, 69, 73, 81-82.

⁵²⁰ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 25.

⁵²¹ Исто 20, 23, 25.

изработени правилници за четирикласните и полните гимназии во Европска Турција. Истите биле испратени за мислење во Софија, каде што биле одобрени. Со овие правилници дошло до значително зацврстување на централистичкото начело во бугарскиот образовен систем во Македонија. Егзархијата си присвоила врховен надзор и целосна контрола при управувањето со гимназиите. На директорите, кои биле назначувани од Егзархијата и биле должни да даваат отчет само пред неа, им биле дадени огромни ингеренции, додека учителскиот кадар немал никаква улога при водењето на гимназиските работи.⁵²²

Во 1892 година своите прсти при водењето на гимназијата отворено ги вмешала и бугарската влада. Откако по наредба на премиерот Стефан Стамболов за началник на Училишниот оддел во Цариград бил поставен неговиот послушник Лазаров, Одделот се претворил во самостојна институција. Распоредувањето на директори и учители во Македонија, а во тие рамки и во солунската гимназија, го вршел директно Лазаров, но не по наредба на егзархот, како што било до тогаш, туку по наредба на бугарскиот премиер.⁵²³ Ваквата ситуација постепено довела до жестоки поделби и во солунската машка гимназија. Со оглед на тоа што за сметка на локалните македонски учители Лазаров отворено ги фаворизирал етничките Бугари, солунските учители се поделиле на Северњаци и Македонци. Првите, етничките Бугари, ја имале сета власт. Како што забележува Петар Поп Арсов, „тие колат и бесат“, а македонските учители „кога влегуваат во гимназиската зграда се чувствуваат како во некоја турска канцеларија, каде треба добро да ги обмислат своите зборови... инаку биваат прогласувани за сепаратисти и тешко на златната им службичка“.⁵²⁴ Македонците биле обвинувани дека се просјаци, ќемидадешковци, дека „за пари станувале Цигани“, што дополнително ги заострувало односите меѓу учителите Бугари и Македонци. Во овој конфликт се замешала и Егзархијата, која, иако се наоѓала во немилост кај бугарскиот премиер, сепак застанала на страната на своите бугарски сонародници, а македонските

⁵²² В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 67-68.

⁵²³ Вардарски, Стамболовштината во Македонија и нејзините претставници..., 44.

⁵²⁴ Исто, 77-78.

учители ги преместувала во позафрлени места во земјата, или пак ги отпуштала како „неблагоднадежни и сепаратисти“.⁵²⁵

в) При своето формирање солунската бугарска гимназија „Св. Кирил и Методиј“ имала три класа. Во секоја следна година учениците се префрлале во нов клас, а во учебната 1885/86 година, со отворањето на седмиот клас, гимназијата станала полна – реалка.⁵²⁶ На тој начин солунската машка гимназија била првата седумкласна бугарска гимназија во Македонија, а трета полна бугарска гимназија, по оние во Софија и Пловдив.⁵²⁷ Гимназиската диплома веднаш била признаена од владата во Софија, а во 1888/89 година и од владите во Србија и неколку други земји. На тој начин, матурантите од солунската бугарска гимназија можеле да го продолжат своето образование на факултетите во овие држави.⁵²⁸ Во учебната 1910/11 гимназијата станала осумкласна, со тоа што долните три класа биле прогимназијални.⁵²⁹

За подобра обука на послабо подготвените учители во основните училишта, за време на летниот распуст во 1884 година при солунската гимназија бил отворен привремен педагошки курс,⁵³⁰ а за подготовка на учители за основните и трикласните училишта во Македонија, во 1886/87 во гимназијата започнал со работа двогодишен педагошки курс. Со курсот раководел директорот на гимназијата, а предавачите биле од гимназискиот професорски кадар. Курсот постоел до 1895/96 година и го завршиле 129 ученици, од кои 114 биле од Македонија.⁵³¹ Во 1893/94 година при гимназијата се отворил класичен оддел за учениците од 4 клас нагоре. Одделот бил укинат во 1899/1900 година, и повторно воведен во 1910/11, бидејќи според програмите на странските универзитети, класичниот курс станал задолжителен за сите што сакале да студираат право,

⁵²⁵ Ванчо Ѓорѓиев, Петар Поп Арсов, Прилог кон проучувањето на македонското националноослободително движење, Скопје 1997, 47.

⁵²⁶ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 42.

⁵²⁷ Ѓ. Ванчев, Солунската гимназия..., 74.

⁵²⁸ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 58.

⁵²⁹ Исто, 73.

⁵³⁰ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 36.

⁵³¹ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 109-113.

медицина, историја и филологија.⁵³² Во 1899/1900 година, на местото на класичниот оддел во гимназијата бил отворен трговски курс.⁵³³

Една од карактеристиките на солунската гимназија, поради која честопати предизвикувала восхит кај посетителите, била нејзината извонредна техничка опременост. При првата посериозна субвенција од Егзархијата, гимназијата се снабдила со богат кабинет по физика и со хемиска лабораторија, кои биле опремени со уреди од Германија и Русија.⁵³⁴ На 1 април 1893 година, на иницијатива на Васил К'нчов, во гимназијата била поставена метеоролошка станица, која била уредена од директорот на главната физичка опсерваторија во Санкт Петербург. Станицата била единствена во Македонија и прва во границите на Османлиската Империја.⁵³⁵

Гимназијата располагала и со богата библиотека, во која имало 2204 книги, од кои 426 биле со религиозна содржина, 670 литература и белетристика, 229 за историја и географија, 144 за филозофија, 184 филологија и тн.⁵³⁶

г) Директорите и учителите во гимназијата воделе мошне голема грижа за редовноста и дисциплината во училиштето. Притоа, учениците честопати биле подложени на војнички режим. Наставата се одвивала претпладне и попладне, а домашните задачи се работеле од 17:30-21:30, со половина час пауза за вечера. Сите овие активности биле под надзор на дежурен воспитувач. Во неделите и празниците, построени по раст и придружувани од гаваз, учениците оделе в црква. Сето ова, како што истакнува Кандиларов, имало за цел да ја рекламира гимназијата пред општеството, за да се разнесуваат раскази за неа низ провинцијата.⁵³⁷

⁵³² Исто, 73, 114; О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 95.

⁵³³ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 113.

⁵³⁴ Юлиянъ Офнеръ Шумлянски, Кабинетѣтъ по естествена история при солунската мѣжка гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934, 315; Г. Стрѣзовъ, Първи стѣпки на солунската гимназия..., 289.

⁵³⁵ Ил. Ивановъ, Македонската Alma mater..., 100; И. Галчев, Българската просвета в Солунския вилает..., 297.

⁵³⁶ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 63

⁵³⁷ Исто, 20.

Со оглед на тоа што мнозинството ученици не биле од Солун, била купена куќа во која што бил сместен пансион. Всушност, улогата на пансионот и пансионерите била исто толку важна за бугарската пропаганда колку што била и самата гимназија. Пансионерите доаѓале од сите краишта на Македонија и секој од нив со себе го носел својот провинцијален отпечаток. По завршувањето на учебната година, учениците добивале задолжение да соберат етнографски и фолклорен материјал од својот град или село, за да го презентираат пред целиот клас на почетокот од следната година. На тој начин, ученикот од Разлошко се запознавал со Костурско, а ученикот од Кумановско со начинот на живот во Серско.⁵³⁸ Пансионот ја играл улогата на армијата во независните држави, бидејќи дружењето и разговорите ја креирале првата проекција за татковината кај младите македончиња. Притоа, присуството на ученици од Одринско и укажувањата на професорите што доаѓале од Бугарија, ја проектирале татковината на многу поголема територија. Јасно, крајната цел на бугарските пропагандни фактори била Македонците уште од најмали нозе да развијат бугарски патриотизам и да го доживеат своето родно место само како мал дел од една голема Бугарија.

Големо внимание се посветувало на впечатокот што гимназијата го оставала пред надворешниот свет. Од една страна, тенденцијата била да се импресионира локалното македонско население. Секоја среда и недела, пансионерите биле облечени во униформа од темносин волнен котленски шајак, куртка и панталони со црвени кантови и жолти метални копчиња, и црвени фесови. Наредени во долга редица, тие сред пладне излегувале на редовна прошетка низ Солун, придружувани од своите учители. Лете се враќале во своите домови облечени во униформата, за населението да ги гледа како воспитаници на царштината и за да развијат желба кај нивните млади сограѓани и соселани и тие да учат во Солун.⁵³⁹ Вратите на гимназијата постојано биле отворени за случајните намерници од сите краишта на Македонија, за „со свои очи да ги видат тие чуда за кои толку се зборувало“.⁵⁴⁰ Притоа тие го гледале портретот на султанот закачен на гимназиските сидови, и се уверувале дека „царот на Бугарите им ја дозволи

⁵³⁸ Г. Стрџовъ, Първи стъпки на солунската гимназия..., 287.

⁵³⁹ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 37; Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 20,22, 28.

⁵⁴⁰ Г. Стрџовъ, Първи стъпки на солунската гимназия..., 289.

уката“.⁵⁴¹ Директорите ги прифаќале овие посетители, на кои не забораваа да им ги раскажат зборовите на кнезот Батемберг, кој воодушевен од отворањето на солунската гимназија, ја упатил пораката: „Кажете им на сите солунски Бугари дека јас како бугарски кнез постојано мислам на нив“.⁵⁴² Од друга страна, нужно било да се остави добар впечаток и пред странците. На испитите на крајот од учебната година присуствувале локалниот валија, шефови на разни државни установи, конзулите на големите сили, претставници на печатот, првенци од сите народност и тн.⁵⁴³ За да се придобие милоста на османлиските власти, гимназијата ги отворала вратите за учителите и учениците од единствената турска прогимназија во Солун, кои редовно доаѓале во бугарската гимназија за да вршат експерименти по физика.⁵⁴⁴ Сепак, најголема реклама за големината на гимназијата претставувал празникот на светите Кирил и Методиј. Секоја година на 11 мај (ст. стил) гимназијата организирала прослава по повод денот на словенските просветители. Посебно импресивна била прославата во 1885 година, по повод 1000 годишнината од смртта на Методиј, организирана со финансиски средства на Егзархијата.⁵⁴⁵ На празникот биле поканети и зеле учество претставници на власта, на големите сили и на сите егзархиски општини во Македонија. Настанот започнал со црковна служба со 12 свештеници, облечени во нови одежди подарени од рускиот св. Синод, со црковен хор, запалени свеќи и икона од просветителите, подарена од рускиот манастир Св. Пантелејмон. Потоа следувала величествена манифестација низ солунските улици. Во процесивата, покрај учителите и учениците облечени во свечени униформи, учествувале и гостите од другите егзархиски општини во Македонија, облечени во своите локални носии. На централниот настан директорот одржал свечен говор за значењето на овој празник за целото словенство, за бугарскиот народ, за Македонија и Солун. За спомен на настанот биле отпечатени картички со ликот на бугарскиот егзарх Јосиф I. На вечерниот банкет присуствувале 350 гости и се држеле говори за целокупноста на бугарскиот народ, за бугарската просвета во Македонија, за Егзархот и за

⁵⁴¹ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 31.

⁵⁴² Б. Райновъ, Две години въ Солунъ..., 127.

⁵⁴³ Исто, 125, 130.

⁵⁴⁴ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 39.

⁵⁴⁵ Исто, 33.

бугарскиот кнез. Прославата завршила со бенгалски оган.⁵⁴⁶ За да се надополни претставата за бугарскиот карактер на првите словенски просветители и Македонците, веќе следниот ден, на 12 мај, редовно се одржувала прослава по повод годишнината од првата бугарска историја на Пајсиј Хилендарски.⁵⁴⁷

За целосно да им е парира на останатите гимназии во Македонија, при бугарската солунска гимназија во 1900 година бил формиран оркестар,⁵⁴⁸ а во 1908 и „гимнастичко друштво на отоманските Бугари во гр. Солун - Јунак.⁵⁴⁹

д) За подобро да ја доловиме целта на одредена образовна установа, вклучително и солунската бугарска гимназија, потребно е да ја имаме предвид нејзината предметна програма. Уште во првите години од своето постоење, солунската машка гимназија ја приспособила својата предметна програма со програмите на гимназиските училишта во Софија и Пловдив. Притоа, за основа била земена програмата во пловдивската реална гимназија, приспособена на реалните потреби. Оттука, со оглед на тоа што „учениците (во солунската гимназија, б.н) доаѓале со идејата дека Бугарите немаа свое минато и дека се најдолниот род на земјата“,⁵⁵⁰ во учебната 1882/83 било решено предметот бугарска историја да се воведо од првиот клас во гимназијата. Поради значењето на грчкиот јазик во Солун, во вториот клас бил воведен и предметот грчки јазик, а во првиот клас биле воведени предметите турски и француски јазик. На тој начин, предметната програма во тогаш четирикласната солунска гимназија ја сочинувале предметите: бугарски јазик, бугарска историја, закон божји, математика, физика, природни науки, географија, општа историја, книжевност, аритметика, краснопис, цртање, француски, грчки и турски јазик.⁵⁵¹ Со понатамошниот развој на гимназијата и нејзиното прераснување во полна, седумкласна гимназија, покрај горенаведените предмети се изучувале и старобугарски јазик (старословенски),

⁵⁴⁶ Исто 33-35; О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 37; Г. Стрѣзовъ, Първи стѣпки на солунската гимназия..., 289.

⁵⁴⁷ Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 76.

⁵⁴⁸ Ил. Ивановъ, Македонската Alma mater..., 99.

⁵⁴⁹ Иванъ Васковъ, Юнашката организация въ гр. Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934, 34.

⁵⁵⁰ Съчинения на Трайчо Китанчевъ..., 72.

⁵⁵¹ Исто 70-73.

логика, психологија, алгебра, геометрија, дескриптива, космографија, хемија, латински јазик и геометриско цртање. Сепак, фондот на часови за секој одделен предмет јасно покажува дека акцентот сепак бил ставен на историјата, на бугарскиот јазик, како и на турскиот и францускиот јазик.⁵⁵²

Со исклучок на часовите по грчки, француски и турски, наставата се изведувала исклучиво на бугарски јазик, без никакво право на некаков компромис и употреба на македонскиот јазик во наставата. Ваквото инсистирање на бугарскиот јазик за сметка на мајчиниот македонски јазик, често резултирало со отворено незадоволство кај македонските ученици, а понекогаш и со бунтови. Така, во учебната 1887/88 година во солунската гимназија избиле нереди и ученички бунт, чија што иницијална каписла била „клерикалноста на (директорот, б.н) Кандиларов... којшто многумина го сметаа за језуит и нетактичките интриги на... учителите родум бесарабци“. Бунтот бил последица на политичките пресметки во Бугарија, пренесени во Македонија и солунската машка гимназија, меѓутоа, според изјавите на дел од учениците, македонските ученици се вклучиле во бунтот затоа што „не можеле да работат на бугарски јазик, туку сакале да им се предава на нивниот домашен македонски дијалект“.⁵⁵³ Дел од македонските ученици никако не можеле да разберат зошто е забранет македонскиот јазик со неговите дијалекти, а на негова сметка се форсира бугарскиот јазик. Во овој контекст, за време на летниот распуст еден ученик од солунската бугарска гимназија бил задолжен од двајца свои професори да им објасни на сограѓаните дека наместо „ц“ и „ч“ (или „ѓ“ и „ќ“) треба да ги користат гласовите „жд“ и „шт“, односно, наместо куќа, веѓа, свеќа и Ѓурѓовден, да употребуваат к’шта, вежда, свешта, Георгиев ден. Притоа, кога на почетокот на учебната година истиот ученик пред своите сокласници ги рецитирал песните од неговиот роден крај, од учителите му било кажано дека тие песни не се бугарски, туку повеќе наликуваат на српски. За да ги задоволи своите професори во бугарската гимназија, младиот дебарчанец постојано се трудел

⁵⁵² Г. С. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 43.

⁵⁵³ Ванчо Ѓорѓиев, Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење, Скопје 2010, 27-29; Граѓа..., том. IV, кн. III (1888-1889)..., 71.

наместо „јас“ и „ќе“ да ги користи бугарските „аз“ и „ште“, и бил принуден „да го замрази мајчиниот јазик“.⁵⁵⁴

ѓ) Погоре ги разгледаваме ингеренциите на гимназиските директори. Оттука, во долните редови само ќе се задржиме на нивното потекло и образование. Видовме дека првите шест директори, вклучително и еден вршител на должноста, потекнуваа од Бугарија. Божил Рајнов (директор од 1881-1883) бил роден во Котел, а своето образование го стекнал во Одеса, Киев и Лиеж. Георги Кандиларов (1883-1887), исто така од Котел, се образувал во Одеса и Киев. Вршителот на должноста директор, Костадин Стателов (1888) бил од Љасковец. Никола Начов од Стара Загора (1888-1891), дипломирал историја во Санкт Петербург. Димитар Хаџиванов од Јамбол (1891-1892) го завршил Роберт колеџот во Цариград. Познатиот Васил К'нчов (1892-1893) од Враца ја завршил ломската гимназија. Михаил Сарафов (1893-1896) од Трново студирал во Загреб, Минхен и Париз. Прв директор Македонец бил Анастас Наумов (1896-1897) од Прилеп, кој своето образование го стекнал во Самоков, Загреб и Виена. Атанас Ченгелев (1897-1899) бил од селото Плевња (Драмско) завршил гимназија во Софија и земјоделска академија во Табор (Чешка). Лазар Пајаков (1899-1900) од Габрово, го завршил вишото трговско училиште во Париз. Георги Раев (1900-1904) бил од Сливен. Христо Тенчев (1904-1907) доаѓал од Кукуш и завршил математика во вишото училиште во Софија. Антон Поп Стоилов (1907-1909) од с. Лешко (Горноџумајско) завршил словенска филологија во Софија. Последните двајца директори биле Тодор Дечев (1909-1912) од Свиштов и Ѓорги Белев (1912-1913) од Охрид, кој дипломирал математика во Софија.⁵⁵⁵

Од вкупно 14 директори, 9 биле од Бугарија, а 5 од Македонија. Притоа нужно е да се истакне дека во најважните години од работата на солунската гимназија, од нејзиното основање до периодот кога во Македонија се отвориле и други бугарски средношколски установи, директорите биле исклучиво етнички Бугари. Според нивното образование, речиси сите минале низ бугарските средни училишта во Софија, Пловдив и тн., а голем дел од нив го продолжиле своето

⁵⁵⁴ T.R. Georgevitch, Macedonia, London 1918, 238-239.

⁵⁵⁵ Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 80; Пламъкът на Солунския светилник, София 1970, 293.

образование во поголемите европски центри. Повеќемина од солунските директори имале и завидна политичка кариера. И додека Михаил Сарафов најпрво бил министер за народна просвета во владата на Петко Каравелов (1880-1881) и министер за финансии во владата на Драган Цанков (1884), а дури потоа бил назначен за директор на гимназијата во Солун, некои од директорите својот политички подем го започнале откако се докажале како спроводници на бугарската политика во солунската машка бугарска гимназија. Васил К'нчов во 1902 година бил министер за народна просвета во владата на Стојан Данев, а Лазар Пајаков бил министер за финансии во кабинетите на Рачо Петров, Димитар Петков, Димитар Станчов и Петар Гудев (1903-1908).⁵⁵⁶

За разлика од управниците на гимназијата, кои најчесто биле Бугари, учителите во солунската гимназија биле во огромно мнозинство по потекло од Македонија. При првите обиди за основање на гимназија во Македонија биле испратени Македонци. Исто така, и директорот Божил Рајнов потенцира дека при ангажирањето на учители се водело сметка тие да бидат месни поданици.⁵⁵⁷ Притоа се лансира тезата дека Македонците биле ангажирани за да не се предизвика сомневање кај османлиските власти и за истите да не можат да ги депортираат како странци. Меѓутоа, фактот дека најголемиот број директори воопшто не биле османлиски поданици јасно укажува дека позадината при назначувањето на македонски учители е сосема поинаква. Од една страна, бугарските пропагандни фактори се стремеле да ја привлечат и контролираат македонската интелигенција, притоа поставувајќи ја во финансиска зависност од бугарските материјални средства. Од друга страна, влијанието на овие македонски учители меѓу месното население било многу поголемо од влијанието на учителите испратени од Бугарија, и македонските учители полесно можеле да привлечат и анимираат голем број на ученици. За време на 32-те години од постоењето на гимназијата, во неа работеле 207 професори. Од нов 130 биле од Македонија, 55 од Бугарија, а 22 од Франција, Белгија, Италија, Русија, Чешка и Турција. Најголемиот дел од нив (144) имале високо или вишо образование.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Ташо Ташев, Министрите на Бугарија 1879-1999, Софија 1999, 353-354.

⁵⁵⁷ Б. Райнов, Две години во Солун..., 127.

⁵⁵⁸ Г. С. Кандиларов, Бугарските гимназии..., 86.

Така, додека 62% од учителите биле од Македонија, а само 26% од Бугарија, дури 64% од директорите биле Бугари, а само 36% Македонци. Сметаме дека не е потребен дополнителен коментар.

Учениците во солунската гимназија биле, со мал број исклучоци, родум од Македонија. На почетокот во гимназијата се запишувале сите оние што пројавувале таква желба. Затоа, не биле ретки случаите кога во првиот гимназиски клас еден до друг седеле 10 годишни деца и 22 годишни оженети момци. Бидејќи главната цел на бугарската пропаганда во овој период била подготовката на учители, бугарските пропагандни фактори замижувале пред оваа аномалија. Вториот проблем со кој што гимназијата се соочила во своите први години била слабата подготовка на дојдените ученици. Со оглед на тоа што голем дел од учениците го завршиле своето основно образование во грчки училишта, ниту еден од нив не знаел да чита на бугарски, и, како што забележал Трајко Китанчев, ним им било полесно да зборуваат на грчки, отколку на бугарски!⁵⁵⁹ Неколкугодишното функционирање на бугарските училишта во Македонија делумно го решиле проблемот со непознавањето на бугарскиот јазик, а по донесување на егзархискиот училиштен правилник од 1887 година, учениците во гимназијата биле примани само со приемен испит, од кој што биле ослободени единствено учениците што доаѓале од четирикласните бугарски училишта во Битола, Скопје и Одрин.⁵⁶⁰

Кога во екот на втората Балканска војна, во јуни 1913 година, грчките војски ја презеле гимназијата и убиле неколку ученици,⁵⁶¹ солунската машка бугарска гимназија можела да се пофали со 5 280 гимназијалци за 32 години. Според Кандиларов, 488 матуранти завршиле седми клас и одбраниле матурски испит. Од нив 447 биле Македонци од Битолскиот (129), Косовскиот (81) и Солунскиот вилает (237), а 41 завршен матурант доаѓале од Бугарија, Тракија и Цариград.⁵⁶²

4.3 Туркофилската политика на бугарскиот премиер, Стефан Стамболов, резултирала со низа бенефиции за бугарската пропаганда во Македонија.

⁵⁵⁹ Съчинения на Трајчо Китанчевъ..., 77.

⁵⁶⁰ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 68.

⁵⁶¹ За последните дни на солунската гимназија детално пишува нејзиниот последен директор, Ѓорѓи Белев: Георги Ив. Бџлевъ, Последнитѣ дни на солунската Б.М.Р гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934, 353-362.

⁵⁶² Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 88-103.

Најголемиот успех на ваквата политика се случил во последните месеци од владеењето на Стамболов. Најпрво на 13 април 1894 година бил издаден берат за бугарски митрополити во Велешката и Неврокопската епархија, а само неколку дена подоцна и бугарските училишта во Империјата се стекнале со низа привилегии: За разлика од дотогаш, кога учителите во бугарските училишта биле принудени сами да вадат дозволи за учителствување од месните моариф мудирџи (буквално: управник за образование), при што понекогаш биле принудени да чекаат со месеци и со години, од 1894 бугарските митрополити, или црковни општини, доставувале список до мудирџите за училишните програми, учебниците, дипломите и имињата на назначените учители и учителки. На тој начин назначувањето на учители се одвивало многу побрзо и без поголеми проблеми. Од друга страна, кога чиновниците на локалните моариф мудури вршеле ревизија на бугарските училишта, веќе немале право да бараат одговорност од учителите за разните неправилности и да го затворат училиштето, туку сите забелешки требало да ги поднесат до бугарскиот митрополит, или, во казите каде што немало таков, до претседателите на егзархиските црковно-училишни општини. На тој начин учителите во бугарските училишта значително го намалиле притисокот од стегите на османлиските власти.⁵⁶³

Во 1890 година, по иницијатива на министерскиот совет на Бугарија била подготвена специјална програма за просветната егзархиска политика во Македонија, која набргу била изгласана во бугарското Народно собрание. Меѓу другото, во програмата се предвидувало на оние ученици што ќе завршат гимназија во Македонија, ако не сакаат да добијат повисоко образование, да им се даваат должности во Бугарија.⁵⁶⁴ Оваа одредба и гарантираното работно место во Бугарија резултирала со намалување на интересот на добар дел од македонските гимназијалци да го прифатат учителскиот позив. Оттука, во првата половина на последната деценија од XIX век бугарската пропаганда се соочила со недостаток на квалификуван наставнички кадар. Од друга страна, во истиот период дошло до значително засилување на грчката и српската пропаганда во јужните, односно во

⁵⁶³ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 83-84.

⁵⁶⁴ Славко Димевски, Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија, Скопје 1960, 12.

северните македонски региони. Бројот на грчките училишта бил во постојана нагорна линија, а српските училишта, особено во Скопскиот санџак, „никнуваа како печурки“.⁵⁶⁵

Недостатокот на учителски кадар, привилегиите што им биле дадени на егзархиските учители во 1894 година и засилувањето на другите пропаганди во последната деценија на XIX век, во 1895 година резултирале со симултано отворање на две бугарски педагошки училишта – во Сер и Скопје.

Пред почетокот на учебната 1895/96 година Бугарската егзархија го издигнала машкото четирикласно училиште во Сер во ранг на педагошко средно училиште. Најпрво четвртиот клас бил преименуван во педагошки курс, а следната 1896/97 година во педагошкото училиште започнала со редовен прв клас.⁵⁶⁶ Педагошкото серско училиште имало три класа, а првата генерација учители матурирала во 1900 година.⁵⁶⁷

Главна, а можеби и единствена цел на бугарското педагошко училиште во Сер била подготовката на учители за бугарските училишта во Источна Македонија. Големиот број на грчки училишта и јачината на грчката пропаганда во Серскиот санџак ги минирале обидите на бугарската пропаганда да ги убедат Македонците да ги испратат своите деца на школување во бугарските гимназии во Солун, или во оддалечената Битола. Оттука, отворање на едно добро опремено училишно здание и обезбедување на сигурно работно место за матурантите набргу дејствувале привлечно врз колебливото население, кое тешко се решавало да се оттргне од Патријаршијата. Училиштето располагало со пансион, библиотека со 413 книги, кабинети по зоологија и ботаника снабдени со препарирани животни и растенија, и тн.⁵⁶⁸ Учениците, според очекувањата на бугарската пропаганда, доаѓале од Сер, Серско, Демирхисарско, Неврокопско, Мелничко, Разлошко, Драмско, и Зихненско. Пансионот располагал со простор за околу 100 ученици, од кои 48 биле

⁵⁶⁵ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 84.

⁵⁶⁶ Георги Тренчев, Педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887-1896 г.), Исторически преглед, год. 60, кн. 1-2, София 2004, 55.

⁵⁶⁷ О, М и Б, Погледъ върху развитието на българското учебно дѣло въ Турско..., 138.

⁵⁶⁸ И. Галчев, Българската просвета в Солунския вилает..., 121.

егзархиски стипендијанти. Заклучно со последната 1912/13 учебна година, од педагошкото училиште излегле околу 200 идни учители.⁵⁶⁹

Истовремено со серското било отворено и скопското бугарско машко педагошко училиште (1895-1912). До 1895 година во Скопје имало само машка и женска бугарска гимназија со 4 класа. Кон крајот на 1894 година, со отворањето на првата српска гимназија во Скопје, српската пропаганда успеала да преземе дел од учениците во бугарските училишта. Тогаш, со цел да се создаде кадар за бугарски учители во Македонија, и особено во Косовскиот вилает, како и за да им се парира на српските претензии во Скопје, бугарската машка неполна гимназија во градот била преименувана во „Скопско бугарско машко трикласно и педагошко училиште“.⁵⁷⁰

Според еден од учениците во ова училиште, Христо Настев, ученикот се запишувал во скопското педагошко училиште со претходно потпишана согласност дека по завршувањето ќе остане како учител во Македонија и Одринско. Притоа, Настев истакнува дека само мал дел од првите матуранти кажале дека ќе го продолжат своето образование во Бугарија, и никогаш не се вратиле во својата татковина, а сите останати во учебната 1898/99 година биле назначени за учители низ селата и градовите во македонскиот дел од Косовскиот вилает.⁵⁷¹

Покрај солунската машка гимназија „Св. Кирил и Методиј“ и двете педагошки училишта во Сер и Скопје, бугарската пропаганда во Македонија располагала со уште неколку средни училишта - солунското машко трговско училиште (1904-1913),⁵⁷² битолската машка класична гимназија (1899-1913),

⁵⁶⁹ Исто, 216.

⁵⁷⁰ Хр. Настевъ, I-вия випускъ на Скопското българско мъжко педагогическо училище, Ил. Илинденъ, XII/3 (113), София 1940, 11.

⁵⁷¹ Исто 112.

⁵⁷² Н. Гацевъ, Солунската българска търговска гимназия..., 292-306; Г. С. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 115-124.

женската солунска гимназија „Св. Благовештение“ (1881-1913)⁵⁷³ - како и со повеќе машки и женски прогимназии, речиси во сите поголеми места во Македонија.⁵⁷⁴

*

* *

За да направиме конечна споредба помеѓу разните христијански гимназии потребно е да одговориме на неколку прашања: Кој ги финансира? На кој јазик се изведувала наставата? Кои предмети биле сметани за витални и од каде се преземени предметните програми? За што се оспособени учениците по матурирањето? Каква е улогата на пансионите? Каков е профилот на учениците, наставниците и директорите?

а) Главен финансиер на грчката гимназија во Битола биле Цариградската Патријаршија и грчкиот конзулат, односно грчкото Министерство за надворешни работи. Единствен финансиер на српското средно училиште во Скопје било Министерството за надворешни работи на Србија. Исто така единствен финансиер на романскиот Лицеј во Битола било романското Министерство за надворешни работи. Главнината од средствата на бугарската гимназија во Солун ја обезбедувала Бугарската Егзархија, чиј буџет бил носен од бугарската влада.

б) Наставата во српските, грчките, романските и бугарските училишта се одвивала на српски, грчки, романски и бугарски јазик. И покрај обидите на учениците во солунската бугарска гимназија за внесување на мајчиниот македонски

⁵⁷³ М. Иванова-Петрова, Солунската девическа гимназија, Сборникъ Солунъ, София 1934, 281-284; Г. С. Кандиларовъ, Българските гимназии..., 125-179; Ц. Миладинова-Алексијева, Епоха, Земја и хора..., *passim*.

⁵⁷⁴ За прогимназии, или неполни гимназии, биле сметани оние училишта, кои покрај четирите одделенија во основното училиште имале и два, три или четири дополнителни класови. Предметната програма во прогимназиите не се разликувала драстично од предметите што се изучувале во полните гимназии. За пример ќе ја земеме битолската прогимназија, во која се изучувале: закон божји, бугарски јазик, француски јазик, сметање, бугарска историја (историја на првата бугарска држава), општа историја, природни науки, географија, геометриско цртање, новиот завет, богослужба, физика, старословенски јазик, алгебра, хемија и сметководство (В. Божинов, Българската просвета в Македонија..., 66).

јазик во наставата, како и обидите на младите Власи за образување на мајчин јазик во романскиот Лицеј, под претекст дека јазикот што се применувал во наставата бил неразбирлив, раководните кругови во овие средни училишта никогаш не дозволиле употреба на македонскиот и влашкиот јазик.

в) Наставната програма во српското срзиедно училиште во Скопје била превземена од наставната програма на српските гимназии. Нешто слично направиле и креаторите на наставните програми на грчката битолска гимназија и романскиот Лицеј, кои само ги копирале наставните програми од Атина и Букурешт. Наставната програма, пак, на солунската гимназија била иста со онаа на бугарската гимназија во Пловдив, со единствен исклучок кој важи за сите средни училишта во Македонија, внесувањето на турскиот јазик во наставата, или, како што бил случајот со романскиот Лицеј, и грчкиот јазик. Што се однесува пак до предметите на кои што им бил доделен најголем фонд на часови, покрај францускиот и турскиот јазик, во сите средни училишта, без исклучок, акцентот бил ставен на националната историја и националниот јазик.

г) Главна цел на средните училишта, покрај суптилно менување на националноста на ученикот, било создавањето на идни учители. И српското училиште во Скопје, и романскиот Лицеј, грчката битолска гимназија и бугарската гимназија во Солун, во прв ред произведувале учители, кои речиси веднаш по матурата биле распоредени на учителски места низ Македонија. Во некои случаи, како што било со бугарското педагошко училиште во Скопје, учениците требале да потпишат изјава дека по завршувањето на училиштето се обврзуваат да работата како бугарски учители во Македонија.

д) При сите горенаведени средни училишта имало пансионери, во кои што биле сместени провинциските ученици. Во прв ред во пансионите биле примани деца на сиромашни родители, на кои им била овозможена бесплатна храна, легло и облека. Притоа, македонските деца доаѓале полесно до бесплатен престој во пансионите, за сметка на учениците кои доаѓале од пооддалечени места, т.е од Бугарија, Одринско или од Србија.

ѓ) Учениците во грчката гимназија во Битола биле Власи, Македонци и православни Албанци од Македонија. Романскиот Лицеј го посетувале исклучиво Власи. Во српското училиште учеле Македонци, а за да се пополнат празните

места, и Срби од Косово и Санџак. Во бугарската гимназија во Солун, со минимални исклучоци, сите ученици биле Македонци од Солунскиот, Битолскиот и Косовскиот вилает. Во однос на учителите, ситуацијата била нешто пошироколика. Во грчката гимназија во Битола учителите биле Власи. Во српското средно училиште 1/3 од учителите биле Македонци, а останатите биле Срби. Во романскиот Лицеј 70% од учителите биле Власи, а останатите најмногу Романци, но и Турци, Французи, Ерменци и тн. Во бугарската гимназија во Солун 62% од професорите биле од Македонија, а 26% од Бугарија. Но кога станува збор за директорскиот кадар, тогаш бројките се сосема поинакви. Сите директори во српското скопско училиште биле Срби. Во поголемиот број учебни години во романскиот Лицеј директорите биле Романци од Трансилванија. Во грчката гимназија во Битола, иако сите професори биле Власи, само двајца од осумте директори на гимназијата имале иста национална припадност со професорите, а останатите шестмина биле Грци. Слична била ситуацијата и во бугарската гимназија во Солун. Од вкупно 14 директори во гимназијата, 9 биле од Бугарија, а само 5 од Македонија.

Очигледно, разликите се инцидентни, а сличностите многубројни за да бидат сметани за случајност. Оттука, доколку српските, грчките и романските средни училишта биле важен механизам во односните пропагандни машинерии, заклучокот за улогата на бугарските гимназии како пропагандна алатка е неминовен.

IV

ХУМАНА ПРОПАГАНДА

Кога ќе влезам во некоја куќа, тоа ќе биде само за да лекувам некој болен.

Хипократова заклетва

Ваша задача е да ја будите националната свест кај Бугаринот, секогаш кога ќе имате контакт со него.

Заповед од Егзархијата до бугарските лекари во Македонија

Во воени услови, ранетите војници се евакуираат во подвижни болници сместени веднаш зад фронтвската линија, каде што обучен персонал им ја укажува нужната медицинска помош. Но во македонската пропагандна војна, битките честопати се воделе во болниците, а раненикот ја добивал потребната медицинска интервенција само откако ќе прифател да ја промени својата униформа. Притоа, војниците во бели мантили ја играле улогата на елитни борбени единици, а хируршкиот скалпел бил исто толку смртоносен колку османлискиот јатаган.

Во османлиска Македонија силно се чувствувал недостатокот од професионален медицински кадар. Со исклучок на турските воени екипи што ги опслужувале месните гарнизони, во македонските градови во втората половина на XIX век работел занемарлив број на христијански лекари. Присуството, пак, на лекари во селата било вистинска реткост и скапоценост. Ваквите околности придонеле лекарите да ги заземат повисоките скалила на општествената пирамида и редовно да бидат избирани за народни претставници во вилаетските идаре меџлиси, општински управи и училишни ефории. Странските пропаганди биле свесни за перспективите што би се отвориле доколку успеат да обезбедат

патронажа врз македонските медицинари. Влијанието што го нудела лекарската професија им овозможувало на лекарите успешно да агитираат кај македонскиот народ во полза на своите работодавци. Оттука, во последната деценија на XIX век, министерствата за надворешни работи на балканските држави воопшто не штеделе средства за финансирање на своја лекарска фаланга во Македонија. Прва жртва во оваа борба за освојување на следбеници било токму македонското христијанско население, кое, за да ги задоволи своите основни хумани и здравствени потреби, било принудено да прави компромиси со себе и со својата национална свест.

Во долните редови ќе го разгледаме начинот на кој што бугарската и другите пропаганди на балканските држави ја користеле медицината за да ги остварат своите завојувачки планови во Македонија. Притоа, со компаративна анализа ќе ја тестираме тезата на бугарската историографија дека грчките, српските и романските лекари биле пропагатори, а дејноста на бугарските лекари била „чисто хумана и насочена кон лекување на болното бугарско население“.⁵⁷⁵

1.1 Како резултат на грчко-турскиот граничен договор од 1881 година и стабилизирањето на билатералните односи помеѓу Цариград и Атина, дошло до зацврстување и проширување на грчките позиции во Македонија. Притоа, бројот на грчките друштва во македонските вилаети пораснал за повеќе од два пати, а бројот на грчките училишта се зголемил четирикратно.⁵⁷⁶ Во овој контекст, едно од средствата со кои што атинските државници во почетокот на 1880-ите години планирале да освојат терен на сметка на останатите претенденти за Македонија, било испраќањето на грчки лекари, кои што требале да ја зацврстат или „повторно да ја разбудат“ грчката свест кај македонското население.⁵⁷⁷ Затоа, во 1883 година, грчкото Министерство за надворешни работи го сондирало мислењето на своите конзули во Македонија во врска со реалната потреба од испраќање на грчки лекари во македонските вилаети. Грчките конзули биле подобро запознаени со фактичката состојба на теренот и не се согласиле со размислувањата на атинските

⁵⁷⁵ Илия Галчев, Здравно-социјалната дејност на Бугарската екзархија в Македонија и Тракија (1870-1913), Софија 1994, 25

⁵⁷⁶ Р. Поплазаров, Грчката политика спрема Македонија..., 22.

⁵⁷⁷ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, Το Μακεδονικό ζήτημα: γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση, Θεσσαλονίκη 1989, 83.

политичари. Имено, недостатокот на квалификуван медицински кадар од егзархиските редови им овозможувал на патријаршиските лекари своевиден монопол при лекувањето на христијанското население во Македонија. Притоа, сите општински болници се наоѓале во грчки раце и биле финансирани од патријаршиските општини.⁵⁷⁸ Од друга страна, како што истакнал грчкиот конзул во Солун – Петрос Логотетис, испраќањето на грчки лекари во Македонија би предизвикало жестока реакција од страна на османлиските власти. Според конзулот, доколку овие лекари не биле османлиски државјани, тие би биле протерани од властите, а пак доколку биле османлиски поданици кои што се финансирани од грчкото кралство, тогаш истите би биле уапсени и затворени. Затоа Логотетис претпочитал предност да им се даде на лекарите од Македонија, кои и до 1883 година успешно ја прикривале својата „национална активност“ од османлиските власти, и работеле во корист на грчката пропаганда.⁵⁷⁹ Грчкото Министерство за надворешни работи го прифатило мислењето на грчкиот конзул, па оттука, до средината на 1890-ите години, грчките лекари во трите македонски вилаети биле османлиски поданици, кои што биле финансирани од локалните патријаршиски општини и инструктирани да соработуваат со патријаршиските свештеници и учители во средината во која што биле упатени да дејствуваат. Кон крајот на XIX век, дел од грчките лекари во Македонија биле финансирани од грчката влада, со посредство на грчките конзулати во Македонија.⁵⁸⁰

Кога се обработуваат активностите на грчките лекари во Македонија, едно од најзастапените мислења во бугарската историографија е дека грчките лекари и фармацевти биле воспитаници на медицинскиот факултет во Атина, кои што поседувале сомнителни медицински познавања. Притоа, се истакнува дека нивна првостепена задача била „елинизацијата на бугарското население“, а

⁵⁷⁸ Така, на пример, болницата „Свето Благовештение“ во Битола, која воедно била и најстарата општинска болница во Битолскиот вилает, овозможувала бесплатно лекување за патријаршистите, но не и за оние што принадлежеле под бугарската или романската партија во Македонија. Болницата располагала со 100 болнички легла и современа операциона сала.

⁵⁷⁹ К. Βακαλόπουλος, Το Μακεδονικό ζήτημα..., 83.

⁵⁸⁰ Κωνσταντίνου Α. Βακαλόπουλου, Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη ἡμίση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894), Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα, Θεσσαλονίκη 1983, 47.

медицинските познавања биле само средство за остварување на целта.⁵⁸¹ Што се однесува до првата теза, со премолчување или искривување на фактите бугарските историчари се обидуваат да остават впечаток дека Бугарија се грижела за здравјето на своите „сонародници“ во Македонија, и затоа таму ги испраќала своите најдобри лекари, образовани во најелитните медицински центри во Западна Европа, додека, пак, Грција претпочитала да испраќа луѓе кои што биле подобри пропагандисти, отколку медицинари. Ова секако не соодветствува со вистината, бидејќи голем број од грчките лекари во Македонија дипломирале и специјализирале во Париз, Виена, Берлин и Грац,⁵⁸² и поради својата стручност биле уважени и ценети од османлиските власти. Втората теза, пак, наоѓа поткрепа и во изворната документација. Често пати, грчките лекари ја користеле својата функција како параван за извршување на пропагандистички дејствија. Таков бил случајот со д-р Димитриос Кивернидис, кој работел како околински лекар во Гевгелија, и д-р Ангелакис Сакелариос во Гуменце. Тие, и покрај тоа што речиси и да немале пациенти, стоеле на чело на грчките партии во односните места, и го попречувале ширењето на револуционерната агитација меѓу патријаршиското население во Гевгелиско и Еницевардарско. Кивернидис и Сакелариос биле финансирани од грчката влада и биле во постојан контакт со патријаршиските митрополити и грчкиот конзул во Солун. Притоа, грчките учители и свештеници во нив гледале најголеми покровители пред официјалните власти.⁵⁸³

⁵⁸¹ И. Галчев, *Здравно-социалната дейност...*, 94.

⁵⁸² Д-р Димитриос Занас, кој работел како грчки лекар во Солун, завршил медицински факултет во Берлин. Грчкиот лекар во Сер, Анастасиос Хрисафис, дипломирал на медицинскиот факултет во Виена. Докторите Михаил Типадис и Менелаос Батринос, кои работеле како грчки лекари во Хрупишта и Костур, специјализирале во Виена и Грац, а д-р Димитриос Ризос и д-р Дукас Сахинис специјализирале во Париз и работеле како грчки лекари во Струмица, Воден и Костур (Види: Αθηνά Τζινίκου – Κακούλη, *Γιατροί στον μακεδονικό αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1996, 216-221; Κυριάκος Παπακυριάκου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών, από τα αρχεία του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών και από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα Σερραίων Μακεδονομάχων*, Β' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από τη θνοθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, Σέρρες, 6-9 Απριλίου 2006, Πρακτικά, Α' Τόμος, Σέρρες 2013, 52.)

⁵⁸³ В. Ѓорѓиев, *Апостол Петков Терзиев...*, 48, 52.

Хипократовата заклетва добила дополнителен удар за време на т.н грчка македонска борба, кога грчките лекари целосно се ставиле во функција на грчката големодржавна политика. Во периодот од 1904-1908 година, покрај тоа што ги лекувале ранетите андартни, грчките лекари, во улога на интелектуална елита и агенти од прв, втор или трет ред на грчката пропаганда во Македонија, извршувале редица функции што немале никаква допирна точка со медицината. Долгогодишниот грчки лекар во Клисурса, Јоанис Аргиропулос, станал еден од главните соработници на конзулот Ламброс Коромилас, и заедно со костурскиот митрополит, Германос Каравангелис, застанал на чело на борбата за враќање на костурските егзархиски села под капата на Патријаршијата. Д-р Анастасиос Хрисафис од Сер раководел со преносот на оружје од Орфанскиот залив кон Сер, и бил задолжен за снабдување со оружје на грчките андартски чети во Источна Македонија. Истата функција во Западна Македонија ја имал д-р Јанулис Симас, кој работел како грчки лекар во Хрупишта. Хирургот Ставрос Налис бил еден од основачите на грчкиот револуционерен комитет во Битола, и имал задача да врбува андартни од Битола и Битолско. Доктор Христодуло Пердикарис бил лидер на грчкиот револуционерен комитет во Негуш, а неговиот колега д-р Димитриос Ризос, ја координирал грчката вооружена пропаганда во Воден. Можеби најмонструозната задача ја извршувал д-р Димитриос Маргаропулос, кој во дослук со раководителот на солунскиот комитет на грчката вооружена пропаганда во Македонија, капетан Николаидис (Атанасиос Сулиотис), во Солун вршел неуспешни операции врз егзархисти и романизирани Власи.⁵⁸⁴

⁵⁸⁴ Νικόλαος Δημ. Σιώκης, Ο μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος -1852-1920- μεσα από τις σελίδες μιας ανέκδοτης εξιστόρησης του Βίου και της Εθνικής δράσης του, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006, 203-206; Κ. Παπακυριάκου, Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών..., 52; Νικόλαος, Μάνος, Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913), Θεσσαλονίκη 2008, 38, 72, 125-127; Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006, 170; Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης, Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι διατελέσαντες Πρόεδροι (1871 - 2010), Θεσσαλονίκη 2010, 166; Α. Τζινίκου – Κακούλη, Γιατροί στον μακεδονικό αγώνα..., 150-155.

Во грчки раце се наоѓале и најголемиот број на аптеки во османлиска Македонија. Овие аптеки биле подобро снабдени со лекарства од сите останати дрогерии во Македонија. Користејќи ја привилегираната положба, грчките аптекари ја злоупотребувале потребата на населението од лекарства за да агитираат во полза на грцизмот, а понекогаш преземале и мерки што не биле во духот на професијата што ја вршеле. Во тој контекст, индикативно е недатираното писмо што егзархиската црковна општина во градот Хрупишта го испратила до бугарскиот егзарх Јосиф I, во кое членовите на општината се жалат дека грчките духовни водачи во Костур им заповедале на аптекарите да ги трујат егзархистите. Притоа се додава дека десетина егзархисти веќе починале како последица на лекарствата купени во локалните грчки аптеки.⁵⁸⁵

1.2 Прв кој ја разбрал важната улога што медицинскиот кадар би можел да ја одигра за српската пропаганда во Македонија, бил српскиот конзул во Скопје, Владимир Кариќ. Со оглед на тоа што ниту бесплатното школување на Македонци во Србија, ни испраќањето на големи пратки учебници, ниту пак давањето на парична помош за училиштата не обезбедиле позначаен број на српски приврзаници во Македонија, српските пропагандни фактори биле принудени да бараат алтернативни решенија за унапредување на пропагандата. Така, во почетокот на 1889 година, во функција на раководител на „Одделението за училишта и цркви надвор од Србија“ при српското министерство за образование, Владимир Кариќ ја лансирал идејата за организирање на српски колонии во македонските градови.⁵⁸⁶ Кога кон крајот на истата година станал српски конзул во Скопје, Кариќ започнал својата замисла да ја спроведува на дело. Тој успеал да насели извесен број српски шивачи и трговци во Скопје и Битола, и да наговори неколку српски фабрики да испраќаат свои производи во Македонија. Во 1890 година, тројца Срби од Ваљево започнале да градат пиварница во Скопје, а две години подоцна, со помош на српскиот конзулат, Младен Поповиќ од Призрен

⁵⁸⁵ И. Галчев, Здравно-социалната дейност..., 18.

⁵⁸⁶ Во својот патопис за Македонија од 1889 година, Кариќ ја прикажува целосната доминација на бугарската и грчката пропаганда во неа, и ја истакнува потребата од покреативни начини за придобивање на српски приврзаници во македонските вилаети (В. Црнојевиќ [В. Кариќ], Цариград, Света гора, Солун, Путничке цртице с белешкама о народној пропаганди на истоку, Београд 1889, passim).

отворил кафеана во Скопје.⁵⁸⁷ Во контекст на планот на Владимир Кариќ за унапредување на српската пропаганда преку дејствување на српски колонисти, било и пристигнувањето на првите српски лекари во Македонија. На почетокот на 1892 година, во Скопје бил доведен д-р Михаило Шушкаловиќ. Во мај 1895 година, за лекар во интернатот при српската гимназија во Скопје бил назначен д-р Чедомир Ѓорѓевиќ, кој во 1897 година бил заменет од д-р Слободан Рибникар. Во летото 1895 година, од Србија во Битола била испратена акушерката Марија Јунгиќ. Во 1896 година, нишлијата Ѓорѓе Крстиќ ја отворил првата српска аптека во Скопје.⁵⁸⁸ Сите тие, без исклучок, се наоѓале на платниот список на српското Министерство за надворешни работи.⁵⁸⁹ Притоа, нивна главна должност била бесплатно да им укажуваат помош на сите сиромашни приврзаници на српската пропаганда, и особено на приврзаниците на грчката и на бугарската пропаганда кои би побарале медицинска помош од српските лекари.⁵⁹⁰ Приливот на српски лекари значително се засилил по Грчко-турската војна во 1897 година и отстапките со кои што османлиската влада ја наградила српската неутралност во војната. Во писмо од 27.10.1897 година, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, го информира МНР во Софија дека српската пропаганда определила десет лекари, кои требало да бидат испратени во Македонија со пропагандна цел. Шопов истакнува дека еден од десетте лекари веќе ја зазел својата позиција во Солун.⁵⁹¹ Притоа, десетте лекари биле распоредени на стратешки важни места за српската пропаганда, како Скопје, Дебар, Кичево, Куманово, Гевгелија, Прилеп, Солун и тн., и истите имале директна наредба бесплатно да го лекуваат егзархиското население што би побарало од нив помош. За разлика од првите српски лекари во

⁵⁸⁷ Данчо Зографски, Создавањето и развитокот на индустријата во Македонија до балканската војна, Годишник на Економскиот факултет, VIII, Скопје 1961, 115.

⁵⁸⁸ Љубиша Доклестиќ, Српско-македонските односи во 19 век, Скопје 1973, 314-315.

⁵⁸⁹ Дел од српскиот медицински персонал во Македонија бил подолго време подготвувам за предвидената мисија. Така, во 1894 година Министерството за надворешни работи на Србија ја испратило Марија Јунгиќ во Виена, за да посетува курс за акушерки. Откако ја добила квалификацијата, Министерството за надворешни работи ги набавило и потребните документи за Јунгиќ да биде испратена како српска акушерка во Битола (Исто, 315, белешка 1010).

⁵⁹⁰ Исто, 314-315.

⁵⁹¹ ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, мф. 4297, ф.331, оп.1, ае.16, с.18, 19, 21, 24, Солун, 27.10.1897.

Македонија, кои потекнувале од Србија, поголем дел од српскиот медицински персонал во првата деценија од XX век, бил со македонско потекло.⁵⁹²

1.3 Во последната деценија на XIX век и Романија сфатила дека медицината била моќно оружје на пропагандното бојно поле. Свесна за начинот на кој што функционирале народите во Македонија, романската пропаганда ги стимулирала влашките лекари да останат во родната земја и да отворат свои ординации. Затоа, во 1893 година, романската влада започнала да го стипендира школувањето на неколку Власи на медицинскиот факултет во Цариград, со обврска, по завршувањето на студиите, истите да се вратат во Македонија и да работат како романски лекари. Во 1900 година дипломирала првата класа на романски стипендијанти, кои веднаш биле распоредени низ болниците во Македонија.⁵⁹³ Д-р Пандели Машу се вработил како романски лекар во велешката болница,⁵⁹⁴ а лекарите Јани Бараку и Симу Бербери отвориле романски ординации во Битола и Костур.⁵⁹⁵ Истата 1900 година, романската пропаганда се обидела да основа романска болница во Солун. За таа цел во административниот центар на Солунскиот вилает бил испратен битолчанецот д-р Шунда, кој успеал да ги придобие д-р Економу од Невеска, лекар во француската болница во Солун, и д-р Христович од Битола, кој имал приватна клиника во приморскиот град. Сепак, во истиот период следувало намалување на романските буџетски средства наменети за пропагандата во Македонија, со што и идејата за основање на романска болница

⁵⁹² Сè до Балканските војни, дејноста на српските лекари претставувала трн во окото на дејците на бугарската пропаганда во Македонија. Така, Дебарската егзархиска митрополија редовно се жали кај Егзархијата за дејноста на српскиот лекар во Кичево и на галичанецот д-р Исо Аџиевски во Дебар, кои давале бесплатна медицинска помош и перманентно агитирале кај „бугарското население“. Во писмо од Дебарската митрополија до Егзархијата од 14.08. 1908 година, се истакнува дека српскиот лекар „оди по нашите бугарски куќи и по бугарските села, и покрај докторлакот проповеда и српски идеи, на кои што веруваат слабите и малодушни луѓе... а тоа не е во интерес на бугарската црква“ (ДАРМ, фонд: Дебарско-кичевска митрополија 1897-1918, кут. 7, о.п 1, а.е 396, л. 17).

⁵⁹³ Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente – (1864-1948) – Volumul I (Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicia de: Adina Berciu – Drăghicescu și Maria Petre), București 2004, 169.

⁵⁹⁴ ДАРМ, фонд Браќа Машови – Велес (1852-1922), кут. 26, КК. 1/321.

⁵⁹⁵ Școli și biserici românești..., 169.

во Солун останала нереализирана.⁵⁹⁶ Во секој случај, во споредба со малиот број на романски приврзаници меѓу влашкото население во Македонија, романската пропаганда располагала со завиден број на лекари и аптекари. Само во Битола „Романците“ имале тројца лекари, од кои еден бил хирург,⁵⁹⁷ а во неколку македонски градови функционирале и романски аптеки.⁵⁹⁸ За да се заобиколат бирократските пречки, овие романски лекари биле пријавувани како училишни лекари во романските училишта, и платата ја примале од романското Министерство за образование и вероисповед. Притоа, тие биле задолжени да му укажуваат бесплатна медицинска помош на сиромашното население што принадежи под нивната партија и да ја разбудат романската националната свест кај Власите-гркомани.

2. Во 1880 година Егзархијата го назначила Кузман Шапкарев за учител во Солун.⁵⁹⁹ За време на неговиот престој во вилаетскиот центар, Шапкарев развил жива кореспонденција со архимандритот Методи Кусев, кого постојано го известувал за сите важни настани во Македонија. Една од темите за кои што Шапкарев пишува во своите писма била и дејноста на грчките лекари и аптекари и нивното огромно влијание кај османлиските власти и егзархиското население.⁶⁰⁰ Во обид да се парира на грчките лекари, тој дава конкретен предлог до Егзархијата да назначи свои лекари во Македонија. Негов прв предлог е д-р Иван Враќат од

⁵⁹⁶ Th. Capidan, *Scoala comercială din Salonic, Peninsula Balcanica*, II/5, București 1924, 76.

⁵⁹⁷ Во овој контекст, егзархискиот училишен лекар во Битола, д-р Ангел Робев, истакнува дека „иако Власите се само 1/10 од бугарското население, тие имаат повеќе свои лекари“ (И. Галчев, *Здравно-социалната дейност...*, 23).

⁵⁹⁸ Исто, 179.

⁵⁹⁹ Кузман Шапкарев, *За възраждането на българщината в Македония*, Неиздадени записки и писма (Съставителство и редакция: Илия Тодоров, Николай Жечев, Предговор: Петър Динеков), София 1984, 295-303.

⁶⁰⁰ Шапкарев вели: „Тие назначија лекари од Атина, со огромни плати, и ги испратија во македонските градови со определена двојна цел: 1) Да го лечат турското население, за да го привлечат кон себе... и во улога на градски лекари да се втурнат меѓу управувачките и влијателни кругови; 2) Како градски лекари, наместо да лечат, со мајсторски отрови да ги истребуваат првенците и поспособните Бугари – интеллигентните предводници на народното дело (Исто, 469).

Воденско, кога Шапкарев го предлага за егзархиски лекар во Струмица.⁶⁰¹ Кусев ја избегнал одговорноста, напоменувајќи дека во отсуство на егзархот тој не можел да одлучува за толку важни прашања. Бурниот развој на бугарската просвета во Македонија во 1880-ите, сепак резултирал со посериозен пристап кон предлогот на Кузман Шапкарев. До 1884 година, во Македонија функционираше неколку бугарски гимназии, педагошки училишта и духовни семинарии. Во рамките на овие установи биле отворени и пансионите, во кои на егзархиските стипендијанти и останати пансионери им биле обезбедени легла, храна, греење и облека. Силната концентрација на ученици во пансионите, како и релативно нехигиенските услови во нив, го поставиле прашањето за ангажирање на медицински лица кои би се грижеле за здравјето на пансионерите. Оттука, во егзархискиот буџет за 1884/85 година, за прв пат биле одделени материјални средства за училишни лекари.⁶⁰² Меѓутоа, недостатокот на квалификуван медицински кадар во егзархиските редови, ги принудил егзархиските водачи да ја разгледаат понудата на лекари од останатите милети. Така, прв и долгогодишен лекар во пансионот при женската солунска гимназија бил власизираниот Албанец, д-р Михаил Христович, зет на Никола Робев, кој со помош на својот дедо во својата куќа отворил и болница, во која се лекувало малобројното егзархиско население во Солун.⁶⁰³

2.1 Доколку главната цел на лекарите кои биле субвенционирани од Бугарската егзархија била „чисто хумана – лекување на болното бугарско население“,⁶⁰⁴ тогаш ангажирањето на лекари од патријаршиските средини воопшто не би претставувало проблем. Меѓутоа, се чини дека лекувањето на

⁶⁰¹ Илија Галчев, За бџдините и делата бџгарски (Непубликувани писма на К. Шапкарев), Пиринско дело, год. 40, бр. 252, Софија 1984, 4.

⁶⁰² За „лекар на гимназијата и пансионот“ во Солунската машка гимназија биле предвидени 48 турски лири годишно, а за лекарства 42 турски лири. Средства за лекар и лекарства биле одделени и за женската гимназија во Солун, за четирикласното машко училиште во Скопје, за двокласното училиште во Сер, за машкиот и женскиот пансион во Битола и за свештеничкото училиште во Скопје (И. Галчев, Здравно-социалната..., 143).

⁶⁰³ Царевна Миладинова погрешно ја нарекува оваа болница „Бугарска болница“. Станува збор за приватна клиника во која најчесто се лечело македонското егзархиско и влашкото романизирано население (Царевна Миладинова-Алексијева, Епоха, земја и хора, Съставителство, коментар и бележки Елисавета Миладинова, Софија 1985, 118-119).

⁶⁰⁴ И. Галчев, Здравно-социалната дейност..., 25.

„болни Бугари“ не било доволно, па егзархот Јосиф одбил да ги назначи Албанецот д-р Васил Георгиади за бугарски лекар во Емборе, и патријаршистот д-р Христо Шанов за егзархиски лекар во Костур. Истовремено, тој испратил писмо до световните власти во Софија дека е „свесен за големата потреба од бугарски лекари во Македонија и дека непрекинато се бараат погодни кандидати, но тие (кандидати, б.н) не треба да бидат туѓинци“.⁶⁰⁵ Дека „лечењето на болни Бугари“ не било примарна цел при ангажирањето на лекари се потврдува од уште едно писмо на бугарскиот егзарх, во кое истакнува дека „наполно ја осознаваме потребата од бугарски лекари во Македонија и нашето гледиште по тоа прашање секогаш било дека задоволувањето на таа потреба е толку итно од гледиште на општественото здравје, колку, ако не и повеќе, од културно-национално гледиште“.⁶⁰⁶ Во овој контекст, Егзархијата го моли Министерството за надворешни работи на Бугарија да ги покани македонските лекари од Кнежевството да се вратат во своите родни места.

Во потрага по начини за прибирање на медицински кадри, се родила идејата да се даваат стипендии за учениците од бугарските гимназии во Македонија, за истите да ги изучуваат медицината и фармацијата во Цариград, Бејрут и во европските центри. Така, за учебната 1889-90 година, од утврдениот буџет на Егзархијата од 565 094 лева, 10 000 лева биле предвидени за стипендисти кои би учеле медицински и правен факултет во горенаведените центри. Според наредбата од бугарскиот министер за надворешни работи, Георги Странски, студентите што ќе ги изучат овие науки биле задолжени да ѝ служат на татковината.⁶⁰⁷ Во подоцнежните проект-буџети, Егзархијата продолжила во ставката „разни расходи“ да внесува суми за различни стипендии. И Бугарската влада се согласила секоја година да испраќа по 10 стипендисти во американското медицинско и аптекарско училиште во Бејрут, кои, по дипломирањето, биле должни да се вратат во своите родни места и да работат на струката. На тој начин, Бугарија сметала дека по 10 години во секој македонски град и поголемо село ќе има бугарски лекар. Притоа биле посочени шест услови што стипендистите

⁶⁰⁵ В. Георгиев и С. Трифонов, Егзарх бугарски Јосиф I, Писма и доклади..., 154-155.

⁶⁰⁶ И. Галчев, Здравно-социалната..., 31.

⁶⁰⁷ Исто, 34.

требало да ги исполнат: да ја завршат полната гимназија со добар успех и добро поведење; да не се повозрасни од 21 година; да се здрави; да се родени во некој од македонските вилаети; да припаѓаат на чисто бугарски егзархиски семејства; родителите да им живеат во Македонија.⁶⁰⁸ Очигледно, за да ја исполнат културно-националната задача за која што зборува бугарскиот егзарх, идните лекари требале да бидат млади и локални бугарски воспитаници, кои преку егзархиските просветни институции веќе биле обликувани по бугарски терк.

2.2 Здравствено-социјалната дејност на Бугарската егзархија била раководена од нејзиниот Училиштен оддел. Основен услов за слободна практика на лекарите во Османлиската империја било одржувањето на задолжителен колоквиум во Цариград, по што веќе не постоеле пречки да се занимаваат со медицинска дејност.⁶⁰⁹ Лекарите што ѝ биле потчинети на Егзархијата биле поделени во две основни групи: училишни и реонски. Вообичаена практика било училишните лекари да бидат и пансионски. Сепак, оваа поделба била повеќе теоретска отколку практична. Малиот број на егзархиски медицински кадар во Македонија, им налагал на лекарите истовремено да ги исполнуваат и двете должности. Поголемиот број егзархиски лекари работеле приватно, во сопствени ординации, но како егзархиски лекари тие биле должни да ги исполнуваат своите задолженија кон Егзархијата. Затоа, нивната плата и задолженијата биле определени со заповед од Бугарската егзархија. Така, секој лекар назначен од Училишниот оддел на Егзархијата бил должен: „1) Да одговори на секоја покана од управникот на епархијата за давање на медицинска помош во вонредни случаи, за што би му биле исплатени патни трошоци; 2) Најмалку два пати годишно, да го обиколува целиот регион без патни трошоци, и да му дава бесплатна медицинска помош на секој сиромав Бугарин; 3) По секоја обиколка да достави медицински извештај до Егзархијата, во кој ќе ја извести за состојбата во поверениот реон, и; 4)

⁶⁰⁸ Исто.

⁶⁰⁹ Во своите спомени, Христо Татарчев раскажува како тој и неговиот братучед Божирад Татарчев прошле на колоквиумот во Цариград, и вели: „По тринеделен престој (во Цариград), пред професори од кои што повеќето беа Грци, во Универзитетот одржавме еден сериозен колоквиум – тој беше одржан на француски и германски, по сите предмети, со исклучок на (предметите од) природните науки. Испитот за секој (предмет) траеше по повеќе од три часа. Не остана предмет по кој што не нè испрашаа (Първиятъ комитетъ на ВМРО..., 94).

да ја буди националната свест кај Бугаринот во (назив на градот) и околината, секогаш кога ќе има контакт со него“.⁶¹⁰ Не ни е познато дали Егзархијата била запознаена со делот од Хипократовата заклетва во кој лекарите се обврзуваат дека нивната единствена дејност при влегувањето во нечиј дом ќе биде лекување на болните, но нејзината четврта заповед до егзархиските лекари јасно покажува дека таа не се согласува со Хипократ. Од друга страна, со оглед на фактот што овие задолженија воопшто не се промениле сè до крајот на османлиската доминација во Македонија, се чини дека и по повеќе децениско дејствување на егзархиските црковно-просветни институции, националната свест кај „Бугаринот“ во Македонија не била разбудена ни до Балканските војни,⁶¹¹ или пак воопшто и не постоела во обликот во кој што бугарските институции сакале да ја претстават пред европската јавност.

Напорите на Бугарската егзархија да обучи и привлече образован медицински кадар од егзархиските средини не давале плод сè до крајот на XIX век. До 1897 година, единствените егзархиски лекари кои биле образовани во западните медицински центри биле братучедите Христо и Божирад Татарчеви, кои студирале на медицинските факултети во Цирих и Берлин, и охриданиецот Ангел Робев, кој дипломирал на медицинскиот факултет во Лајпциг.⁶¹²

Околностите налагале во играта да се вклучат фактори со поголема политичка и финансиска моќ.

2.3 Како резултат на неутралноста за време на Грчко-турската војна од 1897 година, Бугарија се стекнала со нови бенефиции во Македонија. Истата година

⁶¹⁰ И. Галчев, Здравно-социалната, 36

⁶¹¹ При назначувањето за егзархиски лекар во Драма, на 6.10.1911 д-р Михаил Крстев добил задолжение да ја разбуди националната свест на Бугаринот во Драма и околината. Само неколку дена претходно, Егзархијата го назначила д-р Кирил Георгиев за реонски лекар во Куманово. Притоа, во писмо од 29.09.1911 година, лекарот е известен дека „Егзархијата верува дека тој со полно сознание ќе го исполни својот долг кон народот, не само како лекар, туку и како Бугарин родољуб, кој никогаш не треба да го испушти случајот да ја буди националната свест кај нашиот народ“ (Исто, 36, 121).

⁶¹² Христо Татарчев бил назначен за училишен лекар во Солун, а Божирад за лекар на 4 машки и 3 женски пансионери во Скопје (Първият комитет на ВМРО..., 95). По само една година, во 1893, Божирад Татарчев го напуштил Скопје и заминал на специјализација во Париз. Д-р Ангел Робев бил назначен за училишен и пансионски лекар во Битола, каде што ги предавал предметите хигиена и популарна медицина.

Кнежеството добило нови три владички берати за Струмичката, Дебарската и Битолската епархија и право да отвори трговски агентства во Солун, Битола, Скопје, а во 1898 година и во Сер.⁶¹³ Српската неутралност за време на војната помеѓу Османлиската Империја и Грција била исто така наградена со право за отворање на српски училишта во Битолскиот и Солунскиот вилает, како и со назначување на Фирмилијан за администратор на скопската патријаршиска митрополија.⁶¹⁴ Бугарската пропаганда набрзо ги почувствувала српските придобивки на своја кожа. На десет места во Македонија биле испратени српски лекари, кои му овозможувале бесплатна медицинска помош на егзархиското население. Така, во 1897 година бил испратен српски лекар во Прилеп, кој поради своите услуги веднаш се стекнал со извесно влијание во градот. Набргу потоа било отворено и српско училиште, кои за краток период успеало да отргне околу 250 ученици од локалните бугарски училишта.⁶¹⁵ Со цел да ја унапреди својата пропаганда, но и да им парира на српските ривали во Македонија и да го заземе теренот што привремено го препуштило поразеното грчко кралство, бугарскиот премиер Константин Стоилов започнал подолга расписка со своите трговски агенти во македонските вилаети. Дискусијата главно била насочена кон преговарање со ТМОРО,⁶¹⁶ но дел од извештаите на трговските агенти го убедиле Стоилов дека црковно-училишната активност не била доволна за остварување на бугарските интереси во Македонија. Пресудна улога за промена во дотогашната политика одиграле неколку извештаи на бугарскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов. Кон крајот на 1897 година Ризов го поставил прашањето за привршување на борбата за приложување на ферманот од 1870, по што го повикал кабинетот на Стоилов веднаш да открие филијали на бугарската Народна банка во Македонија, да го форсира прашањето за изградба на железничка линија помеѓу Ќустендил и Куманово, да направи драстични модификации во училишните

⁶¹³ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 102.

⁶¹⁴ Димитар Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает 1893-1903, II издание, Скопје 1982, 23.

⁶¹⁵ Ѓ. Шопов, Бугарската екзархија и националноослободителното движење во Македонија и Одринско 1878-1912, Известия на Църковноисторически и архивен институт, том 3, София 1985, 335.

⁶¹⁶ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 247-251.

програми за бугарските училишта во Империјата, и да се испратат во Македонија квалитетни бугарски лекари, аптекари и адвокати.⁶¹⁷ Стоилов ги одобрил барањата на својот трговски агент, и ги исцртал идните насоки за дејност на неговата влада: „По добивањето на последните берати, особено на оние за Дебар и Битола, сметам дека ферманот за уредувањето на Егзархијата е исполнет и дека црковната програма за Македонија е остварена. Мислам дека е време да се направи еден чекор напред во нашата македонска политика... Тој чекор треба да биде во двојна насока: а) Преку добивање possession de facto (сопственост на дело, б.н) на Македонија – трговски агентства, поврзување (на) железниците, банките, лекари, учители и сето останато што може да попадне под категоријата на prise de possession (стекнување на сопственост, б.н)...“.⁶¹⁸

Во 1898 година бил направен обид за да се разбере какви резултати би се постигнале од дејноста на бугарски лекари во Македонија. Во доверливо писмо од 2.06.1898 година до бугарскиот премиер и министер за надворешни работи, Стоилов, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, пишува дека се сретнал со д-р Владимир Руменов, кој патувал кон Скопје и му се доверил на бугарскиот агент дека токму тој бил експериментот. Доколку Руменов се покажел како корисен, тогаш прашањето за испраќање на други лекари во Македонија би било конечно решено. Доктор Руменов бил назначен за лекар во женското и во педагошките училишта во Скопје директно од Военото министерство. За неговата дејност бугарскиот трговски агент во Скопје се изразува со суперлативи: „Со својата неуморна дејност во кругот на својата специјалност, како и со својот патриотизам, д-р Руменов наполно ги оправда целите и очекувањата за кои што е испратен во тој крај на Македонија. Подготвен е во секое време, дење и ноќе, при првиот повик да им укаже медицинска помош на оние на кои што истата им е потребна... и не избегна во ниеден случај да биде корисен за... бугарското црковно-училишно дело и воопшто за бугарските општествени интереси“.⁶¹⁹ И Шопов сметал дека биле постигнати добри резултати од дејноста на д-р Руменов и му препорачува на

⁶¹⁷ Никола Гацевъ, Солунската българска търговска гимназия, сб. Солун, София 1934, 295; Ангел Джонев, Македония в железопътната политика на България, 1878-1918 г., Кюстендил 2008, 113.

⁶¹⁸ В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 120-121.

⁶¹⁹ И. Галчев, Здравно-социалната..., 102-103.

Кнежеството да испрати субсидирани лекари и во другите македонски градови. Солунскиот трговски агент истакнал и дека испраќањето на бугарски лекари во Македонија е „моќно средство, силен лост за поттикнување на успехот на нашето дело... Можеби и нема друга професија која што толку успешно и толку сигурно ќе влијае врз населението, како лекарската“. Затоа тој препорачува да се побрза со испраќање на бугарски лекари, особено во градовите Воден, Ениџе Вардар, Гевгелија, Велес, Неврокоп, Дојран и Кукуш.⁶²⁰

Плодната активност на д-р Руменов ја убедила бугарската влада во ползноста од бугарски лекари во Македонија. Низ целото Кнежевство бил направен избор на стручни и интелегентни медицински кадри и во текот на 1898 година кон македонските градови се упатила елитна единица на лекари, назначени и финансирани од бугарското Министерство за надворешни работи. Прв пристигнал прилепчанецот Јордан Јанчулев, кој со средства обезбедени од бугарското Министерство за просвета, од Егзархијата и од егзархиската општина во Прилеп, го завршил медицинскиот факултет во Лион. Доктор Јанчулев бил назначен за пансионски лекар во бугарската машка егзархија во Битола.⁶²¹ Веднаш по него за лекар во Сер бил назначен уште еден прилепчанец, д-р Јордан Митров, кој само неколку месеци претходно го завршил медицинскиот факултет во Киев. Третиот назначен лекар бил Милан Братов од Стара Загора, кој штотуку дипломирал на медицинскиот факултет во Нанси и веднаш бил назначен за бугарски лекар во Воден, каде што следната година отворил и аптека.⁶²² Заедно со тројцата лекари, во Македонија пристигнала и акушерката Николина Гаврикова, која што Министерството за надворешни работи ја назначило во Скопје.⁶²³ Задолженијата на овие лекари биле речиси исти со оние на медицинските лица што ги назначувала Бугарската Егзархија. Единствената разлика се состоела во тоа што овие лекари поднесувале извештај за својата работа во Министерството за надворешни работи на Бугарија, или кај бугарските трговски агенти.

⁶²⁰ Исто..., 32.

⁶²¹ ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, мф. 4297, ф.331, оп.1, ае.35, с.1-31, Битола, 15.11.1898.

⁶²² И. Галчев, Здравно-социалната..., 113, 122.

⁶²³ Исто, 37.

Може да се забележи дека горенаведениот медицински персонал бил упатен во локалитети во кои што патријаршиските позиции биле посилни од оние на Егзархијата, или пак, како што е случајот со Скопје, во места кон кои што српската пропаганда покажувала силни претензии. Во овој контекст, симптоматичен е одговорот од бугарскиот премиер и министер за надворешни работи, Димитар Греков, кој на барањето од битолскиот митрополит Григориј и од егзархиската црковна општина во Прилеп да се премести д-р Митров од Сер во Прилеп, одговорил дека не може да го исполни барањето, бидејќи Министерството не располагаало со доволно средства, а оние што ги имало ги наменувало за „назначување на лекари каде што бугарското население е малобројно и не може самото да се заштити од туѓите пропаганди“.⁶²⁴ Оваа изјава од еден бугарски премиер целосно ја депласира тезата на бугарската историографија дека целта на бугарските лекари во Македонија била од чисто хумана природа. Од друга страна, зборовите на Греков претставуваат и своевиден парадокс, бидејќи покрај тоа што ѝ противречат на тезата за хуманата активност на бугарските лекари, оставаат впечаток дека на прилепчани не им бил потребен лекар, затоа што како егзархисти веќе биле придобиеени за бугарската кауза! За иронијата да биде поголема, двајца од тројцата лекари субвенционирани од Министерството за надворешни работи биле од Прилеп.

2.4 Интервенцијата на кнежевското МНР ја поставила бугарската здравствено-пропагандна дејност на поцврста основа. Меѓутоа, безбедноста во Кнежеството Бугарија и стравот за сопствениот живот во османлиските провинции и во иднина претставувале пречка при ангажирањето на медицински кадар. Затоа, Егзархијата и владата во Софија биле принудени да бараат алтернативни решенија за унапредување на својата „хумана“ дејност во Македонија. Во 1899 година егзархот Јосиф I издал наредба во гимназиите и во педагошките училишта во Солун, Битола, Сер и Скопје да се изучуваат предметите антропологија, хигиена и практична медицина. Целта на оваа заповед била идните учители да се оспособат за давање на медицинска помош, со што делумно би се намалила големата потреба од лекари.⁶²⁵ Мошне сериозно се размислувало и за отворање на бугарски

⁶²⁴ Исто, 123.

⁶²⁵ В. Георгиев и С. Трифонов, Егзарх български Йосиф I..., 167.

клиники во Битола, Солун и Скопје.⁶²⁶ Бугарските министерства ги синхронизирале своите акции и започнале целонасочна активност за привлекување на медицински кадри и нивно испраќање во Македонија: 1) Оние лекари што работеле во Македонија, а биле на платниот список на Министерството за надворешни работи на Кнежевството, добивале двојни повисоки плати од своите колеги во Софија, и речиси тројно поголеми средства од еден директор на средно училиште. Така, додека директорот на бугарското педагошко училиште во Сер имал годишна плата од 80 турски лири, д-р Димитар Владов, како реонски лекар во Солун и училишен лекар во Битола добивал 235 турски лири;⁶²⁷ 2) Министерството за војска им го одложувала воениот рок на бугарските поданици што работеле како лекари во македонските вилаети. Во една преписка помеѓу бугарското МНР и Министерството за војска на Бугарија, МНР побарало да му се одложи воениот рок на д-р Милан Братов од Стара Загора, за истиот да може „успешно да ја заврши полезната работа за татковината во град Воден“. Министерството за војска го прифатило барањето, под услов д-р Братов да остане на служба во Македонија уште три години;⁶²⁸ 3) Министерството за внатрешни работи на Кнежевството, во соработка со Дирекцијата за јавно здравје, во повеќе наврати ги повикува македонските лекари што работеле во Бугарија, да ги напуштат своите работни места и „да се вратат во своите родни краишта, за да се предадат на професијата во

⁶²⁶ Во потрага по начин за назначување на лекари и акушерки во Македонија, некои бугарски општественици, учители, лекари и друштва ја дале идејата за изградба на амбуланти или болници. Така, на пример, Евтим Спространов му предложил на егзархот Јосиф I отворање на амбуланта во Битола, која би давала бесплатна медицинска помош за сето егзархиско население во вилаетот. Според Спространов, оваа амбуланта би била претходник на идната бугарска болница во градот. Истовремено, тој препорачува да се отвори бугарска болница во Солун, која што би имала повеќе одделенија, од кои што најважно било хируршкото одделение. Спространов смета дека треба да се отвори бугарска болница и во Скопје, напоменувајќи дека: „Солун е окото на Македонија и таму му се покажува сè на европскиот културен свет. Скопје непрекинато се наоѓа во опсегот на српската пропаганда, а Битола, ако не сега, во иднина ќе биде напаѓана од Албанците“. Егзархот ја поддржал иницијативата, но поради административни пречки и недостаток на финансиски средства, Бугарија не успеала да отвори свои болници во османлиска Македонија (И. Галчев, Здравно-социалната..., 39-40).

⁶²⁷ Илия Галчев, Българската просвета в Солунския вилает, София 2005, 120; И. Галчев, Здравно-социалната..., 110.

⁶²⁸ И. Галчев, Здравно-социалната..., 113.

служба на своите сонародници“. Притоа, Министерството за внатрешни работи остро ја прекорува Егзархијата поради пречките што им ги правела на некои македонски лекари, и ја советува да овозможи поголема слобода за лекарите при нивните дејствија за „постигнување на предназначената цел“. ⁶²⁹

Сите наведени привилегии биле последица на важната улога што им била наменета на лекарите во пропагандната војна за Македонија. За само неколку години, разните стимулации придонеле за драстично зголемување на бугарскиот медицински кадар во Македонија, со што во секое поголемо или стратешко место за бугарската пропаганда работел и бугарски лекар. ⁶³⁰ Овие медицинари најчесто биле на платниот список на Бугарската Егзархија, поретко на егзархиските црковно-училишни општини, но, понекогаш, особено кога постоеле поволни услови како Грчко-турската војна од 1897 година, или кога се заканувала опасност, каква што била територијалната поделба на сектори предвидена со Мирцштегската програма, бугарските лекари во Македонија биле врбувани и субвенционирани директно од кнежевското МНР. ⁶³¹ Притоа, од сите нив, без исклучок, се барало да го разбудат „бугарското национално сознание кај народот“, за што биле наградени со високи плати и, понекогаш, со генералски и полковнички чинови. ⁶³² При извршувањето на нивните задачи, лекарите ја уживале поткрепата на Егзархијата, трговските агенти, и сите останати бугарски пропагандни фактори во Османлиската Империја. Во тој контекст, ќе ја истакнеме наредбата што бугарското МНР ја упатило до својот трговски агент во Сер, Стефан

⁶²⁹ Исто, 35.

⁶³⁰ Освен во поголемите места, во кои што функционираше бугарски средни училишта, како Солун, Битола, Скопје и Сер, Егзархијата и МНР ги финансирале и лекарите што работеле во Воден, Куманово, Струмица, Гуменце, Тетово, Гостивар, Костур и др.

⁶³¹ Така, во 1904 како платеници на бугарското Министерство за надворешни работи, во 1904 година во Македонија доаѓа нова група на лекари и акушерки: Во Скопје се назначени д-р Никола Герасимов, д-р Петар Кушев и акушерката Рајна Чкартова, во Солун д-р Димитар Владов, во Штип д-р Иван Голев, а во Битола била испратена акушерката Константина Христова (ДАРМ, фонд Бугарско Трговско Агентство – Битола, мф. 4297, ф.331, оп.1, а.е.104, с.1-10, 1.09.1904; Исто, а.е 105, с.1-6; Исто, а.е.107, 24.05.1904).

⁶³² Д-р Владимир Руменов од Крушево достигнал до чинот санитарен генерал, д-р Петар Кушев од Велес имал чин полковник, д-р Ѓорѓи Николов од Охрид станал потполковник и тн.

Кукурлиев. Откако во 1901 година МНР го назначило штипјанецот д-р Иван Голев за лекар во Сер, на Кукурлиев му било порачано целосно да соработува со лекарот, и да не заборави дека преку него може да постигне одлични резултати при „сплотувањето на Бугарите и будењето на нивната национална свест“.⁶³³

2.5 Во своите записи од 1903 година за историјата на аптекарството во Османлиската Империја, германскиот новинар Бернхард Штерн истакнува дека состојбата била трагична. Во првите децении на XIX век во Цариград постоеле само 5 аптеки, создадени по германски образец, а во останатите поголеми места во Империјата имало само т.н дрогерији, во кои лекарствата се продавале без рецепт. Штерн тврди дека во османлиската метропола не можеле да се порачаат и да се приготват лекарства, бидејќи за тоа недостасувале најосновните помошни средства, а аптеките не биле снабдени ниту со лекарственици, т.н фармакопеи, во кои што биле запишани правилата за приготвување на лекарства. Лекарите биле постојано загрижени дека нивниот рецепт нема да биде разбран од аптекарот. Доколку аптекарот бил совесен, што за жал се случувало многу ретко, тој одговарал дека го нема бараниот лек. Меѓутоа, аптекарот најчесто го продавал тоа што го поседувал, без да води сметка дали се работи за бараниот лек или не. Така, пациентите често пати добивале шеќер наместо бизмут, или жива наместо оловен мелем.⁶³⁴ Ако положбата со аптекарството била ваква во османлискиот главен град, можеме само да претпоставиме каква била положбата во Македонија.

Кон средината на XIX век дошло до зголемување на бројот на аптеките во Империјата, меѓутоа, во тоа време аптека можел да отвори секој што ќе посакал, дури и ако сопственикот на аптеката нема никакви познавања од фармација. Во 1850 година бил донесен државен закон со кој сопствениците на аптеки требале да полагаат испит по специјалноста, а во 1873 уредувањето на аптеките било ставено под државна контрола.⁶³⁵ Меѓутоа, без разлика на строгите мерки преземени од Медицинскиот совет во Цариград, состојбата во Македонија не била драстично сменета. Малиот број на аптеки, кои претежно се наоѓале во грчки раце, го

⁶³³ И. Галчев, Здравно-социјалната..., 124.

⁶³⁴ Bernhard Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, Berlin 1903, 66.

⁶³⁵ Исто, 67.

принудувале македонскиот народ да прибегнува кон лечење со разни билки и растенија, чија што употреба најчесто била пропратена со таинствени обреди, како баење, магии и сл.⁶³⁶

Бугарската егзархија немала законско право да назначува аптекари и да отвора аптеки во Османлиската Империја, па оттука во нејзиниот годишен буџет не биле предвидени средства за оваа намена. Постојните аптеки во кои што егзархиското население се снабдувале со лекаства најчесто биле во сопственост на грчки аптекари, на општинските еснафски организации,⁶³⁷ или пак на приватници-егзархисти, за кои што фармацијата претставувала бизнис. Бугарските дипломатски претставници биле свесни за значењето што аптеките би можеле да го имаат при обликувањето на националната свест на македонското население и биле во постојана потрага по дупки во законот, преку кои што би можеле да ги заобиколат бирократските пречки. Во 1898 година, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, во писмо до бугарското МНР го засегнал прашањето за отворање на бугарски аптеки во Македонија и препорачал Министерството да им даде материјална помош на бугарските лекари во Македонија за да отворат аптеки.⁶³⁸ Министерството го прифатило предлогот на Шопов и оттогаш сите аптеки што биле во склоп на бугарските ординации во Македонија официјално се наоѓале во сопственост на бугарските лекари, но реално биле финансирани од кнежевското Министерство за надворешни работи. На сличен начин започнала да дејствува и Егзархијата. Голем дел од егзархиските аптекари се воделе како приватни сопственици на аптеките, но во суштина средствата за отворање на аптеки и нивната годишна плата биле обезбедени од Бугарската егзархија. Вакви биле пред сè аптеките во Воден, Лерин, Куманово и останатите места каде што биле силни грчката и српската пропаганда.⁶³⁹ За да обезбеди квалитетен фармацевтски кадар, од 1900 година Егзархијата секоја година давала по две

⁶³⁶ К. Николчев, Материали за историјата на аптечното дело в Бугарија, Софија 1929, 79-80.

⁶³⁷ За начинот на кој што еснафските организации во Македонија ги отворале аптеките, види: Иванъ П. Крайничанецъ, Спомени отъ изминалия пѣтъ въ живота ми, Скопие 1942, 55-57.

⁶³⁸ И. Галчев, Здравно-социалната..., 46.

⁶³⁹ К. Николчев, Материали за историјата на аптечното дело..., 103.

стипендии за учениците од егзархиските средни училишта, кои по завршувањето на студиите биле обврзани да се вратат во татковината и да отворат аптека.⁶⁴⁰

Како и во случајот со бугарските лекари, една од главните цели на овие бугарски аптеки било „будењето на националната свест“ на македонското христијанско население. Тоа го потврдуваат редица извори. По повод отворањето на бугарската аптека во Воден, Егзархот Јосиф I истакнал дека „аптека(та) без сомнение ќе послужи и за закрепнување на националната свест на околното население“,⁶⁴¹ а архиерејскиот намесник во Куманово, архимандритот Дионисиј, запишал дека „главна задача на аптеката во иднина е да биде изворот преку кој ќе се обезбедат средства за егзархиското училиште во Куманово, и од неа се очекува да игра важна улога од национално гледиште“.⁶⁴²

*

* *

Кога бугарските дипломатски претставници, црковни лица и историчари пишуваат за грчките, српските и романските лекари во Македонија, најчесто употребуван термин за да се опишат овие инородни медицинари е терминот *пропагандисти*.⁶⁴³ Од друга страна, потребата од бугарски лекари во Македонија се објаснува со две коренито различни цели: 1) чисто хумана – да ги лекуваат болните Бугари; 2) политичка – да ги заштитиуваат Бугарите од стремежите на туѓите пропаганди.

⁶⁴⁰ И. Галчев, Здравно-социалната..., 179.

⁶⁴¹ Исто, 176.

⁶⁴² Исто, 177.

⁶⁴³ Илија Галчев тврди дека, иако не толку масивно како нивните грчки колеги, српските лекари биле пропагандисти, чија што единствена цел била да го србизираат бугарското население. Во писмо од 27.06.1908 година до бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, егзархискиот архиерејски намесник во Воден вели дека грчките лекари биле „повеќе експлоататори и паразити, отколку исцелители на човечките болести. Во извештај од 17.11.1907, бугарскиот трговски агент во Скопје го известува Министерството за надворешни работи дека влашкото малцинство ги користи своите лекари за пропагандни акции (Исто, 17,21,23).

За да ја тестираме оваа теза, ќе ги истакнеме трите главни обвинувања што бугарските автори им ги накалемуваат на другите балкански лекари: 1) Тие се финансирани од нивните односни министерства; 2) Агитираат кај беспомошниот сиромашен слој од населението; 3) Ја користат медицината за да го убедат населението да се изјасни како грчко, српско или романско.

Што се однесува до првата теза, романските лекари биле финансирани од романското Министерство за образование, а српските медицинари добивале плата од Министерството за надворешни работи на Србија. Грчките лекари најчесто биле финансирани од локалните патријаршиски општини, но во одредени случаи материјалните средства ги обезбедувало грчкото министерство за надворешни работи. Како и нивните грчки колеги, мал дел од бугарските лекари биле плаќани од локалните егзархиски црковно-училишни општини. Поголемиот број на бугарски лекари се наоѓале на платниот список на Бугарската егзархија, чиј буџет бил одобруван од бугарското Министерство за надворешни работи, а извесен број на лекари биле директно назначени и финансирани од бугарското МНР.

Според втората теза, српските, грчките и романските лекари агитирале кај сиромашниот слој од населението, на кој што му нуделе бесплатна медицинска помош и лекови. Овој факт е потврден и од изворите. Меѓутоа, во задолженијата што бугарските лекари ги добивале од Егзархијата и од бугарското МНР, постојано било нагласувано дека една од нивните должности била бесплатно да го лекуваат сиромашното население.

Третото обвинување кон српските, грчките и романските лекари-пропагандисти се состои во тоа што тие се обидуваат да ја *променат* националната свест на населението. Должност, пак, на бугарските лекари била да ја *разбудат* националната свест на нивните пациенти. Во случајот, наместо знак на равенство, бугарската историографија ја користи семантиката за да се истакне некаква непостоечка разлика. Впрочем, како би можеле грчките, или српските лекари да ја променат националната свест на населението, ако истата не е разбудена?

Оттука, можеме да резимираме дека во битката на бугарските автори за докажување на чисто пропагандистичките цели на грчките, српските и романските лекари во Македонија, и на хуманите цели на бугарскиот медицински персонал, Хипократ е жртвуван во име на хипокрит

V

УЧЕБНИЦИТЕ И ПРОПАГАНДАТА

Предмети што најмногу ја градат кај учениците претставата за нацијата и општеството се историјата, националниот јазик и географијата. Оттука, нивното место во учебните програми често се перцепира како индикатор за тоа што се очекува од училиштето, и дали од него се бара да изврши национално-општествена интеграција на младите генерации.

Следејќи ја бугарската историографија се добива впечаток дека грчките и српските учебници по историја, географија и литература претставувале пропагандно средство, со кое што Грција и Србија се обидуваале да ја наметнат лагата дека Македонија е нераскинлив дел од општогрчкиот и општосрпскиот организам. Притоа, бугарските учебници се третираат како евангелија по патриотизам, кои што на младите ученици им ја презентираат историската вистина.⁶⁴⁴ За да видиме во колкава мера изнесеното соодветствува со реалноста, ќе ги сумираме основните тези во грчките, српските и романските учебници по историја, литература и географија, и ќе ги спротивставиме со тезите што ги пласирале бугарските учебникари.

1.1 Во првите децении на XIX век во Македонија пристигнале првите српски учебници, кои кон средината на векот станале основна литература во повеќето македонски училишта во кои што се вршела световна настава. Постојните, малобројни, домашни учебници ни оддалеку не можеле да ги покријат барањата за современата настава, ни од квантитативен, ниту од квалитативен аспект.⁶⁴⁵ Со оглед на тоа што во текот на 1850-ите години во Србија била отпечатена сета потребна литература за српските основни училишта, овие српски учебници се покажале мошне погодни и за современиот наставен метод во христијанските училишта во Македонија. Токму овие моменти условиле во словенските училишта

⁶⁴⁴ Наум Кайчев, *Македонијо възжелана, Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912)*, София 2006, *passim*; В. Божинов, *Българската просвета в Македонија...*, *passim*.

⁶⁴⁵ Ристо Кантарчиев, *Учебници и книги што биле во употреба во македонските училишта во XIX век, Просветно дело XVII/7-8*, Скопје 1961, 428.

во Македонија во текот на 1850-ите и 1860-ите години, во северниот, западниот и делумно во централниот дел на Македонија, од словенските книги и учебници најмногу да се употребуваат српските учебници.⁶⁴⁶ Влијанието на овие учебници било толку големо, што во текот на неколку децении сите книги што биле напишани со кирилско писмо, па макар тие биле руски или бугарски, се нарекувале „српски книги“.⁶⁴⁷

До 1878 година Македонија добивала занемарливо место во српските учебници. Раздвижувањето на Балканот по Руско-турската војна од 1877/78 и Берлинскиот конгрес ја поттикнало српската држава отворено да ги истакне своите претензии на југ, а тезата за српскиот карактер на Македонија станала официјална српска политика. Ваквата српска политика била најочигледна во учебниците по географија, каде што уште во 1878 година Македонија била претставена како земја во која што живеело мнозинско српско население. Паралелно биле воскреснати и главните симболи на средновековна Србија во Скопје, Сер и Прилеп. При описот на македонските градови, биле истакнувани моменти од српската историја и фолклор. Српските учебникари како по договор повторувале дека Скопје било седиште на српските кралеви, Прилеп бил градот на Крали Марко, Солун градот на Дојчин војвода, а Битола била родното место на српскиот сремски војвода Јован Манастирлијата.⁶⁴⁸

Во сличен размер со своите колеги географи, авторите на српските учебници по историја го експлоатирале Средновековието како аргумент за српските права врз Македонија. Основен мотив во овие учебници бил Златниот век на српската држава, односно времето кога Србија го доживеала својот најголем процут – периодот на Немањиките и, пред сè, владеењето на Стефан Душан. Главните мотиви во историските лекции за Македонија биле крунисувањето на цар Душан во Скопје и прогласувањето на српската патријаршија во Сер. Притоа, преку овие два настани српската државна идеја се поврзувала со географска симболика, релевантна за современите надворешнополитички претензии на

⁶⁴⁶ Ристо Кантарчиев, Македонското преродбенско училиште, Скопје 1965, 91-92.

⁶⁴⁷ Никола Еничеревъ, Спомени отъ моето учителство въ Прилѣпъ, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XX, София 1904, 18.

⁶⁴⁸ Н. Кайчев, Македонийо възжелана..., 152, 154.

Србија.⁶⁴⁹ Од друга страна, сите историски настани што би го ставиле под сомнеж српското право врз Македонија биле премолчувани, или погрешно толкувани. Така, Самуиловото царство најпрво биле премолчувано, потоа било кратко споменато како некаква нејасна македонска држава, за подоцна да прерасне во Македоно-српско царство.⁶⁵⁰ Слично се однесувале и авторите на учебниците по литература. Најпрво спомнувале дека во Средниот век градот Прилеп често ја менувал власта, за потоа речиси целиот расказ да се посвети на славната ера кога во градот владеел „српскиот крал Марко“.⁶⁵¹

Основна специфика што ги разликува српските од бугарските и грчките учебници е фактот што во одреден период, делови од неколку учебници наменети за српските училишта во Македонија биле издадени на македонски јазик. Уште во 1879 година Деспот Бацовиќ имал готов ракопис за „Буквар за српско-македонските основни училишта“, бидејќи во времето додека учителствувал во Македонија, Бацовиќ дошол до сознание дека колку повеќе се применува „македонскиот дијалект“ во наставата, толку повеќе подоцна би бил прифатен српскиот книжевен јазик.⁶⁵² Истата година, српскиот политичар Матија Бан предложил најмалку три книги годишно да се објавуваат на српско-македонски јазик, кој со текот на времето сè повеќе би се приближувал кон литературниот српски јазик.⁶⁵³ Сличен предлог во 1887 до Друштвото Св. Сава упатил и докторот Светислав Правица, кој сметал дека Друштвото треба да се нафати со задачата да печати книги на српско-македонски дијалект, сè додека македонските ученици не го научат српскиот јазик.⁶⁵⁴ Во истиот контекст и Милован Миловановиќ во 1888 година истакнал дека „македонски учебници“ биле во тој момент единствен пат по

⁶⁴⁹ Исто, 131-132.

⁶⁵⁰ Наум Кайчев, „Македоно-српска царевина“ срещу „Западното българско царство“, митът „Македония“ в българските и сръбските учебници по история, Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите, Благоевград 1997, 399.

⁶⁵¹ Н. Кайчев, Македонийо възжелана..., 108.

⁶⁵² Љ. Доклестик, Српско-македонските односи во 19 век..., 350.

⁶⁵³ Никола Сотировски, Кон историјата на македонизмот во работата на српската национална пропаганда во Македонија во втората половина на XIX век, Годишник на Правниот факултет, бр. VII, Скопје 1962, 133-134.

⁶⁵⁴ Климент Цамбазовски, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје 1960, 173-174.

кој српската пропаганда би можела да навлезе во Македонија и да го потисне бугарското културно-просветно влијание.⁶⁵⁵ Српскиот дипломатски претставник во Цариград, Стојан Новаковиќ, презел конкретни чекори и побарал од Министерството за образование да овозможи издавање на „Македонски буквар“. Министерот Владан Ѓорѓевиќ го прифатил барањето и веднаш се пристапило кон изработка на посакуваниот буквар.⁶⁵⁶ Во текот на 1888 година Македонците Коста Групчев и Наум Евров го превеле на македонски српскиот буквар на С. Чутурило, а врз основа на постаро издание од букварот на Чутурило, и Деспот Бацовиќ изработил буквар на македонски јазик.⁶⁵⁷ Истовремено и српскиот публицист Милојко Веселиновиќ изработил „Македонски буквар“, кој се разликувал од другите два буквари во тоа што не бил целосно напишан на македонски, туку содржел и текстови на српски јазик. Токму од оваа причина комисијата на српското Министерство за образование го прифатила букварот на Веселиновиќ,⁶⁵⁸ кој во октомври 1888 година ја минал османлиската цензура, а во периодот јануари-мај 1889 година бил отпечатен во 7000 примероци, под името „Буквар за народне школе“, или популарно „Македонски буквар“.⁶⁵⁹ Пролетта 1890 година во Цариград биле отпечатени 6000 примероци од „Македонска читанка“ (Читанка за народне школе, II разред, у Отоманској царевини), која содржела текстови на македонски и српски јазик и која следната година доживеала второ издание во 10000 примероци. Со оглед на тоа што во подоцнежните години српската пропаганда веќе не наоѓала за потребно да го помага „македонизмот“, читанката била вториот и последен македонски учебник за српските училишта во Македонија.⁶⁶⁰

1.2 До втората половина на XIX век, грчките истории биле пишувани од странски автори и биле целосно посветени на историјата на античка Грција. Со

⁶⁵⁵ Љ. Доклестиќ, Српско-македонските односи во 19 век..., 350.

⁶⁵⁶ К. Џамбазовски, Културно-општествените врски..., 248-249.

⁶⁵⁷ Љ. Доклестиќ, Српско-македонските односи во 19 век..., 350.

⁶⁵⁸ Блаже Ристовски, Крсте П. Мисирков (1874-1926), Прилог кон проучувањето на развитокот на македонската национална мисла, Скопје 1966, 52-53, 55.

⁶⁵⁹ Климент Џамбазовски, Стојан Новаковиќ и македонизам, Београд 1965, 151.

⁶⁶⁰ За толкувањата и причините поради кои што српската пропаганда престанала да издава „македонски учебници“, види: Љ. Доклестиќ, Српско-македонските односи во 19 век..., 354, белешка 1207.

оглед на тоа што овие дела ги глаорифицирале античките Грци и ја третираше Грција како колевка на европската цивилизација, а, од друга страна, не постоела историја на Грција напишана од грчки автор, грчката држава ги прифатила овие странски трудови и ги користела во своите училишта речиси 40 години.⁶⁶¹

Во 1877 година таткото на модерната грчка историографија, Константинос Папаригопулос, го завршил своето шестомно дело за Историјата на грчката нација. Притоа, Папаригопулос ја лансирал тезата дека грчкото национално единство се базира врз историски, лингвистички и географски континуитет од античка до современа Грција, со што го поставил стандардот според кој што во иднина се пишувале грчките учебници по историја. На тој начин грчката историографија, воедно и грчките учебници по историја, излегле од тесните рамки на историјата на античка Грција.⁶⁶² Според овој нов, поширок поглед врз историјата на Грција, грчкиот етнос постоел уште од антички времиња, и безмалку непроменет опстојал низ хеленистичкиот и византискиот период, сè до современоста. Меѓутоа, хеленистичките држави и Византија зафаќале многу поголема територија од тесниот простор што ѝ бил доделен на современа Грција, па оттука, историските лекции за големината на Грција во минатото воедно ги одразувале и грчките територијални претензии во сегашноста и иднината. Што се однесува до Македонија, уште во 1853 година Папаригопулос ги поставил основите за грчкото историско право врз оваа османлиска територија. Дотогашните западноевропски истории ги третираше македонското кралство и кралот Филип II како освојувачи на грчките полиси. Но Папаригопулос, а по него и речиси сите грчки учебникари, истакнува дека не постоеле разлики помеѓу античните Грци и Македонци. Македонија, чија што историја и традиции наводно биле грчки, била само дел од една голема Грција. Притоа, Филип II веќе не бил варварин, туку човек „кој воопшто не беше странец“ и кој „успеа да ја обедини Грција“, а „македонските

⁶⁶¹ Theodore G. Zervas, *Resurrecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913*, Dissertation paper, Loyola University Chicago, Chicago 2010, 104.

⁶⁶² За грчките учебници по историја од 1878 до 1913 година види: Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα 1988, 239-574.

кравели беа директни наследници на Херкулес и останатите познати Грци“.⁶⁶³ Александар III, пак, бил кралот кој „ја распространи грчката култура низ источниот свет“⁶⁶⁴. Ова толкување на Папаригопулос станало неизбежно во грчките учебници по историја. На тој начин, десетици генерации на грчки воспитаници растеле со сознанието дека без Македонија, грчката држава била некомплетна.

Османлиската цензура не посветувала поголемо внимание на лекциите што го обработувале периодот пред турското освојување на Балканот, па оттука и историјата на Византија добила значаен простор во учебниците по историја. Византиското царство било претставено како грчко, а учениците учеле дека Византија била населена исклучиво од гркофони православни христијани.⁶⁶⁵

Грчките територијални претензии биле најдоследно претставени на часовите по географија. Во учебниците една до друга биле поставени мапи на античка и современа Грција, со што, како што правилно заклучува историчарот Теодор Зервас, кај грчките ученици требало да се вреже сознанието дека териториите што ги поседувала современата грчка држава биле само скромни дел од територијата на античка Грција, која што и во современоста била населена со Грци.⁶⁶⁶ Истото се потврдува и во еден учебник по географија од 1880-ите, во кој авторот истакнува: „Во четврто одделение им ја покажуваме на учениците целокупноста на грчките земји. Ние нив ги учиме дека овие земји се грчки; дека се сопственост на луѓето што ги населуваат, (луѓе кои) што имаат исто потекло, иста религија и го зборуваат истиот јазик со нас“.⁶⁶⁷

Како што тоа го правеле и останатите христијански учебничари во Империјата, грчките автори го минимизирале, или пак целосно го премолчувале периодот кога Македонија била под туѓа власт. До 1882 година зборовите Бугарин и Бугарија воопшто не се спомнувале во историските лекции. Дури откако Бугарија јасно ги истакнала своите претензии кон Македонија, Бугарите се

⁶⁶³ T. Zervas, *Resurrecting the Past...*, 118; Види и: Dalibor Jovanovski, *Science and Politics – The Creation and Promotion of the Northern Line of the Greek Aspirations in Ottoman Macedonia, The Name Issue Revisited*, Skopje 2013, 373.

⁶⁶⁴ Исто 109.

⁶⁶⁵ Исто 118-119.

⁶⁶⁶ Исто, 133.

⁶⁶⁷ Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία...*, 333, 343, 407.

избориле за место во грчките учебници. Секако, учебниците отстапувале простор само за бугарските воени неуспеси.⁶⁶⁸

1.3 Слично како во случајот со учебниците во останатите христијански православни училишта, романските учебници по историја, географија и литература ја одразувале романската надворешна политика. За да го придобие влашкото население и да го искористи како потенцијална монета за размена на јужна Добруџа со Бугарија, романското кралство требало да ги научи младите Власи да го зборуваат романскиот јазик, да ја научат романската историја и да се запознаат со големината на Романија. Притоа, доколку го следиме начинот на кој што Романија ги користела учебниците како метод за пропаганда, ќе увидиме дека романските учебничари речиси и да не се разликувале од своите колеги во Белград, Софија и Атина. Единствената разлика се состоела во тоа што уште од првите чекори на романската пропаганда во Македонија во 1864 година, па сè до Балканските војни, учениците од првите две одделенија во романските училишта во Империјата учеле на мајчиниот влашки јазик. Меѓутоа, и покрај тоа што младите Власи ја уживале привилегијата што не им била овозможена на Македонците во христијанските училишта, тие набргу се соочиле со првите стапици во овие влашки учебници. Во букварот на Димитри Атанасеску од 1865 година, кој бил наменет за „Романците од десната страна на Дунав“ и доживеал над 10 изданија, веднаш по изучувањето на азбуката, на 12 страници следувале зборовите што малите првачиња требале да ги исфрлат од употреба. Зборовите „сега“, „здравје“, „приказна“, „среќа“, „благодарам“, „време“ и тн., што тие ги научиле од своите родители, биле прикажани како непожелни (поради својот грчки корен), и биле заменети со нивниот романски еквивалент.⁶⁶⁹ Песните во овие влашки буквари редовно ја наметнувале претставата за големината на Романија и романскиот народ.⁶⁷⁰ Во учебникот по географија од 1867 година, авторот

⁶⁶⁸ Исто 325; T. Zervas, *Resurrecting the Past...*, 189.

⁶⁶⁹ Dimitru Athanasescu, *Abecedaru Romănescu tră Românlji d'in drepta a Dunareljei, Bucuresci 1865, 18-29.*

⁶⁷⁰ Една од првите песни во „Македо-романскиот Буквар“ на Стојческу, Наум и Петреску-Бирина, насловена „Молитва“ гласи: „Боже помогни ни да учиме, родителите да ги слушаме, добри луѓе да станеме, јазикот мајчин да си го сакаме, со него да ти се обраќаме... и нашиот романски род да стане голем колку што е славен“ (*Virgiliu Stoicescu, Const. I. Naum, Const. Petrescu-Birina, Abecedar Macedo-Român, Bucuresci 1900, 71.*)

Атанасеску ги запознава учениците од првите одделенија со континентите во светот, и сосема неочекувано го поставува прашањето: „Зошто и ние и Романците од Романија се нарекуваме Романци?“, за самиот да го даде одговорот: „И ние, и Романците од Романија се нарекуваме Романци бидејќи сме ист народ, и сме деца на Римјаните, кои владееја си сиот познат свет“.⁶⁷¹ Слично, акцентот во останатите учебници по географија бил ставен на многубројноста и распространетоста на романскиот елемент во Македонија, а историските учебници главно содржеле лекции од историјата на Римската империја, при што Власите и Романците биле претставени како наследници на Римјаните.⁶⁷²

2.1 Печатењето на книги во Османлиската Империја започнало со доаѓањето на шпанските Евреи во 1492 година, кои што во Цариград, Одрин, Солун и Измир ги отвориле првите печатници на османлиска почва. До 5 јули 1727 година, кога во Цариград со султански декрет била основана првата „муслиманска“ печатница во Империјата, османлиските печатници биле отворани и управувани од немуслиманите.⁶⁷³

Рака под рака со развојот на печатарството се развивале цензурата и мониторингот врз печатениот материјал. Првата форма на цензура забранувала печатење на трудови напишани на турски и арапски јазик. Печатење на дела напишани на грчки, латински, шпански и еврејски било дозволено, но само доколку истите не содржеле религиозно провокативен материјал.

До почетокот на XIX век во Империјата биле основани повеќе државни печатници и не постоела потреба за законска регулатива што ќе се занимава со контрола врз печатените книги. Меѓутоа, развојот на печатарството и појавата на сè поголем број на приватни печатници ја наметнале потребата од построг државен мониторинг врз печатениот материјал. Во 1857 година била донесена првата регулатива за печатење во Османлиската Империја, според која за да се добие

⁶⁷¹ Dimitriu Athanasescu, Terrascriptiune scurtă trâ feciorilji și fetele da clasa I și II primariă, Bucuresci 1867, 13.

⁶⁷² Dem. Abeleanu, Turcia Europeană, Geografia fizică și politică pentru școalele Române din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia, Bucuresci 1905, 27; Andreilu- Al Bagav, Carti di Aleadziri (Tră Clasili II, III, IV tsi vin după Abitsidar), Constanța 1994, passim.

⁶⁷³ Gábor Ágoston & Bruce Masters, Censorship, Encyclopedia of the Ottoman Empire, New York 2011, 130.

дозвола за печатење на книги и учебници, истите требале најпрво да бидат приложени до валијата, кој од своја страна ги праќал до специјализирана комисија за образование (*Meclis-i Maarif*). Доколку Комисијата оценила дека книгите не се штетни за јавноста, тогаш ја издавала потребната дозвола.⁶⁷⁴

Цензурата во Османлиската империја го достигнала својот зенит за време на владеењето на султанот Абдул Хамид II (1876-1909). Дотогаш, цензурирањето на делата главно се сведуvalo на проверка на насловите, при што забранетите трудови најчесто биле со религиозна тематика. Меѓутоа, воениот пораз на Османлиите во Руско-турската војна од 1877-1878 година, негативниот имиџ што Империјата го имала во западна Европа и претензиите на новите балкански држави кон преостанатите османлиски територии на Балканот, ја принудиле Портата да го зголеми надзорот врз книгите што се внесувале во Империјата, и да ја засили цензурата врз домашните публикации. Најпрво било формирано владино тело што се грижело за превод и заштита на авторските права, за во 1881 година истото да биде заменето со Инспекциски совет. Функцијата на овој совет не била само вршење контрола врз насловите на трудовите, туку и на нивната содржина. Освен тоа, членовите на Инспекцискиот совет имале дозвола да вршат инспекција врз содржината на постарите трудови низ библиотеките во Империјата, и истите да ги запленаат. Во 1892 година Министерството за образование на Османлиската Империја формирало Комисија за проверка на печатените дела, која што вршела проверка на книгите и учебниците што биле одобрени од Инспекцискиот совет. Така, за одредена книга или учебник да добие дозвола за печатење, истата требала да мине две препреки и двајца цензори.⁶⁷⁵ Притоа, често пати се случувало првиот цензор да допушти печатење на трудот, а вториот да го забрани поради „штетната содржина“,⁶⁷⁶ иако причините што им се нуделе на авторите за цензурата неретко имале комичен призвук.⁶⁷⁷ При цензурирањето на делата, цензорите имале право

⁶⁷⁴ İpek Yosmaoğlu, *Chasing the Printed World: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913*, Turkish Studies Association Journal, 27/1-2, s.l, 2003, 15-50.

⁶⁷⁵ G. Ágoston & B. Masters, *Censorship...*, 130.

⁶⁷⁶ Ив. Иванов, *Положението на Българитѳ в Македонија*, София 1895, 20.

⁶⁷⁷ Цензорот понекогаш забранувал сосема невини текстови. Така, еден писател однел расказ во кој главниот херој бил епитроп на една црква, кој важел за лош човек што ги присвојувал црковните имоти и бил непријател на просветата. Цензорот ја вратил книгата под претекст дека се плаши именуваниот епитроп да не се пожали против него.

да шкртаат цели редови, да откинат цели страници од книгите и учебниците, па дури и да преправат одредени работи, доколку сметале дека се неточни.⁶⁷⁸ Оттука, во својот опис на османлиската цензура, Васил К'нчов (со псевдоним Ив. Иванов) истакнува дека „тоа не е цензура, туку едно грозно дивјаштво, смешка на науката во денешниот век“.⁶⁷⁹

Главната цел на османлиските цензори била да го спречат продорот на прогресивните западноевропски идеи, поради што прва жртва на цензурата станале токму делата на Монтеѕкје, Волтер, Гете, Хајне и Русо. Меѓутоа, огромно внимание се посветувало и на читанките и учебниците по географија и историја, користени во христијанските училишта. На учебникарите им било забрането да пишуваат за поразите на османлиските армии. Во лекциите за Русија, акцентот бил ставен исклучиво врз нејзината агресивна надворешна политика, лекциите за француската историја се сведувае на Наполеоновите војни, а во лекциите за историјата на балканските земји, дозволени биле само теми од нивната античка и средновековна историја.⁶⁸⁰

3.1 Строгоста што ја спроведувале османлиските цензори остава впечаток дека секаква импликација на патриотизам, национализам и иредентизам во учебниците била забранета, па оттука се поставува прашањето дали и во колкава мерка можеме да ги третираме бугарските учебници во македонските училишта како пропагандно средство? Впрочем, како би можеле да зборуваме за некаква пропагандна функција на бугарските учебници по историја и географија, доколку преку нив на учениците не може да им се наметне сознанието дека Македонија е неоткинлив дел од бугарскиот организам? Каква е пропагандната улога на читанките, ако тие не се евангелија по патриотизам, кои што на младите ученици им ја нудат првата претстава за татковината и нацијата?

За да одговориме на поставените прашања треба да имаме предвид во колкава мера се разликувале учебниците во Кнежество Бугарија од оние што се

Откако му се објаснило дека работата била измислена и дека тој епитроп не постои, цензорот повторно не ја одобрил книгата бидејќи лошите работи не требало да се измислуваат (Исто, 19).

⁶⁷⁸ Исто, 20.

⁶⁷⁹ Исто, 18.

⁶⁸⁰ G. Ágoston & B. Masters, *Censorship...*, 131.

користеле во егзархиските училишта во Македонија, како и креативните начини преку кои што бугарските пропагандни фактори успевале да ја заобиколат цензурата и да ги обликуваат своите воспитаници по истиот терк по кој што се образувале младите Бугари во Кнежевството.

Без разлика на строгата контрола од страна на Инспекцискиот совет, и по 1881 година странските публикации на разни начини достигнувале до целните групи во Македонија. Истите најчесто биле шверцувани во пакетите со дозволените книги, или пак биле испраќани со лажни корици во странските пошти во Империјата. Со оглед на тоа што властите немале можност да вршат директна контрола врз странските поштенски канцеларии и конзулати, шверцувањето на забранета литература било лесно изводливо.⁶⁸¹ Во првите години по Берлинскиот конгрес, бугарските издавачи обемно ја користеле руската благонаклонетост кон Кнежевството. Така, преку секретарот на рускиот конзул во Солун, во 1880 година пловдивскиот издавач Д. Манчов доставил поголемо количество на бугарски учебници во Македонија,⁶⁸² кои со посредство на Кузман Шапкарев набргу го нашле својот пат до сите бугарски училишта во македонските вилаети.⁶⁸³ На тој начин, покрај дозволените читанки и учебникот по географија од К. Смирнов, својот пат до училиштата го нашла и забранетата „Бугарска христоматија“ од Иван Вазов и Константин Величков.⁶⁸⁴ Дистрибуцијата на забранета литература продолжила и по отворањето на бугарската книжарница на Коне Самарџиев во Солун, во која биле продавани сите дозволените бугарски учебници, и преку која истите достигнувале во сите македонски села и градови каде што имало бугарско училиште.⁶⁸⁵ Во овој контекст, повеќе примери потврдуваат дека учителите и

⁶⁸¹ Исто, 132.

⁶⁸² Анна Илиева, Нешто за Солун, за солунските български училища, учители, книжарници и книжари в края на XIX век, Реферат изложен на Научна конференция - Българската книга и библиотеките през възраждането, Сливен 7-8 Јуни 2005 г.

⁶⁸³ Ц. Миладинова-Алексијева, Епоха, земја и хора..., 103.

⁶⁸⁴ А. Илиева, Нешто за Солун..., 2.

⁶⁸⁵ Самарџиев ја отворил книжарницата на 1 септември 1883 година, под името „К.П.Самарџиев и С-ие, Солун и Прилеп“. На почетокот во неа се продавале сите дозволените учебници од пловдивските издавачи Данов и Манчов. Во 1888 година при италијанската печатница на Салваторе Муратори, Самарџиев отворил и бугарско одделение, во кое што се печателе речиси сите учебници за бугарските основни училишта

учениците од бугарските училишта во Македонија имале пристап до цензурираните учебници, и истите обемно ги користеле во наставата. Така, при инспекција на егзархиската гимназија во Солун, под душекот на ученикот Пере Тошев била пронајдена христоматијата од Костов и Мишев, која била забранета од османлиската цензура.⁶⁸⁶ Во мај 1892 година, по инспекција во истата гимназија, властите во Солун ги уапсиле книжарот Коне Самарџиев и Насте Стојанов, затоа што кај егзархиските професори биле откриени забранети учебници и револуционерни книги од Каравелов и Ботев, според кои им предавале на учениците и кои што им биле доставени преку книжарницата на Самарџиев.⁶⁸⁷ Со оглед на тоа што поради цензурата најчесто немало учебници за бугарската историја, литература и националната географија, лекциите од овие области се

во Македонија, како и добар дел од гимназиските учебници подготвувани претежно од учителите во бугарските средни училишта во Македонија (Автобиографија на Коне Г. Самарџиев, 1908 г., Развитие II/11-12, s.l, 1919, 335; Димитър Мирчев, Българската книга въ Македония, сб. Солун, София 1934, 171). На 11 септември 1893 година во Солун била отворена и книжарницата на Иван Хаџи Николов, во која на почетокот се продавале сите бугарски учебници што биле препорачани од егзархиската комисија и дозволени од турската цензура. Подоцна, Хаџи Николов ги издавал букварите, читанките и учебниците по веронаука и бугарски јазик подготвувани од директорот на женската гимназија, М. Пундев, букварите и читанките напишани од директорот на основните училишта во Солун, А. Битарков, учебниците по математика од Благој Димитров, учебниците по турски јазик од Андон Димитров, како и учебници подготвувани од бугарските педагози Влајков, Панчев и др. Во суштина, издавачката продукција на Хаџи Николов е поблиску до типичните учебничарски изданија од епохата во споредба со неговиот конкурент, Самарџиев, а поширок е и кругот на учители-учебничари со кои што тој соработувал (Види: А. Илива, Нешто за Солун; Изъ запискиѣ на Ив. х. Николовѣ, Ил. Илинденѣ VII/3-4 [73-74], София 1936, 12-13). Кон крајот на XIX век, во Солун имало над 10 книжарници што продавале бугарски книги и учебници. Истовремено, книжарнице биле отворени и во сите поголеми градови каде што функционирале бугарски училишта и гимназии – Скопје, Битола, Велес, Охрид, Струмица, Воден, Сер и тн., кои што своите потреби ги задоволувале преку поголемите солунски книжари.

⁶⁸⁶ Георги Ст. Кандиларов, Българскиѣ гимназии и основни училища въ Солунѣ София 1930, 37.

⁶⁸⁷ Дека обвинувањето на османлиските власти било вистинито, потврдува и бугарскиот дипломатски агент во Цариград, кој во извештај до своите претпоставени во Софија истакнува дека обвинувањата „не биле сосема без основа“ (В. Божинов, Българската просвета в Македония..., 82).

предавале според записки на учителите и професорите.⁶⁸⁸ За начинот на кој што се одржувале овие предавања, сведочи Симеон Радев. Негов професор по општа историја и историја на Бугарија во битолската прогимназија бил Васил Дудев, за чиешто предавања Радев вели: „Кога ни раскажуваше за далечното бугарско минато и за перипетиите на бугарската судбина, ние го слушавме со запреен здив. Околноста во која што се изведуваа неговите предавања дополнително го засилуваше нашето внимание. Пред да почне со лекциите за бугарска историја, тој нè тераше цврсто да го затвориме прозорецот, за да не се слуша надвор, и го стишуваше гласот. Така во целата училница настапуваше една таинственост“.⁶⁸⁹

Во своите напори за заобиколување на цензурата, бугарската пропаганда се обидува да ја добие наклонетоста на официјалните османлиски цензори, кои што ги придобивала на најразлични начини, а најчесто преку понуди за нивно вработување во егзархиските институции во Империјата. Таков бил случајот и со цензорот Етхем ефенди, кој бил долгогодишен цензор за сите бугарски учебници во Солунскиот вилает, а истовремено бил вработен и како професор по турски јазик во егзархиската машка гимназија во Солун.⁶⁹⁰ Всушност, токму Етхем ефенди, кој бил „љубимец на бугарчињата во гимназијата“, бил „еден од главните виновници што низ Солун непречено минувале (бугарски) книги, кои што и не биле баш безопасни за власта“.⁶⁹¹

3.2 Доколку направиме паралела помеѓу очекувањата на бугарските политичари од образованието во Бугарија и она во егзархиските училишта во Османлиската Империја, ќе увидиме дека основната задача на учебните програми во Бугарија била суштински поинаква од задачата на образованието во Македонија. Додека, од една страна, од функција на министер за просвета, во 1881 година Константин Иречек го известува кнезот Александар Батенберг за перспективите на учебното дело во Кнежевството и истакнува дека главна задача на учебната

⁶⁸⁸ Еден од директорите на Солунската бугарска гимназија, Георги Кандиларов, потврдува дека цензурата ги забранила учебниците по историја, географија и бугарски јазик, па поради тоа овие предмети најчесто се предавале според личните белешки и записки на професорите (Г. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 54, 133, 141).

⁶⁸⁹ Симеон Радев, Ранни спомени, Софија 1967, 186-187.

⁶⁹⁰ Г. Кандиларовъ, Българскиѣ гимназии..., 81.

⁶⁹¹ А. Илиева, Нешто за Солун..., 2.

програма е да му овозможи на ученикот солидно и сестрано образование, кое ќе му го отвори патот кон светот,⁶⁹² бугарските политичари и дипломати имале поинакви очекувања за младите Македонци во егзархиските училишта. Така, во извештај до бугарското МНР од 15.10.1898 година, кнежевскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов, истакнува дека основна задача на образованието во бугарските училишта во Македонија е *„кај македонската младина... да се посадат и култивираат чувства на национална свест, национална гордост и бугарски патриотизам“*.⁶⁹³

Витална улога при инсталирањето на бугарските национални чувства и патриотизам во училиштата, за кои што зборува Ризов, играле т.н национални предмети – историјата, географијата и бугарскиот јазик и литература.

Во рамките на историските учебници, османлиските цензори не дозволувале да се пишува за поновата историја на Бугарија. Од оваа причина, бугарската историја се предавала во рамките на општата историја на средниот век.⁶⁹⁴ Додека историските учебници во Кнежевството се обидуваа да докажат дека Македонија е нераскинлив дел од бугарското национално тело, при што главните докази биле истата народност, средновековната државност и заедничкиот стремеж за просветна и црковна независност за време на Просветителството, егзархиските професори во Македонија биле принудени да се ограничат на докажување на истата народност и на бугарската историја во Средниот век. Цензорите лесно преминувале преку „блескавата“ историја на балканските народи во периодот што ѝ претходел на османлиската доминација. Затоа, во рамките на учебникот за општа историја од Гиңдели, било дозволено да се додадат лекции за бугарската средновековна историја, преземени од учебникот на Стефан Бобчев, „Историја на бугарскиот народ“.

Задолжителен елемент во бугарските учебници за историја бил расказот за „бугарските браќа“ Кирил и Методиј и нивната просветителска улога. Задолжителна била и лекцијата за словенското доселување во Македонија, кое што

⁶⁹² Никола Ив. Ванков, Из архивата на Министерството за народното просвещение 1878/79-1884/85, Софија 1905, 396.

⁶⁹³ Н. Гацевъ, Солунската българска търговска гимназия..., 295.

⁶⁹⁴ Г. Кандиларовъ, Българският гимназии..., 74.

постојано било проследувано како дел од националната бугарска историја. Притоа, покрстувањето на Бугарите во 864 година се третира како важна етапа во конечното обликување на бугарскиот народ. Така, Словените од Македонија што го прифаќале христијанството „започнале да се приближуваат и приврзуваат кон другите, веќе покрстени Бугари, а југозападната граница на бугарското господство на тој начин се преместила зад Охридското езеро“.⁶⁹⁵ При овој процес, дотогашниот центар (Бугарите) и периферијата (македонските Словени) се слеале и образувале една целина, по што веќе не постоела никаква двојност, а името Бугарин станува синоним за истородност и еднаквост помеѓу населението во Мизија и Македонија. Постојано се потенцирало дека населението во Македонија било бугарско, дека охридскиот архиепископ бил „архиепископ на Бугарите“, а Македонија доброволно му се потчинила на Иван Асен II, бидејќи мнозинството од населението било од ист, бугарски род, со царот.⁶⁹⁶

Најважна компонента на претставата за бугарска Македонија била лекцијата за моќната заедничка средновековна држава. Кованицата на Константин Иречек – Западното бугарско царство - преземена од неговата „Историја на Бугарите“, станала најупотребуван термин во бугарските учебници по историја.⁶⁹⁷ Во оваа смисла, бугарските учебникари едноставно ја презеле Иречековата теорија дека Самуиловата држава била природно продолжение на западната бугарска држава на Шишман I, која била добредојдена за да се потенцира врската на Македонија со бугарската државна идеја. Преку ова т.н „Западно бугарско царство“ и неговите седишта Меглен, Воден, Преспа и Охрид, географскиот акцент во историските учебници се преместил на југозапад, и ги легитимирал македонските области како второ средиште на бугарската државност.⁶⁹⁸ Со само еден исклучок (прогимназиските учебници на книжарот Д. Манчов), сите останати учебникари ја повторувале Иречековата теорија за постоењето на две Бугарии, западна и источна, со двајца цареви и двајца патријарси, при што етничката двојност – источни Бугари и западни (македонски) Бугари – се надополнувала со државната. Меѓутоа, веднаш

⁶⁹⁵ Н. Кайчев, Македонијо възжелана..., 122.

⁶⁹⁶ Исто.

⁶⁹⁷ Н. Кайчев, „Маџедоно-српска царевина“..., 397-398.

⁶⁹⁸ Конс. Йос. Иречек, Историјата на Българитѣ, Търново 1886, 245-260.

по потенцирањето на двојноста се истакнувала обединувачката улога на цар Самуил, чија што задача била да ја отргне источна Бугарија од византиска власт.⁶⁹⁹ Со други зборови, т.н Западно бугарско царство како симбол на моќ и заедничко страдање, се наложува како важна етапа од бугарската историја, при што оваа „Втора Бугарија“ често пати била третирана како поважна и од првата. На тој начин се демонстрирале двата столба на бугарската идеја во Средниот век – народноста и државата, чија што симбиоза требала да остави впечаток за една величествена државна творба на народи со ист корен. Всушност, бугарските учебникари успеале да пронајдат дупка во османлиската цензура, и умешно ја искористиле средновековната историја за да проектираат иредентизам.

За целосно да ја остварат зацртаната цел и да го прикажат историското право што Бугарија го има врз Македонија, бугарските автори најчесто биле принудени да прибегнат кон пропагандните методи на минимизирање или премолчување на историските настани. Навистина, Иречковата историја претставувала богат извор за историските учебници, но и главоболка за учебникарите. На бугарските писатели им било особено тешко да ги објаснат лекциите на Иречек за византиското владеење во Македонија и Бугарија во XI, XII и XIII век, и полувековната српска доминација во XIV век.⁷⁰⁰ Затоа, помал дел од нив се решиле само накратко да ги истакнат основните моменти од византиското и српското владеење, при што веднаш преминувале на османлискиот период.⁷⁰¹ Повеќето автори сепак се одлучиле целосно да ја премолчат туѓата доминација врз Македонија во Средниот век. По византиското освојување на Македонија кон средината на XIII век, областа целосно исчезнува од историските учебници, за наеднаш да се појави по цел еден век, кога истата е освоена од Османлиите, со што станува јасна тенденцијата да се премолчи состојбата во Македонија додека таа се наоѓа надвор од бугарскиот државен опфат. Обид за нарушување на ова табу направил Добри Ганчев, кој внел цела лекција за српското владеење со Македонија во XIV век и стигнал дотаму да напише дека поради сличниот јазик со Србите,

⁶⁹⁹ Н. Кайчев, „Македоно-српска царевина“..., 401.

⁷⁰⁰ К. Ѓ. Иречек, Историјата на Българитѣ..., 261-276; 384-399.

⁷⁰¹ Н. Кайчев, Македонийо възжелана..., 124.

македонските Бугари во своите српски владетели гледале истородни браќа.⁷⁰² Сепак, овој текст преживеал само две години, бидејќи веќе во второто издание лекцијата била исфрлена од учебникот.⁷⁰³

Основна разлика помеѓу бугарските учебници по историја што се употребувале во Кнежеството и оние во Македонија, биле лекциите што го третирале османлискиот период. Додека, од една страна, во учебниците што биле пласирани во Бугарија нашироко се пишувало за анти-патријаршиските борби, за „бугарските просветители од Македонија“ и за Руско-турската војна од 1877-1878 година, во цензурираните учебници за бугарските училишта во македонските вилаети немало ниту збор за овие настани. Не можеме со сигурност да потврдиме дали тоа што не било напишано, не било ни кажано на часовите по историја, но веруваме дека учителот на Симеон Радев по историја имал добра причина „цврсто да го затвори прозорот, за да не се слуша надвор“.

Од дотука изложеното можеме да резимираме дека од учениците во егзархиските училишта не се очекувало да ја разберат историјата со сета своја разнообразност. Доволно било да им се пласираат само оние информации што биле нужни за инсталирање на бугарски патриотизам и национална свест. Притоа, минатото требало само да послужи како извор на чувства и убедување за истата етничка припадност на Бугарите и Македонците.⁷⁰⁴

⁷⁰² Добри Ганчев, Учебник по бугарската историја за долните класове на гимназиите и трикласните общински училища, Пловдив 1892, 69-71

⁷⁰³ Н. Кайчев, Македонија възжелана..., 125.

⁷⁰⁴ Колкаво значење ѝ се посветувало на историјата во егзархиските училишта, можеме да видиме од следниот податок – Иако учениците од трговските гимназии немале реална потреба од познавање на историјата, нивните учители ја користеле секоја прилика да ги запознаат учениците со поновата бугарска историја и со бугарските позиции во Македонија. Во овој контекст, една од темите за писмен испит за матурантите од трговската гимназија во Солун по предметот трговско сметководство гласела: „Ако се најде добродетел Бугарин, кој на денот на 150 годишнината од Историјата на Пајсиј подари само 10,000 лева за формирање на фонд Отец Пајсис, а Егзархијата им нареди на сите 16 епархии на почетокот на годината да внесат во фондот по 300 лева... дали по 50 години, кои што ќе се совпаднат со 200 годишнината од Пајсиевата историја, ќе може за вечни времиња да се издржува Солунската трговска гимназија само од лихвите на фондот...“ (Г. Кандиларовъ, Българските гимназии..., 121).

3.3 Од сите предмети во егзархиските училишта во Македонија, централно место во учебните програми секогаш му се дава на бугарскиот јазик, кој бил најзастапен предмет во сите три училишни нивоа. Доминацијата на јазикот е подвлечена во првите одделенија во основните училишта. Затоа, токму преку читанките претставата за татковината и нацијата стигнувала до најширок круг на луѓе, во најрана возраст и со максимален ефект.

Со оглед на тоа што читанките лесно ја минувале турската цензура, букварите во бугарските училишта во Македонија безмалку биле копија на оние што се користеле во Бугарија. Тие биле напишани исклучиво на бугарски јазик, а во песните и кратките раскази главните херои биле деца, со кои што младите читатели можеле лесно да се поистоветат. Читанките биле исполнети со стихови за детето Македонче, или за сираче Македонче, при што на мошне луциден начин на младите основци им била врежувана мислата за неподносливата положба под османлиска власт, за убавиот живот во слободна Бугарија и за братската љубов што кон нив ја чувствуваат нивните врсници од другата страна на границата. Сирачето-Македонче „мајка не помни, татко го затворија, сестричка си нема, а брат му го убија“, а детето Македонче, бегалец во Бугарија, братски е прифатено од неговите слободни соученици во Кнежеството.⁷⁰⁵

За разлика од односот кон бугарските читанки, турските цензори се покажале немилосрдни кон бугарските христоматии. Директорот на солунската гимназија, Георги Кандиларов, потврдува дека поради цензурата во гимназијата воопшто немало учебници по бугарски јазик и литература, а професорите биле принудени предавањата да ги одржуваат според лични записки.⁷⁰⁶ Поради ова, не можеме да утврдиме што им било сервирано на учениците на часовите по бугарски јазик и литература. Од друга страна, погоре видовме дека со посредство на руските дипломати, забранетата „Бугарска христоматија“ од Иван Вазов и Константин Величков била дистрибуирана до сите бугарски училишта во Македонија, а при инспекција во Солунската гимназија била пронајдена христоматијата од Костов и Мишев. Оттука, една анализа на овие христоматии ќе

⁷⁰⁵ Н. Кайчев, Македонийо възжелана..., 100.

⁷⁰⁶ Г. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии..., 54, 133, 141

ни овозможи барем приближно да видиме какви лекции од бугарската литература им биле достапни на егзархиските воспитаници во Македонија.

Прогимназиската христоматија на Костов и Мишев била задолжителен учебник во сите бугарски прогимназии во Кнежевството Бугарија. Во неа татковината била проектирана просторно, при што истата била сместена на многу поголема територија од оној тесен простор што во моментот ѝ бил доделен. Учебниците за трите прогимназиски класови изобилувале со лекции за територии од Санстефанска Бугарија. Тоа што изненадува е фактот што додека на Јужна Тракија ѝ била доделена само една лекција, на Поморавјето две, на Источна Румелија 15, а на Кнежество Бугарија 26 лекции, на Македонија ѝ биле посветени 28 лекции, или безмалку 40% од целокупниот материјал во овие учебници наменети за средношколците во Бугарија.⁷⁰⁷

На преден план во овие бугарски христоматии се истакнувала природната убавина на Македонија. Најупотребуван географски поим било Охридското езеро, кое што по автоматизам било асоцијација за цела Македонија. Но во текстовите била опишана привлечноста на шумите и планините во Македонија, убавината на полноводните корита на Вардар, Струма и Места, величината на Пирин Планина. Постојано се градела претстава за зелени шуми, високи планини, плодородни полиња, јужни растенија, бескрајни рамнини и бистри езера, т.е, се создавала претстава за природната убавина на татковината.⁷⁰⁸ Вториот најупотребуван мотив бил „фактот“ дека во Македонија живеат предимно Бугари, па се гради сликата дека во овој „неослободен дел од Бугарија“ живеат „наши исти браќа, месо од нашето месо, крв од нашата крв, чисти, најчисти Бугари“⁷⁰⁹ Третиот основен резервоар од кој што се црпел материјал за Македонија произлегувал од минатото. Христоматиите одделувале значајно место за историски раскази, преку кои што Македонија била вклучена во општо бугарскиот организам. И овде најзастапен бил расказот за солунските браќа Кирил и Методиј, низ чие дело Солун и Македонија

⁷⁰⁷ Н. Кайчев, Македонијо възжелана..., 96.

⁷⁰⁸ Наум Кайчев, Пространството „Македонија“ в Българските и Сръбските учебници по литература (1878-1912), История, Образование, Континуитет и Промяна, Благоевград 2003, 59, 61.

⁷⁰⁹ Н. Кайчев, Македонијо възжелана..., 98-99.

се асоцираат со почетоците на културата кај Бугарите.⁷¹⁰ Преку творбите на Вазов, Каравелов и Кирил Христов, кај учениците се градела претстава дека Македонија е нераскинлив дел од бугарската сегашност, а историските раскази и поеми биле само инструмент преку кој се оправдувале моменталните претензии. Во овој контекст, илустративна е поемата на Иван Вазов, „Каде е Бугарија?“, неодминлива во сите бугарски учебници по литература, во која што, откако се констатира дека Бугарија е „таму кај што Вардар струи... и кај што Охрид син шуми“, авторот заклучува, а учениците треба да запомнат: „Не ја даваме! Не – земјата мила; Земјата на нашите свети отци; Не го даваме правот на Самуил, ни славата на двајцата светци; Таа наша е! Таа на нозе носеше јарем и трнливи венци; Да, наш е Солун, Шар, Пирин и Рила, и песните на нашите певци“.⁷¹¹

Како и во случајот со историските учебници, читанките и учебниците по литература ја претставувале Македонија како историски дел од националното тело, во кој што живеат Бугари, при што христоматиите нуделе два дополнителни елементи во претставата за Македонија – природната убавина и, од почетокот на XX век, ореолот на земја на современи херои и патриоти. Во поновите бугарски читанки и христоматии, пред сè во читанката на Тодор Влајков од 1905 и христоматијата на Иван Дорев од 1909, обемно биле експлоатирани творбите на Пеју Јаворов и Христо Силјанов. Со нив, учениците поблиску ги запознавале херојските дела на комитите, кои отфрлиле мило и драго за да се оддадат на бунтовничкиот планински живот, а Гоце Делчев и Даме Груев станале главни херои за младите бугарски основци и средношколци.⁷¹²

3.4 Националната програма на бугарската државна елита била најсилно изразена во учебниците по географија. Токму овие учебници во чекор ја следеле државната политика на Бугарија и ги изразувале нејзините територијални претензии. Дел од бугарските „неослободени“ територии се појавувале само епизодно во историските учебници, а некои од нив, како северна Добруца, не добиле ниту збор во бугарските учебници по литература. Меѓутоа, учебниците по географија не забораваат да ги запознаат младите генерации со сите области од

⁷¹⁰ Исто, 100-101.

⁷¹¹ Исто 101-102.

⁷¹² Исто, 102.

„Вистинска Бугарија“. Ваквата блискост на географијата со бугарската надворешнополитичка програма била условена од нејзиниот статус. Додека литературата дозволува емоции, а историјата нема целосна проекција во сегашноста и иднината, географијата е насочена кон пространството и ја одразува денешнината. Литературата и историјата нудат апстракција на националната идеја, а географијата конкретно ја проектира. Оттука, не изненадува податокот што најголемите имиња во науката, со чиешто аргументи биле оправдувани територијалните аспирации на Бугарија, биле токму географите Васил К'нчов и Анастас Иширков.

Како што можело да се очекува, османлиските цензори немале разбирање за мапите на бугарските картографи. Од оваа причина, професорите во егзархиските средни училишта во Македонија не можеле да предаваат според учебниците по географија користени во училиштата во Бугарија. Недостатокот на географските учебници бил компензиран со учебници за запознавање на татковината (*Отечествоведение*). Во овие „безопасни“ учебници, покрај фактографските описи на планини, реки, долини и езера, креативните учебникари секогаш наоѓале начин да вметнат белези со кои што се потврдувала бугарската супериорност во Македонија. При описот на македонските градови, авторите не пропуштале да потенцираат дека Охрид бил стара метропола на бугарските цареви, Воден бил престолнина на Самуил, Скопје прво побарало бугарски владика од Патријаршијата, и тн. Постојано се истакнувало присуството на бугарска гимназија или прогимназија во одредено место, или пак присуството на трговско агентство и егзархиски митрополит. Од друга страна, постоењето на српски, грчки или романски институции било занемарено. На тој начин, иако сè што било напишано во учебникот за присуството на бугарски институции било точно, вистината била искривена со тоа што сите факти што не оделе во прилог на поставената теза биле премолчени. Така, на пример, во 1892 година авторот Ангел Горанов истакнува дека најбројно население во Битола биле Бугарите, а градот бил седиште на валија, на европски конзули и на митрополит.⁷¹³ Притоа, воопшто не кажува дека митрополитот бил патријаршиски и дека мнозинството христијанско население во градот било патријаршиско, а преку потенцирање на бројната

⁷¹³ Исто, 156.

надмоќ на бугарското население во Битола, авторот ги наведува учениците на помислата дека и митрополитот бил бугарски. Сепак, најголем мајстор за илузија бил Васил К'нчов. Почнувајќи од 1899 година, К'нчов се јавува како автор на повеќе учебници за основно училиште, преку кои егзархиските ученици во Македонија можеле да ја запознаат својата татковина. Иако, за разлика од некои свои колеги, бугарскиот географ не го премолчува присуството на муслиманско и патријаршиско население, тој умешно успеал на младите ученици да им наметне претстава за бугарската надмоќ во Македонија, дури и таму каде што истата воопшто не постоела. Во учебникот „Отечествоведение“ од 1899 година, наменет за егзархиските ученици во четврто одделение, К'нчов ја пласира информацијата дека „градот (Костур, б.н) е многу стар. Населението му достигнува 6 300 жители. Има трокласно бугарско училиште“.⁷¹⁴ Податоците што ги дал авторот биле точни, но ја наметнувале сликата дека во градот живееле само Бугари. По само една година, во трудот „Македонија, Етнографија и статистика“ К'нчов истакнал дека Костур имал 6 190 жители, од кои 300 биле Бугари,⁷¹⁵ а вистината била дека и тие 300 „Бугари“ биле патријаршисти, градот бил доминантно грчки, со бројни грчки, турски и еврејски училишта, а учениците во бугарското училиште биле пансионери од околните костурски села.⁷¹⁶

*

* *

Главните аргументи со кои што бугарските историчари ги напаѓаат учебниците на останати христијански православни држави што се употребувале во училиштата во османлиска Македонија се: 1) Тие го минимизираат или целосно го премолчуваат периодот кога Македонија била под туѓа власт; 2) При описот на населените места во Македонија се истакнуваат исклучиво моменти од српската или грчката историја, без да се спомнат симболите што го одразуваат наводниот бугарски карактер на Македонија.

⁷¹⁴ Василъ К'нчовъ, Отечествоведениѣ, Учебникъ за четвѣрто отдѣление съставенъ споредъ новата Екзархийска програма, Пловдивъ 1899, 75.

⁷¹⁵ Василъ К'нчовъ, Македония, Етнография и статистика, София 1900, 265.

⁷¹⁶ Н. Кайчев, Българската църква и просвета в Костурско..., 102.

Сето ова е несомнено точно. Во српските учебници по историја е обработен само краткиот дел од Средновековието кога Македонија била дел од српската држава. Во романските историски учебници се зборувало само за Римската Империја, чие чедо биле и „Романците од Македонија“. Во грчките учебници по историја акцентот бил ставен врз античката историја и докажувањето дека не постоела никаква разлика помеѓу античките Грци и античките Македонци. Слично било и со учебниците по географија. Така, на пример, при описот на македонските градови во српските учебници по географија, се истакнуваат само моменти од српската историја, при што Прилеп е град на српскиот крал Марко, а Солун на Србинот Дојчин војвода.

Но ако нападот врз грчките, српските и романските учебници е издржан, не значи и дека оние што ги упатуваат отровните стрели се невини во целата приказна.

По истиот урнек по кој во српските учебници се премолчува бугарската или византиската власт во Македонија, во бугарските учебници по историја немало ниту збор за периодот кога Македонија се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат. Всушност, бугарските историски учебници не само што го премолчуваат времето кога Македонија била под византиска или српска власт, туку не спомнуваат ниту збор за периодот кога со Македонија владееле Македонците, т.е. македонската династија на Аргеадите. Како и во случајот со историските учебници, читанките и учебниците по литература ја претставувале Македонија како историски дел од националното тело, во кој што живеат Бугари, без да се истакне присуството на другите етнички групи. Истото важи и за бугарските учебници по географија. При описот на македонските градови, авторите не пропуштале да потенцираат дека Охрид бил стара метропола на бугарските цареви, Воден бил престолнина на Самуил, Скопје прво побарало бугарски владика од Патријаршијата, и тн. Постојано се истакнувало присуството на бугарска гимназија или прогимназија во одредено место, или пак присуството на трговско агентство и егзархиски митрополит. Од друга страна, постоењето на српски, грчки или романски институции било целосно занемарено.

VI

МИЛЕТ СИСТЕМОТ И ВОЈНАТА СО БРОЈКИТЕ

1. Познато е дека во класичното доба на Османлиската Империја, покрај доминантниот муслимански милет⁷¹⁷ во кој влегувале сите муслимани во Империјата, постоеја и три немуслимански милети (религиозни заедници), кои што беа признаени од властите: Рум, Ерменски (Грегоријански) и Еврејски милет. Рум милетот го сочинуваа сите балкански и малоазиски субјекти на Цариградската Патријаршија. Во Грегоријанскиот милет влегуваа ерменските Грегоријанци, но и неколку христијански монофизитски религиозни групи, како Коптите во Египет, Павликијанците и Богомилите. Третиот милет го сочинуваа сите Евреи во Османлиската Империја (Романиоти, Ашкенази и Сефарди). Ерменскиот и Рум милетот функционираа според пирамидален, хиерархиски принцип уште од падот на Цариград во 1453 година, додека еврејскиот милет го карактеризираше една децентрализирана административна структура, и официјално беше признаен од Османлиите дури кон средината на XIX век.⁷¹⁸

Концептот „милет“ во Османлиската Империја честопати внесува забуни во историските анализи. Понекогаш милетот е дефиниран како стриктно религиозна заедница, признаена од османлиската држава, а некогаш, особено од балканските историографии, се објаснува како обединета етно-религиозна целост, од која што произлегоа националните групации што во XIX век започнаа да формираат држави. Всушност, проблемот со современата употреба на овој термин е поврзан со перспективата што ја избира историчарот во неговиот пристап на истражување – дали ги истражува разните лингвистички групи што го сочинувале милетот врз

⁷¹⁷ Зборот милет потекнува од арапскиот збор милах, и во буквален превод значи „народ“. Сепак, во османлиското право терминот имал поинакво значење и означувал религиозна заедница.

⁷¹⁸ Dimitrios Stamatopoulos, *From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization, Citizenship in historical perspective* (Edited by Steven G. Ellis, Guðmundur Halfdanarson and Ann Katherine Isaacs), Pisa 2006, 253.

основа на идентитетот што им го наметнала османлиската држава, или, пак, дали одбрал да се соочи со проблемот на колективната свест на овие групи.⁷¹⁹

Милет системот, или, поточно, терминот милет се појавува во османлиската правна терминологија на почетокот на XVIII век. Во дотогашните официјални османлиски документи, православно население што било под јуридикција на Цариградската патријаршија било дефинирано како “taife kâfirlerin”, односно - група на неверници, а во официјалниот берат што му бил врачуван на цариградскиот патријарх при неговото назначување, истиот бил наречен „патријарх на неверниците“.⁷²⁰ До фундаментална промена во дефинирањето на субјектите на Цариградската патријаршија дошло во 1702 година. Во бератот што му бил врачен на новиот патријарх, Габриел III, тој бил наречен „Патријарх на Ромеите“, што пак од своја страна го трасираше патот за внесување на терминот Рум милет (Milleti-I Rum), или „Религиозна група на Ромеите“, како замена за поранешниот термин „Група на неверници“.⁷²¹

Појавата на терминот „милет“ во османлиското право, коинцидира со растот на моќта на Цариградската Патријаршија, што било директна последица на првите воени порази и мировни договори на Османлиската Империја со Хабсбуршката Монархија на крајот на XVII век. Во истиот период, на северните граници на Империјата се појавил нов моќен непријател, православна Русија, која отворено ги покажувала своите територијални претензии кон Црното море и Кавказ. Последица на овие историски настани бил и растежот на една нова економска класа во Цариград, која набргу стекнала огромно политичко и културно влијание – фанариотите. Овие богати трговци, кои што биле главно населени во населбата Фанар во Цариград, каде што била и резиденцијата на цариградскиот патријарх, во XVII век успеале да стекнат големо богатство и да добијат високи

⁷¹⁹ Вториот пристап е многу потежок, бидејќи колективната свест на луѓето што го сочинувале милетот не претставува константа и не може да се проектира од сегашноста во минатото. Всушност, една анализа на колективната свест на лингвистичките групи што го сочинувале милетот во XVI и во XIX век би дала различни резултати.

⁷²⁰ Paraskevas Konortas, *From Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Greek Orthodox Community, Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton 1999, 172.

⁷²¹ D. Stamatopoulos, *From Millets to Minorities...*, 254.

места во османлиската управна хиерархија. Почнувајќи од 1669 година, фанариотите претставувале мнозинство од персоналот во Високата порта и во османлиските дипломатски претставништва, а по Прускиот поход на Петар Велики во 1711 година, биле назначувани за кнезови во Молдавија и Влашка, со што безмалку владееле со Дунавските Кнежевства и го гарантирале зачувувањето на османлискиот легитимитет во пограничните територии. Со оглед на тоа што најголем број од фанариотските семејства биле гркофони, кои тврделе дека потекнуваат од благородничките византиски (ромејски) семејства, како и поради фактот дека биле идеолошки собрани околу Цариградската Патријаршија и имале големо влијание врз внатрешно политичките прашања во Империјата, фанариотите можеме да ги сметаме одговорни за дефинирањето на православниот милет како Рум милет.⁷²² Притоа, поради огромната економска и политичка моќ на фанариотската елита и на високиот православен клер, Грците успеале да остварат културна надмоќ врз другите православни народи на Балканот, по што и терминот Рум станал синоним за Грк. Накратко, од моментот кога терминот милет се појавува во османлискиот правен систем, знаеме дека веќе се развиле услови за создавање на внатрешна хиерархија на етно-лингвистичките групи што го сочинувале милетот, при што, во случајот со Рум милетот, Грците биле тие што успеале да се искачат на врвот од православната пирамида.

Дополнително промовирање на ваквото поимање на терминот Рум милет вон османлиските граници дала руската царица Катерина Велика. Како резултат на руско-турските војни во втората половина на XVIII век (1768-1774; 1787-1792), Русија добила излез на Црното море, го анектирала Крим и територии во југозападна Украина и си обезбедила статус на заштитник на православното население во Османлиската Империја, со што создала простор за идна територијална експанзија за сметка на Османлиите. Во овој контекст, „грко-православните“, или едноставно „Грците“, биле предвидени да бидат внатрешен опонент на османлиската исламска религија и политичката доминација. Во политичка смисла, концептот бил промовиран со планот за обновување на Византија, попознат како Грчки проект на Катерина Велика и Јосиф II. Поради својата доминантна позиција кај балканските христијани, „високата култура на

⁷²² Исто, 254-255.

грчкиот јазик“ требала да биде носител на културното обединување на идната православна Империја.⁷²³

Настаните што на почетокот на XIX век ги потресоа Балканот и Европа доведоа до разложување на милетите и поинакво поимање на терминот милет. Од една страна, како последица на Француската буржоаска револуција, на идеите на француските филозофи, на Наполеоновите војни и формирањето на нови државни творби, во Западна Европа се загнездил терминот „граѓанска нација“. За разлика од етничката нација, која се однесувала на народ што има заеднички јазик, религија, култура, историја и етничко потекло, граѓанската нација се објаснувала како подготвеност за заедничко живеење на група луѓе, кои ги обединувала приврзаноста кон општите вредности и политички практики.⁷²⁴ Секако, ваквото толкување на нацијата било добредојдено за експанзионистичките намери на Големите сили, но истовремено внело забуна при обидот да се разбере терминот милет. На тој начин, наместо да биде дефиниран како религиозна заедница, милетот бил најпрво протолкуван како граѓанска нација, а подоцна, кога под влијание на германските филозофи се појавува терминот етничка нација, припадноста кон одреден милет била изедначена со етничката нација и нејзините специфики. Од друга страна, раниот XIX век беше одбележан со избувнувањето на српските востанија и грчката револуција, по што Османлиската Империја за прв пат се судри со феноменот на губење на територии во Европа од своите дотогашни поданици. Грчката војна за независност резултирала и со колапс на фанариотскиот свет. Старите фанариотски семејства биле збришани, или пак принудени да побараат прибежиште надвор од османлиското царство. Поддршката, или во најмала рака толеранцијата што Фанариотите ја покажуваа кон грчката револуција, ги принудиле Османлиите одново да ги дефинираат привилегираните позиции што Рум милетот, односно грчката буржоазија и православен клер, ги имале на политичката сцена.⁷²⁵

⁷²³ Надежда Коршунова, Восточный вектор геополитики Екатерины II: Греческий проект, Вестник Челябинского университета, X/1, Челябинск 2003, 62-68.

⁷²⁴ Rogers Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany*, Harvard University Press 1992, 45-52.

⁷²⁵ D. Stamatopoulos, *From Millets to Minorities...*, 256.

Во 1833 година Османлиската Империја и Русија го потпишале Ункџарискелесијскиот договор, што предизвикало серија настани, кои резултирале со османлиско мешање во милетската хиерархија, но и со центрифугални тенденции во рамките на самите милети. Имено, според договорот, двете држави стапиле во сојуз, во кој Русија била обврзана во иднина да им достави воена помош на Османлиите во случај на војна, а Османлиите со тајна спогодба се обврзале да им дозволат на руските воени бродови непречено да ги користат црноморските премини, како и можноста на руско барање истите да бидат затворени за други бродови. Со овој договор дошло до значителен пораст на руското влијание во Османлиската Империја. Од друга страна, со силна поддршка од француската и британската амбасада, истата 1833 година грчката црква се прогласила за автокефална, потег со кој што Франција и Велика Британија сакале да го намалат влијанието на тогаш про-руската Цариградска Патријаршија во новоформираната грчка држава. Речиси во истиот период следувала и една симултана интервенција на османлиската држава во трите главни немуслимански милети: 1) Откако под силно француско влијание во 1830 година бил признаен католички милет во Империјата, чија што база главно ја сочинувале ерменските католици во Цариград, во 1835 година Султанот го признал Јакоб Куксуреан за патријарх на католичкиот милет, по што дошло до разложување на ерменскиот милет;⁷²⁶ 2) Во 1835 година, со султански ферман била создадена титулата хахамбаша, т.е главен Рабин, со што во еврејскиот милет се инсталирал централизам, и на истиот за прв пат му била дадена институционална форма;⁷²⁷ 3) Истата година се случиле значајни промени и во Рум милетот. Патријархот Константин II бил принуден да даде оставка, а на негово место бил поставен русофилот Грегориј VI, со што во наредниот период се засилила доминацијата на про-руското крило во Патријаршијата.⁷²⁸

Танзиматските реформи, контрадикторно на својата суштина за еднаквост меѓу султановите поданици, воопшто не го отфрлија милет системот, а рускиот пораз во Кримската војна и промовирањето на пан-славизмот им дадоа

⁷²⁶ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, London 1970, 20-22.

⁷²⁷ D. Stamatopoulos, *From Millets to Minorities...*, 257-258.

⁷²⁸ Исто, 256-257.

дополнителен импулс на центрифугалните тенденции во рамките на милетите.⁷²⁹ Во 1846 година, по силна британска иницијатива, во Цариград била формирана ерменската евангелистичка црква, чии што следбеници во 1850 година добиле официјален статус на протестантски милет.⁷³⁰ Во 1861 година, Јосиф Соколски бил признаен од султанот Абдул Мецид за „милет баши на Бугарите што се соединиле со Рим“,⁷³¹ а по создавањето на Бугарската Егзархија во 1870 година, населението што минало под нејзино духовно покровителство, било евидентирано и третирано како „Булгар милет“.⁷³² На тој начин, под влијание на бугарскиот национализам и, пред сè, на западното толкување на милетите, терминот „Булгар милет“ бил изедначен со етнонимот „Бугарин“.⁷³³

2. Западноевропското поимање на терминот „милет“ и неговото изедначување со терминот „нација“, надополнето со агресивната бугарска пропаганда на теренот во Македонија, придонело за распространување на мислењето дека сета паства на Бугарската Егзархија имала бугарско етничко потекло. Меѓутоа, по првите контакти со македонското егзархиско население, странските дипломати, новинари, писатели, патописци и авантуристи сфаќале дека теоретското поимање на терминот милет најчесто немало допирни точки со праксата. Од една страна, етнонимот Македонец што го слушале од локалното население излегувал од воспоставените рамки според кои што Османлиите го

⁷²⁹ Освен кај немуслиманските милети, во XIX век дошло до внатрешна поделба на разните етно-лингвистички групи во доминантниот муслимански милет. Како последица на одредени настани, Арапите и албанските националисти презеле редица потези кои биле насочени против единството на Империјата и на муслиманскиот милет. Сепак, за разлика од останатите милети, муслиманскиот милет ја задржал својата целост до конечниот распад на Османлиската Империја и во него влегувале сите муслимани во царството.

⁷³⁰ Alexander Agadjanian, *Armenian Christianity today: Identity, politics and popular practice*, Brlington 2014, 95.

⁷³¹ *История на Българите*, Том II, Късно средновековие и възраждане (Под редакция на Георги Марков), София 2004, 593.

⁷³² Според Георги Раковски, османлиската влада во 1848 година започнала во одредени официјални документи да ги одвојува Бугарите од Рум милетот и да ги нарекува „Булгар милет“ (Види: Г. С. Раковски, Нъколко ръчи о Асѣню Първому, великому царю Българскому и сыну му Асѣню Второму, Българдъ 1860, 2).

⁷³³ Ванчо Ѓорѓиев, *ВМРО 1893-1903*, Поглед низ документи, Скопје 2013, 19.

сортирале населението во својата Империја, а, од друга страна, националната флукуација на индивидуи и цели села ги убедила овие странски посетители дека припадноста кон одреден милет немала допирни точки со чувството за национална припадност.

Уште во 1878 година, Британката Фани Џенет Блант, потпишана како „жена и ќерка на конзул“, истакнала дека „во Македонија, луѓето се нарекуваат Македонци, а не Бугари“.⁷³⁴ Тука треба да се истакне дека авторката зборува за периодот помеѓу 1858 година, кога се омажила за британскиот вице-конзул во Скопје, Џон Блант, до 1878 година, кога ја издала својата книга.

Во 1898 година до истата констатација дошол и директорот на рускиот археолошки институт во Цариград, Фјодор Иванович Успенски. При една посета на бугарскиот егзарх Јосиф I, рускиот научник му ги раскажал на бугарскиот духовник своите впечатоци од посетата на Македонија. Во однос на бугарштината во Македонија, Успенски изјавил: „Бугарите таму знаат дека се егзархисти и патријаршисти, а за народноста си знаат дека се Македонци, и така си се нарекуваат“.⁷³⁵

Во 1907 година, во писмо до руското Министерство за надворешни работи, рускиот конзуларен претставник М. Петрајев известува за обиколката што заедно со Хилми Паша и својот австриски колега ја извршиле низ Македонија. Притоа истакнува: „Во Костурската каза нè посетија делегации од селата, кои изјавија дека не сакаат ни грчки, ниту пак бугарски учители и свештеници. Напротив, тие инсистираа (учителите и свештениците, б.н) да бидат Македонци. Кога ги прашавме за нивната националност, тие ни одговорија дека се Македонци. Овие изјави, кои се далеку од изолирани, покажуваат дека кај христијанското население во Македонија... се буди национална свест, различна од онаа што им се наметнува однадвор“.⁷³⁶

Покрај тоа што забележале дека локалното словенско население во Македонија се нарекува македонско, европските намерници дошле до истата

⁷³⁴ A consul's daughter and wife, With people of Turkey: Twenty years' residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians, vol. 1, London 1878, 11-12.

⁷³⁵ Бугарски Егзарх Иосиф I, Дневник..., 431.

⁷³⁶ Andrew Rossos, Macedonia and the Macedonians, A history, Stanford 2008, 89.

констатација и за говорниот јазик на ова население. Чехот Карл Хрон ја посетил Македонија во 1888 година, а две години подоцна, во своето дело за народноста на македонските Словени, истакнува дека „Македонците, како по својата историја, така и по својот јазик, се посебна народност. Значи, ниту се Срби, уште помалку Бугари“.⁷³⁷ Во 1908 година Британецот Ален Апвард ја објавил книгата „Источниот крај на Европа“, во која запишал и еден интересен разговор со селскиот првенец во воденското село Владово. Со помош на својот преведувач-Грк, Британецот го запрашал кметот на кој јазик зборуваат во селото. Откако селанецот одговорил, преведувачот рекол дека во селото се зборува на бугарски. Апвард бил изненаден, бидејќи добро слушнал дека зборот што го употребил кметот бил „македонски“, а не „бугарски“. Затоа повторно го запрашал својот соговорник на кој јазик се зборува во селото, по што го добил истиот одговор, како и објаснување дека руралниот јазик што се зборува во Македонија не е ист со бугарскиот, и затоа тој одбива да го нарекува бугарски. На крајот, Британецот со извесна доза на сарказам констатира дека бугарските агенти ќе бидат презадоволни од фактот што Македонците се нарекуваат Македонци, а не Бугари.⁷³⁸

Секако, употребата на етнонимот „Македонец“ не им била непозната ниту на бугарските интелектуалци, кои колку и да се обидуваале, не успеале целосно да ја сокријат. Уште во 1871 година Петко Славевков со негодување истакнува: „Многу пати сме слушнале од македонистите дека тие не биле Бугари, туку Македонци, потомци на древните Македонци“.⁷³⁹ Во 1885 година, тогашниот главен секретар на Бугарската Егзархија во Цариград, Атанас Шопов, запишал дека: „До пред последната Руско-турска војна, кај македонските Бугари речиси отсутуваше народната самосвест и главна улога играше верата, која истовремено беше и народност за Македонците... Горчливо е и навредливо, но треба да признаеме дека поголемиот дел од бугарска Македонија го нема она национално самосознание кое што се бара од еден народ... Ако исклучиме две или три околии од северна

⁷³⁷ Карл Хрон, Народноста на Македонските Словени (Избор и редакција Цветан Станоевски), Скопје 1990, 9.

⁷³⁸ Allen Upward, The East end of Europe, The report of an unofficial mission to the European provinces of Turkey on the eve of the revolution, London 1908, 204.

⁷³⁹ Македоня, V/3, Цариградъ, 18.01.1871, 2.

Македонија, сите други Македонци се готови... да ти дадат какви сакаш писмени документи дека не се Бугари“.⁷⁴⁰

Дури и Васил К’нчов, кој отворено изјавувал дека „дошол учител во Солун за да ја бугаризира Македонија“,⁷⁴¹ и кој одигра значајна улога во пласирањето на тезата дека Македонците биле Бугари, не успеал да ја сокрие вистината, која останала запишана во неговите белешки. Во 1911 година Бугарската академија на науките постхумно ги издала к’нчовите записки за орохрографијата на Македонија, во кои авторот истакнува дека: „бугарското племе е населено по целата област (Македонија, б.н)“, но дека овие „Бугари“ што живеат во пределите на Македонија „самите се нарекуваат Македонци, и така ги нарекуваат и околните народи“.⁷⁴²

Во последните децении од XIX век датираме повеќе пројави кои на прв план го исфрлиле македонскиот национален индивидуалитет.⁷⁴³ Во овој контекст, најеклатантен пример за името што самите Македонци го користеле за себе, наоѓаме во писмото што охриданиецот Темко Попов му го упатил во 1888 година на својот сонародник, крушевчаниецот Деспот Бацовиќ. Во писмо напишано со една мешавина од словенски букви, Темков истакнува: „Да не се лџиме, Деспоте, националниот дух у Маџедониа до такво дередже је стигнал, щото и сам Исус Христос ако слезит от небоно не можит да го уверит Маџедонеца, оти той је блгарин или србин... Се чинит она, Драџи ми Деспоте, шчо је природно, но за

⁷⁴⁰ Офейковъ, Материяли за българското възраждане въ Македония, Периодическо списание, кн. XVIII, Средецъ 1885, 109-110.

⁷⁴¹ Основането на ВМРО (изъ запискитѣ на Иванъ X. Николовъ), соопшчава Хр. Шаддевъ, Ил. Илинденъ, VIII/1 (71), София 1936, 4.

⁷⁴² К’нчов истакнува дека и Власите се нарекувале Македонци, но оваа негова констатација најверојатно се должи на практиката на романската пропаганда да го користи терминот „Македо-Романци“ за влашкото население во Македонија. Притоа, оние Власи што ја прифатиле романската пропаганда го прифатиле и терминот „Македо-Романци“. Во врска, пак, со останатите народи што ја населувале Македонија, тој вели: „Турците и Арнаутите не се нарекуваат Македонци, но прашани од каде се, тие одговараат: од Македонија... Исто и Грците, кои живеат во јужните области, не се нарекуваат Македонци“ (Василъ К’нчовъ, Орохрографија на Македония [Подъ редакцијата на проф. А. Иширковъ], Пловдивъ 1911, 1).

⁷⁴³ Види: В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 112-116.

блгарите неочекувано т.ј сега секој Македонец признава оти тој не је блгарин и гласно исповедува својата нација“.⁷⁴⁴

Освен со етнонимот „Македонец“, странските посетители во Македонија неочекувано се судрувале и со термините „рисјанин“ и „Словен“, кои што и понатаму останале да бидат опозиција на вештачки имплантираниот термин „Бугарин“. Дел од македонското население продолжило да ја користи терминологијата што била во употреба пред разложувањето на православниот милет, па оттука, старата идентификација заснована на верска основа, во некои позафрлени краишта на Македонија егзистирала дури и на почетокот на ХХ. Зборувајќи за 1820-те години, загоричанецот Димитар Спиоров истакнува дека во Македонија немало ни 10 души кои што се нарекувале Бугари,⁷⁴⁵ а во 1890 година, и покрај интензивната бугарска пропаганда, „значителен дел од западна Бугарија (Македонија, б.н), сè уште нема национална самосвест“.⁷⁴⁶ Недостатокот на јасно изразена национална свест кај дел од македонското население, кое и понатаму себеси се сметало едноставно за рисјанско, во 1906 година го забележал и Британецот Хенри Ноел Брејлсфорд.⁷⁴⁷

Освен како рисјани, Македонците се идентификувале и како Словени, или македонски Словени. Во последната деценија на XIX век, Теобалд Фишер пред западноевропската научната јавност ја популаризирал тезата дека мнозинството од македонското население не е ниту српско, ниту бугарско, туку е едноставно составено од јужни Словени, кои за време на повеќе вековното османлиско

⁷⁴⁴ Граѓа за историју македонског народа из архива Србије (приредил д-р Климент Џамбазовски), Том IV, Књига III (1888-1889), Београд 1987, 135

⁷⁴⁵ Дим. А. Спиоровъ, Македония и нейнитѣ претенденти, или Сърбия, Гърция и България за Македония, София 1890, 40.

⁷⁴⁶ Исто, 49.

⁷⁴⁷ За да ја провери својата теза дека националното изјаснување во Македонија не се должи на некаква традиционална свест, Брејлсфорд собрал неколку момчиња од едно зафрлено планинско село во Охридско, каде немало ниту свештеник, ниту учител и каде никој не знаел да чита. Притоа ги однеел момчињата пред Самуиловата тврдина во Охрид и ги прашал: „Кој го изградил оваа место?“ – Одговорот бил „Слободните луѓе“. По ова Брејлсфорд прашал: „А кои биле тие?“ на што уследил одговор „Нашите дедовци“. По овој одговор Брејлсфорд дополнително прашал: „Да, но биле ли тие Срби, или Бугари, или Грци, или Турци?“ – Одговорот бил: „Тие не биле Турци, туку биле христијани“ (Хенри Ноел Брејлсфорд, Македонија, Нејзините народи и нејзината иднина, Скопје 2003, 159-160).

владеење ја изгубиле својата стара национална свест, и, поради недостатокот на образование, истата не успеале да ја вратат.⁷⁴⁸ Оваа теза целосно ја потврдил поранешниот бугарски трговски агент во Скопје, битолчанецот Димитар Ризов, кој во 1912 година, во својство на бугарски дипломатски претставник во Рим, пред својот соговорник Иван Мештровиќ истакнал: „Македонците, ако ја кажуваме објективната вистина, не се ни Бугари ни Срби, туку македонски Словени, кои зборуваат на свој посебен македонски јазик, или наречје. Околноста дека бугарскиот јазик е поблизок со македонскиот, треба да се толкува според фактот дека Бугарите повеќе се држеа до старословенскиот, а Србите се приближија до хрватскиот... Нашиот народ (најпрво, б.н) беше само ‘македонски христијанин’, после, кога се разви грчката пропаганда, стана ‘македонски христијанин Словен’. Нам ни беше сè едно која христијанска земја ќе ни помогне да се ослободиме од Турците. Јас сум роден во Битола. Во Битола имаше неколку гимназии: турска, грчка, српска и бугарска. Нам Словените ни беше сè едно која словенска гимназија (ќе ја посетуваме, б.н). Јас, на пример, со многу мои другари, кои подоцна станаа Бугари, ја посетував српската гимназија. Добивавме стипендија за да можеме да живееме и учиме во градот. Вистина е, професорите во гимназијата ни велеа дека сме Срби, како што на оние во бугарската гимназија им кажуваа дека се Бугари, но ние во себе си мислевме, а тоа и од дома ни го кажуваа: сè едно е, тие нека зборуваат, а ние сме си македонски Словени христијани“. Откако истакнува дека Србите не сакале да продолжат да им даваат стипендија, Ризов продолжува: „Бугарите понудија веднаш да ни дадат стипендија ако појдеме во бугарската гимназија. Ние зедовме да расправаме што да направиме, и конечно заклучивме да ја примиме (стипендијата, б.н), со оправдување: христијани и Словени Срби, или христијани и Словени Бугари, нам ни е сè едно... Кога ја завршивме гимназијата, појдовме во Софија во вишата школа... Ние им велиме (дека сме) македонски Словени, тие ни велат (дека сме) Бугари, и така се навикнавме. Ете, така јас станав Бугарин“.⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ Hermann Wendel, *The Bulgarians and the Macedonian question, Macedonia and the Macedonians, Rome 1918, 7-8.*

⁷⁴⁹ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude I dogadjaje, Buenos Aires 1961, 30-31.*

Дека ваквата идентификација ја надживеала и османлиската доминација во Македонија, потврдува загоричанецот Димитар Благоев, кој на седница на бугарското собрание во 1917 година изјавил: „Јас сум родум од Загоричани, но, меѓу другото, јас не сум Бугарин, јас сум Македонец, македонски Славјанин“. На прашањето од министерот за правосудство во бугарската влада како се нарекуваат жителите на Загоричани, Благоев одговорил: „Ако ги прашате, тие се нарекуваат христијани“, со што предизвикал бура од негодување во парламентот.⁷⁵⁰

Уште од признавањето на бугарски милет во 1870 година, бугарските автори потенцираат дека признавањето на овој милет значело признавање на посебен бугарски народ, при што доаѓаат до заклучок дека сите членови на бугарскиот милет, односно сите припадници на Бугарската Егзархија биле Бугари.⁷⁵¹ Од друга страна, истото правило не важи за припадниците на Рум милетот, кои што следејќи ја оваа логика на бугарската историографија би требало да се Грци. Нема да навлегуваме во детална деконструкција на оваа теза на бугарските колеги. Од сето досега кажано јасно се гледа дека терминот „Бугарин“ не претставувал етноним, туку синоним за припадници на една религиозна заедница. Впрочем, неодржливата теза е веќе одамна деконструирана од Јане Сандански, кој само со два збора покажа дека сиот труд на бугарските историчари да постават знак на еднаквост помеѓу етнонимот Бугарин и терминот „булгар милет“ се залудни.⁷⁵²

Второто изненадување со кое што се соочиле разните посетители во Македонија бил феноменот на национална флукуација. Во 1897 година, без да се впушти во подлабока анализа на проблематиката за која што пишувал, Вилијам

⁷⁵⁰ Орде Ивановски, *Искажување на Димитар Благоев за народноста на Македонците пред бугарскиот парламент во 1917 година*, *Современост*, Год. XVII/1, Скопје 1967, 79-80.

⁷⁵¹ Во интерес на просторот, нема да цитираме литература, бидејќи, во спротивно, ќе треба да ги наведеме сите софиски изданија од последните 145 години што ја третираат бугарската историја во XIX век.

⁷⁵² Во своите спомени, кога го споменува водачот на една врховистичка чета, капетан Георги, Сандански вели дека тој бил „Бугарин-Арнаутин“. Јасно, зборот Арнаутин означува етничка, а терминот Бугарин означува религиозна припадност. Во случајов, капетан Георги бил Албанец егзархист (*Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховистигѣ*, По спомени на Јане Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарговъ, Съобщава Л. Милетичъ, София 1927, 25).

Милер запишал дека „додека некои луѓе во поцивилизираните земји за добра надокнада гласаат за Либералната или Конзервативната партија, луѓето во Македонија се подготвени за тежок кеш да станат Срби или Бугари“.⁷⁵³ Слично, во 1890 Димитар Спиров истакнува дека не бил мал бројот на Бугарите кои велеле дека „македонските Бугари“ биле келепирции, кои се нуделе со зборовите „Ако ми дадеш пари ќе станам Бугарин“.⁷⁵⁴ За да имаме подобар увид во тоа што ги бунело странските намерници во Македонија, ќе истакнеме неколку примери:

Уште во 1878 година, Србинот Димитрие Алексијевиќ запишал дека ако го прашаш Македонецот дали е Бугарин или Србин, и во двата случаи ќе одговори потврдно.⁷⁵⁵ Тринаесет години подоцна, неговиот сонародник Бранислав Нушиќ ја потврдил двојноста што се јавувала во одредени македонски семејства. Тој кон крајот на 1891 година го посетил патријаршискиот поп Вангел во битолското село Ракитница, кој бил познат како пријател на Србија. Притоа Нушиќ со негодување забележал: „Додека едниот негов син во Белград е наш питомец, другиот е бугарски ученик во Скопје, третиот е бугарски партизан во Битола, четвртиот му се понудил како курир на австро-унгарскиот конзул, а двете последни деца посетуваат бугарско училиште во селото.“⁷⁵⁶ Со текот на времето ова „национално двојство“ прераснало во „национално тројство“. Во 1903 година Американецот Фредерик Мур ја посетил Битола. Притоа, тој бил шокиран од еден пример во извесно битолско семејство, за кое што запишал: „Во една друга прилика нè посети еден попросветлен Македонец. И тој беше Бугарин, или барем така рече. Ни кажа дека има и двајца браќа од кои едниот беше Србин, а другиот Грк. Тука за прв пат го забележав оној чуден феномен кој преовладува во многу места во Македонија. Бев збунет и запрашав како е возможно такво нешто. Македонецот се насмеа и рече дека произлегува од истакнато семејство, а заради влијанието што со себе го носи конвертирањето, Србите му дадоа неколку лири на еден од браќата за да

⁷⁵³ W. Miller, "The Promised Land" of the Balkan Peninsula, *Cosmopolis*, VIII/22, Paris 1897, 57.

⁷⁵⁴ Д. А. Спировъ, *Македония и нейнитѣ претенденти...*, 54.

⁷⁵⁵ Димитрие Алексијевиќ, *Старо-Срби, Београд 1878*, 19-20.

⁷⁵⁶ ДАРМ, Фонд: Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија-Белград (1820-1915), кут. 24, а.е 56, л. 23, Битољ, 6.XII.1891.

стане Србин, а Грците наддадоа повеќе од сите останати цркви за постариот брат“.⁷⁵⁷

Можеби најсликовитиот пример за ваквото „менување на народност“, не само на индивидуи, туку и на цели села, е забележан од Хенри Ноел Брејлсфорд. Британецот известува за средба на пазарот во Битола со еден имотен селанец. На прашањето од Брејлсфорд дали неговото село било „грчко“ или „бугарско“, селанецот одговорил: „Па сега е бугарско, но пред четири години беше грчко.“ Изненаден од тоа Брејлсфорд запрашал „Како се случи тоа чудо?“, на што селанецот одговорил: „Па сите ние сме сиромашни луѓе, но сакаме да си имаме наше сопствено училиште и поп кој ќе се грижи за нас како што треба. Порано имавме грчки учител. Му плаќавме 5 фунти годишно и му дававме храна, додека грчкиот конзул му плаќаше уште 5 фунти, но немавме наш сопствен поп. Делевме еден со уште неколку други села, но тој беше многу неточен и неодговорен. Појдовме кај грчкиот владика да му се пожалиме, но тој одби да стори нешто за нас. Бугарите слушнаа за ова, дојдоа и ни дадоа предлог. Рекоа дека ќе ни дадат поп кој ќе живее во селото и учител на кој ништо не треба да му плаќаме. Па, господине, нашето село е сиромашно, и така, се разбира ние станавме Бугари“.⁷⁵⁸

За истиот феномен се изјаснил и солунскиот валија Галиб паша, кој пред учителите од солунската машка гимназија ја искажал својата зачуденост од честата промена на религиозното чувство на дел од Македонците. Зборувајќи за селаните од Кукушко, валијата не можел да сфати како истите луѓе можеле да бидат „ту унијати, ту католици, ту протестанти, ту православни“, и притоа констатирал дека тие „си ја менуваат верата како кошула“.⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Frederick Moore, *The Balkan trail*, London 1906, 147.

⁷⁵⁸ X. H. Брејлсфорд, *Македонија. Нејзините народи и нејзината иднина...*, 162-163.

⁷⁵⁹ Г. С. Кандиларовъ, *Българскиѣ гимназии...*, 16; Меѓутоа, тоа што го бунело Галиб паша на почетокот на 1880-ите години, кон крајот на XIX век веќе било нормална појава за османлиските власти. Така, началникот на полицијата во Косовскиот вилает бил свесен дека т.н Бугари и Срби во Македонија не се ниту Срби, ниту Бугари, туку се работи за истиот народ (македонскиот), кој од разни причини се поделил на два табора. Кога бил запрашан кој има поголемо право, Србите или Бугарите, Дервиш ефенди одговорил: „Ако едно лајно го поделиш на две, која од двете половици ќе биде почиста? И едната е лајно, и другата е лајно! Бел задник, црн задник – пак е задник“ (П.Г. Манджуков, *Предвестници на бурјата*, Спомени, София 2013, 76).

При ваквите трансфери од една во друга народност, кои не биле последица на вистинско чувство и убедување, туку на посилен притисок или подобра понуда од другата страна, Македонците се обидувале да станат и Турци,⁷⁶⁰ или Американци,⁷⁶¹ а странските дипломати сметале дека со доволно финансиски средства можат да создадат било каква нација во Македонија, па дури и кинеска.⁷⁶²

Од денешен аспект, ваквото менување на националноста делува незамисливо, како што впрочем им делувало и на „луѓето од поцивилизираните земји“ за кои што пишува Вилијам Милер. Сепак, сметаме дека шокот што странските намерници го доживувале при судирот со ваквата национална флукуација се должи единствено на нивното погрешно толкување на терминот „милет“. Во случајот воопшто не се работело за менување на народноста, туку за нешто многу поблиску до тоа што го споменува Милер кога вели дека луѓето во поцивилизираните земји за добра надокнада гласаат за Либералната или Конзервативната партија. Тоа што го претставувале политичките партии во европскиот плурализам, во последните децении на османлискиот тоталитаризам го претставувале христијанските религиозно-просветни институции. Оттука, доколку изборот на политичка партија кај Европејците зависел од понудената политичка програма, изборот на црква и училиште кај Македонците зависел од понудените услови на црковно-просветно поле.

3. Денес знаеме дека последните битки за освојување на османлиска Македонија се водеа со тешка артилерија, и дека оружјето и дипломатијата го имаа

⁷⁶⁰ При т.н „Попис на Хилми паша“ во 1905 година, жителите на едно спорно село во Прилепско, кон кое претендирале Србите и Бугарите, одбиле да ја искажат својата националност и молеле да бидат запишани како Турци, знаејќи дека ако се наречат Срби или Бугари, ризикувале да бидат убиени од четите (Симон Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 4, 1905, Куманово 1998, 316).

⁷⁶¹ Види: F. Moore, *The Balkan trail...*, 146-147; Ванчо Ѓорѓиев, Анастас Лозанчев, Скопје 2014, 26-27.

⁷⁶² Така, на 9 мај 1906 година, кралскиот драгоман на италијанскиот конзулат во Битола, Михаил Пинета, во извештај до италијанскиот министер за надворешни работи, Гвардичини, истакнал дека во националната свест во Македонија е дел од фантазијата, и дека „секој е спремен да му се стави на располагање на оној кој најмногу ќе понуди, па макар и да е Кинез!“, (Silvano Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir, 1895-1916, Bitola, 2004, 297*). Види и: X. H. Брејлсфорд, Македонија. Нејзините народи и нејзината иднина..., 163.

последниот збор при распределбата на османлиското наследство во Европа. Сепак, на последната битка за Македонија ѝ претходеа поголем број на помали битки, во кои што бојното поле беше сместено во црквите и училиштата, а крстот и учебниците беа користени како оружје. Ваквите обиди за духовно и интелектуално освојување на македонските христијани од страна на нивните балкански соседи биле редовно проследени со етнографски статистики. Притоа, откако новите следбеници биле регистрирани, и, најчесто, откако нивниот точен број бил во најмала рака дуплиран, *објективните* статистички податоци биле објавувани, а статистичарот „успешно“ докажувал дека најголемиот број од населението во Македонија припаѓа на неговата народност.⁷⁶³ Оттука, во борбата за Македонија статистиките се користеле како оружје, кое ја имало истата моќност како пушка Маузер или андартска бомба.

Тешко би можеле да најдеме европска територија за чиј што состав на население биле направени толку противречни меѓусебни препирки, како што тоа се правело за Македонија во последните децении од османлиската доминација. Поради испреплетеноста на разните лингвистички и религиозни групи во македонските градови и села, бројноста на различните етникуми во Македонија станала предмет на манипулација, кој бил добредојден за балканските статистичари да ја докажуваат пред светската јавност надмоќноста на „своето“ население во Македонија. Ваквата поставеност на работите неколкукратно го отежнува секој обид на денешниот историчар да дојде до приближна цифра за бројноста на народите во Македонија во односниот период. Во шумата сериозно и детално изработени статистики, нумерички проценки за кои останува непознато како виновникот дошол до нив, и тенденциозни псевдостатистики во кои туѓиот елемент намерно се намалува или премолчува, неопходно е да се води сметка за провениенцијата на статистичарот, за целите на статистиката и за начинот на кој статистичарот дошол до конечната бројка. Ние не претендираме да дадеме точна бројка на населението во Македонија кон крајот на XIX и почетокот на XX век. Впрочем, сметаме дека тоа било невозможно дури и за современите кои вршеле темелни теренски истражувања. Нашата цел е да направиме преглед на неколку

⁷⁶³ Nikola Minov, The war of numbers and its first victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of 20th century), Macedonian Historical Review, vol. 3, Skopje 2012, 153.

грчки, српски, романски и бугарски статистики од тој период, и преку компаративна анализа да ја потврдиме, или отфрлиме тезата на бугарската историографија дека српските, грчките и романските статистики имале пропагандна функција, додека пак бугарските статистики имале строго истражувачки и научен карактер.⁷⁶⁴

Првиот проблем со кој што се судривме при компарацијата на разните статистики беше дефинирањето на територијалниот опсег на терминот Македонија. Низ историјата овој термин имал различно значење и употреба. Како што забележал Данкан Пери, секое настојување да се определат границите на Македонија е бесплодно, со оглед на тоа што етничките барања, придружени со историските, политичките и дипломатските моменти, ја прават невозможна прецизната определба.⁷⁶⁵ Така, додека за грчките статистичари Македонија редовно ги опфаќала само Солунскиот и Битолскиот вилает, односно териториите на кои што живеело грчко и грцизирано население, за бугарските и српските статистичари Македонија била онаму каде што можело да се најде словенско население. За конфузијата да биде поголема, Романците под широкиот термин Македонија, а со цел да се зголеми бројот на влашкото население, понекогаш ја опфаќале и половина Албанија.⁷⁶⁶

Вториот проблем се однесува на методот што бил користен при креирањето на статистиката. Три статистики направени според потеклото, јазикот и религиозната припадност, давале три јазични резултати. Кога српските и бугарските статистичари сакале да прикажат српско или бугарско население во Македонија, се повикувале на историјата, на наводното српско или бугарско потекло на Македонците и на наводниот бугарски или српски јазик што тие го зборувале. Грците, пак, ја користеле црковната припадност на населението кон Цариградската Патријаршија, прикажувајќи го притоа како грчко. Како што

⁷⁶⁴ В. Кџнчовъ, Македония, Етнографија и статистика... (предговор од Маргарита Василева), xii-xxvii; А. Шоповъ, Изъ новата история на Българитѣ въ Турция, Пловдивъ 1895, 89-104.

⁷⁶⁵ Данкан М. Пери, Политиката на теророт, Македонското револуционерно движење во периодот од 1893 до 1903 година, Скопје 2001, 13.

⁷⁶⁶ Никола Минов, Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија, 1860-1903, Скопје 2013, 36.

видовме погоре, некои семејства во неколку генерации ја променило црковната припадност и смениле по две, три, па и четири национални идеи, а за некои поединци националноста претставувала професија која им обезбедила лагоден живот и солидна материјална корист.

Не е од помала важност ни потеклото на статистиката. Во зависност од целите на статистичарот и што тој сакал да покаже, најголем дел од третираните статистики се политички условени и тенденциозни во одредени делови. Од друга страна, во теократската Османлиска Империја етничкиот идентитет бил потиснуван за сметка на религиозниот, а османлиските власти го евидентирале само машкото население, не по национална припадност, туку според вероисповед.⁷⁶⁷ Ваквите турски статистики, базирани врз несигурни податоци од османлиските нуфуз дефтери, презентирани во официјалните салнамиња, не можат да бидат сериозно прифатени кога одредени балкански статистичари ги користат во своите трудови. Во нив муслиманите биле запишувани заради воената служба, а друговерците поради данокот.⁷⁶⁸ За да се избегне данокот, бројот на децата се намалувал, што било прилично честа појава во планинските села.

Конечно, незанемарлив проблем претставува и произволното пресметување на населението според бројот на куќите во градот или селото. За да го добијат конечниот број на жители во некое населено место, статистичарите не вршеле темелен попис, што реално и не било секогаш можно, туку бројот на куќите го помножувале со цифра што тие ја сметале за погодна. Притоа, како по некое правило, бројот со кој што го множиле „своето“ население, секогаш бил поголем од бројот со кој што ги помножувале куќите на своите конкуренти.

3.1 Грчките статистики за Македонија оделе рака под рака со грчките претензии кон Македонија и со плановите на грчката дипломатија за поделба на Македонија на сфери на влијание. Оттука, додека во периодот за време и непосредно по Берлинскиот конгрес, грчките статистики ја опфаќаат географска Македонија,⁷⁶⁹ по 1881 година грчкото кралство веќе прифатило дека создавање на

⁷⁶⁷ В. Кжнчовъ, *Македония, Етнография и статистика...*, 135.

⁷⁶⁸ Исто.

⁷⁶⁹ Dalibor Jovanovski, *The Numbers and the Policy: Greek Statistics on Ottoman Macedonia in the 19th Century*, *Macedonian Historical Review*, vol. 3, Skopje 2012, 143-144.

Империја која би се простирала на север до Шар Планина било илузија. Така, во последните децении од XIX век македонскиот дел од Косовскиот вилает бил исфрлен од грчките статистики, а за да се зголеми бројот на грчкото население, кон Македонија биле додавани и територии кои што не ѝ припаѓаат, како Ксанти, или Корча.⁷⁷⁰ Притоа, како грчко било сметано сето патријаршиско население и, речиси без исклучок, мнозинството население во Македонија во овие статистики е претставено како грчко или про-грчко.⁷⁷¹

Најпозната, а воедно и најупотребувана во научните кругови, од сите грчки статистики за Македонија е статистиката на грчкиот интелектуалец и новинар, Клеантис Николаидис. Оваа статистика е дел од првото научно дело за Македонија напишано од грчки автор, на странски јазик. Книгата „Македонија – Македонското прашање од антиката, преку средниот век до современата политика“ во 1899 година била објавена во Берлин на француски јазик. Таа се разликува од останатите современи грчки статистики во тоа што авторот ја лоцира Македонија во нејзините географски граници. Освен Битолскиот и Солунскиот, Николаидис во Македонија го вклучува и Скопскиот санџак од Косовскиот вилает, но за да ја зголеми бројката на грчкото население, кон Македонија ги вклучува Корчанската, Еласонската и казата Серфице од Битолскиот вилает. При пресметките на населението грчкиот

⁷⁷⁰ Исто, 144, 146-147.

⁷⁷¹ Во статистиката од 1878 година што била објавена во списанието Parnassos, било пресметано дека од 2 216 000 жители во Македонија, 1 160 000 (52,3%) биле Грци и други патријаршисти, 652 000 биле муслимани, 307 000 биле Бугари егзархисти, а останатите биле Евреи, Роми и тн; Во статистиката од 1884 година, подготвена од грчкиот конзул во Солун, Петрос Логотетис, Македонија се простирала на север до Горна и Долна Белица од западната и Неврокоп од источната страна. На оваа територија, според конзулот, живееле 2 519 000 жители, од кои дури 1 638 000, или 65% биле Грци; Во статистиката на Јоанис Калостипис од 1886 година, Македонија ги зафаќа Солунскиот и Битолскиот вилает, и во неа живееле 957 000 Грци (56,7%), наспроти 731 000 останати жители; Единствен кој се издвојува од своите сонародници е Неоклес Казазис, кој истакнува дека во Солунскиот и Битолскиот вилает живееле 1 720 000 жители, но за доминантно население ги смета Турците, додека на Грците им доделил 600 000 жители, или 34,9% (Исто, 143-144, 147-148, 152).

нови́нар се потпира́л на официјалните османлиски салнамиња, на податоците од патријаршиските општини и извештаите на грчките конзули во Македонија.⁷⁷²

Резултатите до кои што дошол Николаидис се приложени во долната табела.⁷⁷³

Вилает	Грци	Муслим.	Бугари	Срби	Евреи	Роми	Власи	Други	Вкупно
Косовски	5 036	117 781	137 184	9 831	1 570	4 208	/	398	276 008
Солунски	402 088	411 795	203 301		75 135	1 670	17 494	5 395	1 116 878
Битолски	240 260	90 915	87 159	/	5 021	180	1 275	/	424 810
Вкупно:	647 384	620 491	427 644	9 831	81 726	6 058	18 769	5 793	1 817 696

При своите пресметки, Николаидис дошол до бројката 1 825 082 жители во Македонија, но притоа направил вистинска збрка при собирањето на бројките што ги нуди во Солунскиот санџак. Оттука, со правилно собирање се доаѓа до бројот 1 817 696 жители во Македонија. Според Николаидис, најбројни во Македонија биле Грците, со 35,6% од целокупното население. Меѓутоа, малку подлабока анализа покажува дека грчкиот интелектуалец направил сè за да ги доведе Грците на врвот од листата. Од една страна, тој во графата Грци ги вклучува Македонците, Власите и Албанците патријаршисти. За Албанците муслимани не одвојува посебна графа, а во графата Власи ги пресметува само оние Власи што ѝ подлегнале на романската пропаганда. Од друга страна, тој во Македонија ги вклучува казите Серфице, Еласона и Корча, во кои, според него, живееле 63 890 Грци и 11 670 муслимани. Без овие три кази, кои реално припаѓаат на Тесалија и Албанија, вкупната бројка на Грци би била помала од бројот на муслимани во Македонија. За да го намали бројот на „Бугарите“, тој Словените патријаршисти ги смета за Грци, а дел од словенското население во Скопје и Куманово го прикажал како српско.

Како и останатите негови сонародници, Николаидис го прифаќа милет системот, бидејќи единствен начин за да го зголеми бројот на грчко население е ако

⁷⁷² Cléanthes Nicolaïdès, La Macédoine, La question macédonienne dans l'antiquité, au moyen-âge et dans la politique actuelle, Berlin 1899, 22-23.

⁷⁷³ Исто, 25-26.

сите патријаршисти ги прикаже како Грци. Притоа, само со цел да го зголеми бројот на Грци, тој кон Македонија додава територии од соседните области.

3.2 Во 1889 година на германски јазик во Виена било издадено делото „Македонија и Стара Србија“ од српскиот новинар и етнограф Спиридон Гопчевиќ, чие дополнето издание веќе во следната 1890 година, со променет редослед во насловот било отпечатено и на српски јазик.⁷⁷⁴ Иако набргу по нејзиното излегување од печат книгата доживеала бура од критики, токму фамата што се создала по објавувањето на овој труд резултирала со тоа истиот да се стекне со голема популарност во европски рамки, и да стане неодминлив при секоја анализа на етнографската состојба во Македонија кон крајот на XIX век. За разлика од грчките статистичари, кои што своите резултати ги добиваа врз основа на религиозната припадност на населението, Гопчевиќ се водел според јазичниот принцип. Притоа, речиси сите жители на Македонија што зборувале словенски јазик ги прикажал како Срби. Во прилог се конечните статистички резултати на Гопчевиќ, со таа разлика што од оригиналните пресметки ги исклучивме оние кази од Косовскиот вилает што излегуваат од географските граници на Македонија:⁷⁷⁵

⁷⁷⁴ Spiridon Gorčević, *Makedonien und alt-Serbien*, Wien 1889; Спиридон Гопчевиќ, *Стара Србија и Македонија*, Београд 1890.

⁷⁷⁵ S. Gorčević, *Makedonien und alt-Serbien...*, 501-503.

Вилает	Срби		Турци, Черк. и Јуруци	Албанци	Грци	Власи		Бугари		Евреи		Роми	Др.	Вкуп.
	Христ.	Мусл.				Х.	М.	Х.	М.	/	М.			
Солунски	707 500	166 400	143 700	450	140 600	8 155	4 800	36 600	21 000	57 345	5 000	5 700	3 500	1 300 750
Битолски	417 700	105 000	48 650	58 900	60 520	60 340	/	/	/	5 550	/	10 650	/	767 310
Косовски (Скопски санџак)	239 600	50 100	22 650	13 650	20	320	/	/	/	1 550	/	4 170	/	332 060
Вкупно	1 364 800	321 500	215 000	73 000	201 140	68 815	4 800	36 600	21 000	64 445	5 000	20 520	3 500	2 400 120

Според српскиот автор, во Македонија живееле 2 400 120 жители, од кои 1 686 300, или 70.2%, биле Срби, поделени на 1 364 800 христијани и 321 500 муслимани.⁷⁷⁶ Покрај очигледно преувеличените бројки на словенското население, кое Гопчевиќ тенденциозно го прикажува како српско, изненадува бројката на Срби муслимани. Така, доколку некој им поверува на неговиот податоци, Србите муслимани биле втори по бројност во Македонија, зад Србите христијани, а пред сите останати. Со оглед на тоа што бројот на грчкото, влашкото, ромското и еврејското население не се разликува премногу од останатите статистики, јасно е дека единствена цел на српскиот автор било да го прикаже македонското словенско население како српско, и да го намали бројот на Турците и Албанците, за сметка на т.н Срби муслимани. Сепак, со цел да покаже објективност, која ја немало кај неговите бугарски колеги, кои не признавале постоење на српско население во Македонија, Гопчевиќ бил великодушен, па така признал дека во македонските вилаети живеат и Бугари. Меѓутоа, изгледа дека не сакал да претера со својата објективност, па сите Бугари во Македонија ги сместил во Неврокопската каза, откако претходно заклучува дека тие всушност биле побугарени Срби. Сепак, за сметка на овие 57 600 побугарени Срби, Гопчевиќ пресметал дека во Неврокопската каза живееле уште 65 000 Срби, кои не потпаднале под притисокот на бугарската пропаганда и го зачувале своето српско национално чувство.⁷⁷⁷

3.3 Романија немала територијални претензии кон Османлиската Империја и токму на тоа се должи недостатокот на детални статистики за населението во Македонија. Како и останатите христијански пропаганди, и романската пропаганда испраќала свои луѓе во Македонија со цел да соберат статистички податоци, кои подоцна биле објавувани на дел од светските јазици. Меѓутоа, единственото нешто што ги интересирало романските статистичари бил бројот на влашкото население, па оттука во прилично големиот број на романски статистики за Македонија, Албанија, Епир и Тесалија, станува збор исклучиво за бројот на

⁷⁷⁶ Според Атанас Шопов, Гопчевиќ воопшто не се потрудил да изработи статистика, туку само ги препишал бројките од една бугарска статистика од 1881 година, и во неа го сменил зборот „Бугари“ со „Срби“ (А. Шоповъ, Изъ новата история на Българитѣ въ Турция..., 103-104).

⁷⁷⁷ Исто, 501; С. Гопчевиќ, Стара Србија и Македонија..., 171.

Власите, а не и за останатите народи.⁷⁷⁸ Како и во српскиот случај, поделбата на населението според религиозна припадност не одела во корист на нарачателите на овие статистики. Затоа, романските статистичари се воделе според јазичниот принцип и сите оние што говореле латински идиом ги сметале за Романци. Меѓутоа, реалната бројка на влашкото население не ги задоволувала романските апетити, па под графата „Романци“ во романските статистики влегле дури и оние Власи чии што предци одамна се грцизирале и словенизирале. На тој начин, некои романски статистичари успеале да дојдат до неверојатна бројка од 300 000, 500 000, па дури и 800 000 „Романци“ во Македонија.⁷⁷⁹

Прецизен показател за тенденциозноста во статистичките податоци е писмото од 5 јули 1903 година, што романскиот вицеkonzул во Битола, Александру Падеану, го испратил до своите претпоставени во Букурешт. Во него, вицеkonzулот отворено изјавува: „Признавам дека на оние кои до сега од мене побараа да им дадам проценка за бројот на романското население во Битолскиот вилает им давав извртени цифри, а тоа го правев затоа што не сакав да им го кажам точниот број на нашите браќа во овој вилает, бидејќи наш интерес е таа бројка да ја прикажеме колку што може поголема“.⁷⁸⁰

3.4 Кога зборуваат за туѓите статистики во Македонија, бугарските автори истите најчесто ги опишуваат како пропагандни алатки и литературни кражби, додека за бугарските статистики се вели дека се научни плодови на темелни теренски истражувања.⁷⁸¹ За да ги тестираме овие изјави, во прилог ќе анализираме неколку бугарски статистики од 1878 до 1905 година.

Во 1878 година во Цариград на француски јазик бил отпечатен трудот „Етнографија на Одринскиот, Битолскиот и Солунскиот вилаети“.⁷⁸² Овој труд бил прв од бугарска провениенција во кој населението во Македонија било нумерички

⁷⁷⁸ Види: Н. Минов, *Влашкото прашање...*, 67-68.

⁷⁷⁹ Исто, 67.

⁷⁸⁰ Ionuț Nistor, „Problema Aromână” în raporturile României cu statele balcanice, 1903-1913, Iași 2009, 37.

⁷⁸¹ А. Шоповъ, *Изъ новата история на Българитѣ въ Турция...*, 103-104; В. Кънчовъ, *Македония, Етнографија и статистика...* (предговор од Маргарита Василева), xii-xxvii.

⁷⁸² *Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique, Extrait du Courrier d'Orient, Constantinople 1878.*

прикажано според населено место и етничка припадност. Всушност, статистиката била подготвена неколку години претходно, и како егзархиска статистика најпрво била приложена на Цариградската конференција (1876-1877), а потоа била користена и при определувањето на бугарските граници при подготовката на Санстефанскиот прелиминарен договор. Статистичките податоци во ова дело биле изработени од група автори, меѓу кои Методи Кусев и Георги Груев, и тие не биле резултат на темелно теренско истражување, туку за основа го зеле османлискиот даночен регистер бедел-и аскерие од 1873 година. Кога во 1878 година францускиот етнограф Александар Синве објавил второ дополнето издание на неговите статистички податоци за Грците во Османлиската Империја, Бугарија реплицирала со објавување на оваа т.н егзархиска статистика.

Статистиката од 1878 година ги опфаќа само дел од македонските територии што требало да влезат во рамките на Сан Стефанска Бугарија. Од неа се исклучени териториите од Скопскиот санџак, кој според авторите на статистиката воопшто не бил спорен и со сигурност би ѝ припаднал на Бугарија, како и дел од македонските територии во Битолскиот и Солунскиот вилает. Притоа статистиката изобилува со голем број намерни или случајни грешки. Така, на пример, поред авторите на статистиката во градот Солун немало ниту еден Евреин, иако еврејската доминација во најголемиот македонски град била општо познат и признат факт.⁷⁸³ Села за кои што сите останати статистичари се согласни дека во нив живеело албанско, турско или влашко население, се претставени како чисто бугарски.⁷⁸⁴ Поголем број на албански и турски села воопшто не се ни регистрирани. Има и статистички податоци кои во најмала рака не се сериозни, од типот „две села со непознато име“, во кои, според статистичарите, по правило живеело бројно

⁷⁸³ Исто, 42.

⁷⁸⁴ Така авторите ги третираат селата Псодери, Негован, Елеово и Белкамен (сите во Леринска каза) за бугарски и пресметале дека во нив живеат исклучиво Бугари, иако сите останати статистичари признаваат дека во овие 4 села живееле Власи и Албанци. К'нчов, на пример, наведува дека во четирите села живееле 1 220 Албанци и 950 Власи, без примеси од останатите етнички групи (В. К'нчов, Македонија, Етнографија и статистика..., 250). Статистикава изобилува со грешки од сличен карактер.

бугарско население.⁷⁸⁵ Понекогаш, истото село е регистрирано во две кази, сè со цел да се зголеми бројот на „бугарското население“.⁷⁸⁶

Во оваа статистика Македонија е стеснета во рамките на делови од Битолскиот и Солунскиот вилает. Битолскиот вилает е ограничен на дел од Битолскиот санџак, т.е. на Прилепската, Леринската, Ресенско-Преспанската, Кичевската, Кајларската, Охридската, Битолската и Костурската каза. Иако во овој период Битолскиот санџак бил составен од 12 кази,⁷⁸⁷ составувачите на статистиката ги исфрлиле казите во кои што немало словенско население, или пак истото било во малцинство,⁷⁸⁸ а кон него ја додале Костурската каза, која во овој период припаѓала на Корчанскиот санџак и имала доминантно словенско население.⁷⁸⁹ Слични неправилности, или тенденција, се забележуваат и во Солунскиот вилает. Тој се сведува на 13 кази, иако во периодот кога авторите ја подготвувале статистиката (помеѓу 1873-1876) Солунскиот вилает го сочинувале 3 санџаци со 17 кази.⁷⁹⁰ Притоа, паѓа в очи податокот дека четирите исклучени кази, Берската, Драмската и казите Касандра и Света Гора, биле со доминантно грчко и турско население.⁷⁹¹ Оттука, јасна е тенденцијата на луѓето што ја подготвиле оваа

⁷⁸⁵ *Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique...*, 7.

⁷⁸⁶ Така, селото Бадилен е најпрво регистрирано во Петричката каза и пресметани се 405 жители Бугари, а потоа под името Баделе е запишано во Струмичката каза, како село со 75 жители, сите Бугари (Исто, 41, 60).

⁷⁸⁷ Види: Д. Димески, *Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает...*, 67.

⁷⁸⁸ Така, од статистиката се исфрлени македонските југозападни територии (Анаселичка, Гребенска и Кожанска каза), во кои според К'нчов Бугарите претставувале само 1,4% од вкупно 86 231 жители (В. К'нчов, *Македонија, Етнографија и статистика...*, 272-281), а според Мишев, кој воопшто не ја вклучува Гребенската каза во Македонија, во македонскиот краен југозапад живееле само 1 968 Бугари-патријаршисти, додека огромното мнозинство било составено од Грци, Турци и Власи (D.M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, 212, 226).

⁷⁸⁹ *Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique...*, 22.

⁷⁹⁰ В. Ѓорѓиев, *Слобода или смрт...*, 53.

⁷⁹¹ Според Васил К'нчов, околу 1900 година во Драмската, Саришабанската, Правишката, Кавалската (во 1876 сите четири кази биле дел од Драмската каза), Берската, Светогорската каза и казата Касандра живееле 193 414 жители. Од нив само 29 351 се регистрирани како Бугари, со тоа што 13 712 се запишани како Бугари муслимани. Дури и ако ги сметаме овие исламизирани „Бугари“, вкупниот број на бугарско население, според К'нчов, претставува само 15% од вкупното население во казите, па оттука јасна е причината

прва подетална бугарска статистика за Македонија. Македонското словенско население е именувано како бугарско, а македонските територии од Битолскиот и Солунскиот вилает во кои што несловенските народи имале големо мнозинство, воопшто не биле земени предвид, со што се целело на странската јавност и дипломатија да им се остави погрешен впечаток за територијалниот опсег на Македонија, како и за доминацијата на Бугарите во оваа намалена Македонија.

Поради сите горенаведени причини, не треба да изненадува доминацијата на „бугарското“ население во т.н. егзархиска статистика, кое сочинувало дури 66,4% од вкупното население во третираните области:⁷⁹²

Вилает	Битолски	Солунски	Вкупно
Бугари	152 534	216 895	369 429
Муслимани	40 236	68 775	109 011
Грци	700	24 666	25 366
Помаци („Бугари“ муслимани)	0	22 573	22 573
Власи	15 843	1 812	17 655
Роми	2 883	2 920	5 803
Евреи	3 250	0	3 250
Правосл. Албанци	3 175	0	3 175
Вкупно	218 621	337 641	556 262

Во 1881 година, во Пловдив била објавена книшката „Етнографија на Македонија“, во која на 106 страници биле прикажани статистички податоци за населението во трите македонски вилаети. За жал, не успеавме да пронајдеме копија од оваа мошне ретка книга и не можеме да направиме темелна анализа на

зошто истите се исфрлени од егзархиската статистика (Види: В. Кљнчовъ, Македония, Етнография и статистика..., 143-145, 172-175, 197-205).

⁷⁹² При конечната пресметка на статистиката за Битолскиот вилает, авторите направиле очигледна грешка кога пресметале дека во вилаетот живееле 267 899 жители. Имено, тие запишале дека во вилаетот имало 50 356 домаќинства и 218 621 жители, и на крај го собрале бројот на домаќинства со бројот на жители, при што ја добиле конечната бројка на жители (?!). Но, како тоа да било малку, дури и таа пресметка им била погрешна, па наместо 268 977, пресметале 267 899 жители (Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique..., 21).

статистичките податоци што ги содржи. Меѓутоа, книгата вреди да се спомне затоа што, доколку им веруваме на нејзините критичари, преку неа може да се покаже дека пропагандистите во Македонија постојани си позајмувале идеи, податоци и методи. Имено, кога во 1889 година Спиридон Гопчевиќ го објавил својот труд „Македонија и Стара Србија“, една од главните критики кон ова дело било дека статистичките податоци во него биле плагијат.⁷⁹³ Најстар во своите напади кон Гопчевиќ бил тогашниот секретар на Бугарската Егзархија, Атанас Шопов, кој истакнал дека Гопчевиќ од збор до збор ја препишал статистиката од „Етнографија на Македонија“ од 1881, со тоа што го заменил зборот „Бугари“ со „Срби“. Притоа, Шопов бил критички настроен и кон оригиналот од кој што Гопчевиќ ги презел податоците, истакнувајќи дека во него „биле вметнати прилично многу неточни цифри“.⁷⁹⁴ Доколку им веруваме на Шопов и останатите критичари дека Гопчевиќ ги препишал статистичките податоци од оваа бугарска статистика од 1881, со замена на зборовите Бугари и Срби, тогаш испаѓа дека според човекот што ја подготвил пловдивската статистика во Македонија живееле 1 743 900 Бугари, од вкупно 2 400 120 жители на истата територија,⁷⁹⁵ или процентуално 72,65% од македонското население било бугарско.

Најсериозен приод кон пресметувањето на населението во Македонија имал бугарскиот етнограф Васил К’нчов. Во својство на учител во бугарските училишта во Солун и Сер, и главен инспектор на егзархиските училишта во Европска Турција, во 90-те години на XIX век К’нчов постојано патува низ Македонија и собира богати историски, географски, статистички и етнографски материјали. Синтеза на повеќегодишните истражувања претставува делото „Македонија, Етнографија и статистика“, издадено во 1900 година од Бугарската академија на науките, и набргу преведено на француски јазик од Леон Ламуш. Поради својата темелност, трудот на К’нчов добил голем публицитет и сè уште се третира како задолжителна литература за сите оние што се занимаваат со етнографската

⁷⁹³ K. Oestrich, Die Bevölkerung von Makedonien, Geographische Zeitschrift, XI, Leipzig 1905, 129.

⁷⁹⁴ А. Шоповъ, Изъ новата история на Българитѣ въ Турция..., 103.

⁷⁹⁵ Како што видовме погоре, според Гопчевиќ во Македонија живееле 1 686 300 Срби и 57 600 Бугари, кои во пловдивската статистика најверојатно биле претставени како Бугари.

состојба во Македонија на почетокот на XX век. Како и речиси сите статистички трудови во тоа време, и статистиката на Васил К'нчов изобилува со грешки при пресметувањето на собраните податоци. Овие грешки се веќе потенцирани од македонската историографија,⁷⁹⁶ па оттука нема да им посветиме дополнително внимание и ќе ги прифатиме исправките. Тоа што нас нè интересира е принципот на бугарскиот етнограф со кој што ја утврдувал етничката припадност на населението, начинот на кој што дошол до податоците, начинот на кој што го пресметувал бројот на населението и териториите што ги вклучил во географскиот поим Македонија, бидејќи токму овие работи се клучни за да се утврди дали К'нчов имал скриена цел во својот несомнено импозантен истражувачки потфат.

Податоците во статистиката на К'нчов се резултат на информации од повеќе извори. Покрај податоците што биле собрани на самиот терен лично од авторот, тој ги користел и информациите и официјалните документи што го добил на увид од егзархиските учители и свештеници, како и од црковните општини. Притоа ги користи и статистичките податоци од официјалните власти, пред сè нуфузите и салнамињата, како и дел од дотогаш објавените статистики на Ростковски, Веркович, Пловдивската статистика и статистиката на автор со иницијал Z. Меѓутоа, за добар дел од територијата на Македонија, особено за населените места во кои што не егзистирало бугарско училиште, бугарскиот етнограф зависел од информации од втора рака. Тој наведува дека податоците за Анаселичката каза ги добил од двајца воденичари од Костенаријата (Костурско) и од двајца Власи, трговци со коњи.⁷⁹⁷ На тој начин К'нчов на своевиден начин се амнестира од грешки и потенцијални замерки за прикажаниот број на грчкото и влашкото население во оваа каза. Покрај тоа, за казите каде што словенското население било во малцинство, или пак воопшто го немало, бугарскиот автор редовно ги користи податоците од османлиските салнамиња, во кои што и самиот признава дека бројот на христијанското население е намален. Оттука, при пресметувањето на конечните цифри, бројката на Грци, Власи и православни Албанци била помала од вистинската бројка на несловенско христијанско население во Македонија.

⁷⁹⁶ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 64-65; Н. Минов, Влашкото прашање..., 70-71.

⁷⁹⁷ В. К'нчов, Македонија, Етнографија и статистика..., 275, бел. 4.

Вториот проблем е произволното пресметување на населението, не според неговата вистинска бројност, туку според бројот на куќите во населеното место. За да го добие бројот на жителите во еден град или село, К'нчов не вршел темелен попис, што реално и не било секогаш можно, туку бројот на куќите го множел со цифра што тој ја сметал за погодна. За македонското словенско население бројката со која што го множел бројот на куќите се разликува од место до место. За градовите земал во просек од 5 до 6 жители, а за селата од 6 до 7 жители по куќа. За Турците, за кои што тој тврди дека не живееле во големи семејни заедници, во просек земал по 5 жители на куќа, а за другите народи просекот се движел од 5 до 6,5 жители по куќа. Поради ваквиот приод, и податоците кај К'нчов не можеме да ги третираме како апсолутно меродавни.

Што се однесува до териториите што ги вклучува во географската област Македонија, К'нчов се покажал како подобар познавач на географијата од своите колеги статистичари. Во статистиката на бугарскиот етнограф фигурираат сите македонски области, освен Катеринската каза. Доколку авторот ја вклучел и оваа каза, не би настанале значајни промени при конечните бројки на населението, бидејќи, според една друга статистика од непознат автор, во Катеринската каза имало 3 344 грчки, турски и влашки куќи.⁷⁹⁸ Меѓутоа, со оглед на тоа што казата била во продолжение на една прилично голема територија во која што не живеело словенско население, Катеринската каза би придонела кон тоа мошне голем дел од неговата етнографската карта да биде обележан со бојата што К'нчов им ја наменил на Грците.

Најважниот дел од анализата на к'нчовата статистика е принципот што го користел при одредувањето на етничката припадност. Милет системот би дал поразителни резултати, па оттука К'нчов се решил етничката припадност да ја одредува според категоријата „домашен јазик“. Така, сите оние чиј мајчин јазик им бил македонскиот ги прикажал како Бугари, иако во периодот во кој што ја подготвувал статистиката религиозното чувство на населението, особено на муслиманското население, имало многу поголемо значење од домашниот јазик. За некако да го дотурка „бугарското“ население до цифра над 50% од целокупното население во Македонија, тој како Бугари ги смета сите муслимани и

⁷⁹⁸ Sandjak de Salonique, s.l, s.a, 28-29.

патријаршисти што зборувале словенски јазик, без разлика на тоа што овие луѓе воопшто не сакале да бидат сметани за Бугари. Меѓутоа, иако го отфрла милет системот таму кај што не му одговара, К'нчов ја прифаќа религиозната припадност на дел од егзархиското население, за истото да го прикаже како бугарско, иако мајчиниот јазик на тоа население не бил словенски. Тоа пред сè го правел со влашкото егзархиско население во Гевгелиско, Еницевардарско и Костурско. Со оглед на тоа што Власите во селата Црна Река и Баровица во огромно мнозинство ја прифатиле Бугарската Егзархија,⁷⁹⁹ тој ги прикажува како Бугари.⁸⁰⁰ Истото го прави и со оние Власи кои живееле заедно со Македонците во Костурско и ја прифатиле Егзархијата. Иако сите современици, вклучително и дел од другите бугарски статистичари, го забележуваат присуството на влашки егзархиски семејства во костурските села Загоричани, Кономлади, Желегоже, Нестрам, Горенци, Добролишта и тн.,⁸⁰¹ според К'нчов во овие села живееле исклучиво Бугари.⁸⁰²

Сепак, треба да се потенцира објективноста на оваа статистика, особено ако ја споредиме со статистиките на останатите бугарски, српски, грчки и романски статистичари, кои на „своето“ население му припишуваат неверојатни бројки. Крајната анализа на статистиката на Васил К'нчов покажува уште една работа, која што авторот можеби и несвесно успеал да ја докаже. Имено, токму цифрите на К'нчов убаво покажуваат дека никој во Македонија немал апсолутно мнозинство, ниту во религиозна, ниту во етничка или јазична смисла. Токму овој податок можеби најдобро објаснува зошто Македонија останала под османлиска власт до крајот на османлиското владеење на Балканот, и зошто териториите на Македонија биле јаболкото на раздор помеѓу нејзините балкански соседи. Во прилог се две табели составени од цифрите што ни ги приложува Васил К'нчов, со вклучени поправки во деловите каде што авторот погрешно го собрал резултатот од приложените бројки:

⁷⁹⁹ Хр. Шалдевъ, Екзархъ Йосифъ 1 за задачата на Екзархијата следъ 1887 год., Ил. Илинденъ, год. VIII, кн. 9 (79), София 1936, 1.

⁸⁰⁰ В. К'нчовъ, Македонија, Етнографија и статистика..., 147, 153.

⁸⁰¹ D.M. Brancoff, La Macédoine..., 182.

⁸⁰² В. К'нчовъ, Македонија, Етнографија и статистика..., 265-268.

Населението во Македонија според религиозна припадност (В. К'нчов)

Религиозна припадност	Македонија
Христијани	1 365 016
Муслимани	819 235
Евреи	68 040
Вкупно	2 252 291

Ако имаме предвид дека христијанското население било подложено на дополнителна поделба на патријаршисти, егзархисти, протестанти и унијати, чии што односи често биле по непријателски од односот кон нивните сотатковинци од исламската религија, тогаш е јасно дека ниедна религиозна група немала над 50% од населението во Македонија.

Населението во Македонија според јазичен принцип (В. К'нчов)

Припадност според говорен јазик	Македонија
Бугари	1 178 346 (52,3%)
Турци	499 204 (22,2%)
Грци	228 702 (10,2%)
Албанци	128 711 (5,7%)
Власи	77 924 (3,5%)
Евреи	67 840 (3%)
Роми	54 557 (2,4%)
Други	17 007 (0,7%)
Вкупно	2 252 291 (100%)

Со оглед на тоа дека 148 003 од „бугарското население“ било со исламска вероисповед и се приклонувало кон владејачкиот слој, јасно е дека јазичниот принцип не бил применлив за правилно групирање на населението, а без овие исламизирани „Бугари“, дури ни „бугарското“ христијанско население немало 50% од вкупното население во трите македонски вилаети.

Последна од бугарските статистики што ја разгледуваме во овој труд е статистиката на поранешниот секретар на Бугарската Егзархија, Димитар Мишев, кој своето дело „Македонија и нејзиното христијанско население“ од 1905 година, го потпишал со псевдонимот D.M. Brancoff.⁸⁰³ Ова дело, кое било издадено на француски јазик во Париз, било резултат на неколкугодишни истражувања на авторот, при што, покрај податоците што тој лично ги собрал на теренот во Македонија, на увид биле земени статистичките податоци што Бугарската Егзархија ги добивала од своите црковно-училишни општини. Затоа, освен бројноста на христијанското население, книгата нуди и паралелни статистички податоци за христијанските училишта во Македонија. Треба сепак да се истакне дека годината на издавање на трудот (1905) остава погрешен впечаток за свежината на податоците во него, бидејќи информациите се ограничени на периодот во кој Мишев бил на служба во Егзархијата (до 1901 година). Оттука, како што признаваат и бугарски автори, поради активирањето на српската пропаганда, бројот на про-српското патријаршиско население во 1905 година бил поголем од тоа што го прикажал Мишев.⁸⁰⁴

За разлика од своите претходници, Мишев нуди нов поглед врз фактичката ситуација на теренот, бидејќи категоријата „Бугари“ ја дели на четири поткатегории – Бугари егзархисти, Бугари патријаршисти, кои дополнително ги дели на грцизирани и србизирани, Бугари унијати и Бугари протестанти. Со оглед на фактот што статистиката го обработува само христијанското население во Македонија, Мишев статистички ги обработува и православните Грци, Власи, Роми и Албанци. Бугарскиот автор не се решил случајно да се посвети само на христијанското население, бидејќи во периодот кога ја публикувал статистиката, Македонија веќе била арена на вооружени борби помеѓу пропагандите на балканските држави. Поради тоа, главна цел на Мишев била да ја покаже доминацијата на „бугарското“ население во споредба со сите останати христијани, а потоа и доминацијата на егзархиското население во Македонија. Така, кога ќе се спореди со статистиката на К’нчов, станува јасно дека во статистиката на Мишев

⁸⁰³ D.M. Brancoff, *La Macédoine...*, passim.

⁸⁰⁴ Величко Георгиев и Стайко Трифонов, *История на Българите 1878-1944 в документи*, том I, 1878-1912, част втора, *Българите в Македония, Тракия и Добруджа*, София 1995, 300.

бројот на т.н бугарско население е значително зголемен за сметка на останатите христијани.

Во прилог поставуваме две табели. Во првата се статистичките податоци на Мишев за бројноста на христијанското население во Македонија, а во втората табела е направена споредба помеѓу статистиките на Мишев и К'нчов, бидејќи токму преку ваква споредба најдобро може да се види целта на Мишев за објавување на оваа статистика токму во 1905 година, а не во периодот кога веќе ги собрал податоците.

Статистички податоци за бројот на христијанското население во Македонија (Мишев, 1905)

	Бугари					Грци	Власи	Албанци	Роми	Вкупно христијани	
	Егзархисти	Патријаршисти		Унијати	Протестанти						Вкупно
		Грцизир.	Србизир.								
	897 160	216 969	52 672	2 432	2 388	1 171 621	190 047	63 895	12 006	12 604	1 450 173

Споредба на статистичките податоци на Васил К'нчов и Димитар Мишев за бројот на христијанското население во Македонија

	Бугари христијани	Грци христијани	Власи христијани	Албанци христијани	Роми христијани
К'нчов	1 032 533	214 329	77 267	9 500	19 500
Мишев	1 171 621	190 047	63 895	12 006	12 604

Како што може да се забележи, Мишев значително го зголемил бројот на бугарското христијанско население (разликата помеѓу неговата и бројката на

К'нчов е 139 088), а го намалил бројот на Грците, Власите, Албанците и Ромите христијани (според К'нчов нивниот вкупен број бил 320 596, а според Мишев 278 552). Намерата е јасна. Со доближувањето на сè поочигледниот крај на османлиската доминација во Македонија, било јасно дека битката за македонските територии ќе ја водат балканските христијански држави. Оттука, било нужно пред европската јавност да се истакне големата нумеричка доминација што меѓу македонските христијани ја имал „бугарскиот елемент“. Муслиманите повеќе не биле предмет на интерес.

Би резимирале дека цифрите на балканските статистичари даваат искривена демографска слика и се речиси бескорисни. Тие не докажуваат ништо, токму поради тоа што премногу се обидуваат нешто да докажат. Во војната на бројки која се водела за Македонија и во која се вклучиле премиери на влади, министри, универзитетски професори, научници и новинари, битките се добивале со додавање или одземање на една нула, а научноста паѓала во втор план, отстапувајќи им место на политичките интереси. Така, доколку им веруваме на горните статистики, тогаш во Македонија живееле околу 1 630 000 Грци (Петрос Логотетис), нешто повеќе од 1 680 000 Срби (Гопчевиќ), 800 000 Романци (Г. Ѓика), над 1 170 000 Бугари (К'нчов и Мишев), или околу 5 300 000 христијани. Доколку ги додадеме и муслиманите, тогаш со право можеме да заклучиме дека крајниот резултат од истражувачките потфати на балканските статистичари е дека Македонија била најгусто населената територија во Европа, што, секако, не соодветствувало со реалноста.

Сите балкански статистичари се труделе своите дела да ги објават на некој од светските јазици, за да добијат поголем публицитет и да ја претстават својата вистина пред Европа. Притоа, секој од нив Македонија ја сместувал во различни граници. Грците го отфрлале Скопскиот санџак, бидејќи бројот на грчкото и про-грчкото население бил занемарлив. Романците додавале територии од Епир, Тесалија и Албанија, само за да го зголемат бројот на влашкото население во Македонија. Исто и бугарските статистичари ги отфрлале македонските територии во кои не живеело словенско население, а податоците за казите со доминантно грчко население ги прикажувале онака како што биле презентирани од официјалните османлиски власти, иако биле свесни дека турските податоци во

салнамињата давале искривена слика за реалната состојба на теренот. Третиот заеднички именител во сите балкански статистики е изборот на принцип при одредувањето на националната припадност по сопствена волја и убедување. Без исклучок, сите статистичари се решавале за модусот кој најмногу би го зголемил бројот на „нивното“ население. Меѓутоа, а тоа особено важи за бугарските статистики, авторите се решавале да направат комбинација од различни модуси, со единствена цел да се зголеми бројот на населението што тие го сметале за свое. Така, во иста статистика националната припадност на одредена група луѓе се одредувала според говорниот јазик, а на друга група луѓе според етничката припадност.

Оттука, би заклучиле дека доколку статистиките на српските, грчките и романските автори биле пропагандна алатка, тогаш без никакво сомнение истото се однесува и за бугарските статистики.

Статистиките за бројот на населението во Македонија најчесто биле пропратени со етнографски карти. Ако статистиката имала за цел да ја прикаже бројната надмоќност на одредено население, тогаш мапата требала да го зацврсти таквото убедување, со тоа што на истото население ќе му додели најголем дел од Македонија. Притоа, комбинацијата статистика-мапа, требала да отстрани секаков простор за сомнеж дека Македонија треба да ѝ припадне на државата од која што доаѓал балканскиот статистичар.

VII

ГОЛЕМИТЕ СИЛИ И БУГАРСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА (1878- 1912)

Во рамките на македонското и во поширок контекст на Источното прашање, бугарската пропаганда во Македонија не останала настрана од балканските политички игри на Големите сили.

Поради неповолните услови во кои се развивала османлиската економија, цариградските власти биле принудени да бараат огромни заеми од странство. Со надеж дека отворањето за европскиот пазар и капитал ќе го продолжи egzистирањето на Империјата, Портата постојано се задолжувала кај западноевропските банки. На тој начин европските банкари се нашле во поволна ситуација да ги одредуваат развојните стратегии на Империјата, а земјата била целосно ставена на диспозиција на Големите сили. Франција држела монопол врз тутунот и експлоатацијата на рудниците во Хераклеа. Велика Британија имала клучна позиција во управувањето со османлиските банки и нафтените полиња во Мосул. Германија го стекнала правото да ја снабдува османлиската армија со оружје.⁸⁰⁵ Османлиската влада била оневозможена да води независна внатрешна политика и не можела да ѝ се спротивстави на европска интервенција во внатрешните работи на Империјата.

Неподготвеноста за меѓусебна воена конфронтација често пати водела кон спогодби меѓу Големите сили за изградба на заеднички став кон Источното прашање. Меѓутоа, спротивставените интереси на европските политички фактори ги ставале во втор план сите преговори и договори за водење на заедничка политика на Балканот и секоја голема сила ги насочувала своите активности кон реализирање на сопствените интереси.

⁸⁰⁵ Gheorghe Zbucnea, *Relațiile României cu sud-estul European la începutul secolului al XX-lea (1900-1912)*, București 1999, 12-13.

Европските сили биле свесни за значењето на бугарската пропаганда во односите помеѓу балканските држави. Во тој контекст, со давање или одбивање на поддршка за бугарските аспирации, Големите сили умешно наметнувале политичко влијание во земјите што биле заинтересирани за промовирање или неутрализирање на бугарските пропагандни активности на Балканот. Токму од генералните и моменталните политички интереси на Големите сили во Османлиската Империја, зависел и нивниот однос кон бугарската пропаганда во Македонија.

1. РУСИЈА

1.1. Епилогот од Кримската војна (1853-1856) дополнително ги поларизирал односите помеѓу Големите сили. Од една страна, победниците во војната, Франција и Велика Британија презеле иницијатива за целосно истиснување на руското влијание од Балканот. За да ги отргнат словенските народи од руската орбита, кон крајот на 50-ите и во текот на 60-ите години на XIX век, во Македонија и Бугарија пристигнале повеќе католички и протестантски мисионери. Во 1861 година, Јосиф Соколски бил признаен од султанот Абдул Меџид за „милет баши на Бугарите што се соединиле со Рим“.⁸⁰⁶ Во сличен контекст, за да го спречи руското инволвирање во внатрешните работи на Империјата, во февруари 1856 година, султанот Абдул Меџид I го прогласил издавањето на реформскиот акт Хатихумајун. Од друга страна, од моментот кога го потпишала Парискиот мировен договор во март 1856 година, Русија постојано работела на негово укинување. Иако во посткримскиот период руската влада ниту била способна, ниту пак имала желба да влезе во нова балканска авантура, рускиот експанзионизам бил манифестиран преку панславистичкото движење и идејата за обединување на сите словенски народи, под водство на Русија. Или, како што забележал Спиро Гулабчев, панславизмот бил патот кон панрусизмот.⁸⁰⁷ Во прилог на пансловенската идеја, со директна поткрепа на руската држава, низ разни места во

⁸⁰⁶ История на Българите, Том II, Късно средновековие и възраждане..., 593.

⁸⁰⁷ Спиро Гулабчев, Един оглѣд по етнографията на Македония, Габрово 1887, 24.

Русија на школување биле испратени голем број на балкански Словени, кои како учители подоцна ги распространувале пансловенските теории меѓу своите балкански ученици.

Во 1864 година за руски дипломатски претставник во Цариград бил назначен Николај Павлович Игнатиев. Овој агресивен дипломат бил типичен претставник на руската политичка мисла за активна руска интервенција во балканските работи и за руско покровителство врз националните движења на Балканот. Според Игнатиев, една од главните цели на руската балканска политика било уништувањето на Османлиската Империја. Притоа, според идејата на рускиот дипломат, на местото на Османлиската Империја би се формирале неколку национални држави, кои би биле тесно поврзани со Русија.⁸⁰⁸ Сепак, Игнатиев признавал дека во 1860-ите и 1870-ите години, руската влада не била во позиција самостојно да ја одредува судбината на Балканскиот Полуостров. Оттука, додека да се случи посакуваното распаѓање на Империјата, главната руска цел била да си обезбеди решавачко влијание кај султанот и Високата Порта. Што се однесува до балканските народи, целта на грофот Игнатиев била да се зачува единството помеѓу православните. Во случај, пак, доколку тоа се покажело невозможно, вештиот руски дипломат сметал дека во најмала рака Русија треба да издејствува единство помеѓу јужнословенските православци и руското царство. Сепак, во посакуваното единство Русија требала да биде „поеднаква“ од балканските Словени, и само таа би решавала за времето и сите преостанати детали при идните национални манифестации и востанија.⁸⁰⁹

Еден од најделикатните проблеми со кои што се соочил рускиот дипломатски претставник било бугарското црковно прашање. Ние нема да навлеземе во суштината на борбата за независна бугарска црква, но нужно е да се истакне дека значајна улога при создавањето на Бугарската Егзархија имала токму руската дипломатија. Иако самиот Игнатиев претпочитал да не дојде до нарушување на единството меѓу балканските православни народи, тој доследно ги следел инструкциите од својата влада да издејствува отстапки за Бугарите и да им

⁸⁰⁸ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*, Cambridge 1991, 165.

⁸⁰⁹ Исто.

помогне во нивните стремежи за создавање на бугарска црква.⁸¹⁰ Оттука, доколку почетоците на бугарската религиозна пропаганда во Македонија ги врзуваме со создавањето на Бугарската Егзархија, тогаш можеме да прифатиме дека токму Русија, преку панславизмот и со својата инволвираност при формирањето на Егзархијата, беше првиот спонзор и заштитник на бугарската пропаганда во Македонија.

Победничката Руско-турска војна (1877-1878) ѝ овозможила на Русија да реализира дел од своите вековни желби за доближување до Цариград и морските теснеци. И покрај антирускиот дух на Берлинскиот конгрес, самото создавање на нова словенска држава на Балканот било важен чекор во остварувањето на политичката програма на царска Русија. Во официјалното соопштение кое што руската делегација го испратила до владата во Ст. Петербург по повод склучувањето на Берлинскиот договор, било истакнато дека сепак бил направен значаен чекор за конечно решавање на Источното прашање.⁸¹¹ Четири години подоцна, рускиот амбасадор во Цариград, Нелидов, испратил извештај до руското МНР дека „руското освојување на морските теснеци е во извесна смисла подготвено со создавањето на Бугарија и Источна Румелија“.⁸¹² Перспективата проруска Бугарија да се претвори во најголемата балканска држава сериозно ги загрозувала политичките планови на останатите големи сили. Европа била свесна дека поради својата географска и стратешка положба, Бугарија би можела да влијае и врз другите балкански држави да се ориентираат кон Русија. Во октомври 1889 година, во разговор со германскиот дипломатски претставник во Букурешт, австроунгарскиот министер за надворешни работи, Калноки, го предупредил својот соговорник дека „ако во Бугарија повторно заживее руското влијание, целиот балкански полуостров ќе се ориентира кон Русија“.⁸¹³ Слично размислувале и британските дипломати, кои истакнувале дека „ако Русија има надмоќ во

⁸¹⁰ Thomas A. Meininger, *Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872)*, Madison, 1970, *passim*.

⁸¹¹ А. Пантев, *Англия срещу Русия на Балканите...*, 23.

⁸¹² Исто.

⁸¹³ *Die Große Politik der europäischen kabinette, 1871-1914, Sammlung der diplomatischen akten des Auswärtigen Amtes*, 9 band, *Der nahe und der fende Osten*, Berlin 1924, 82.

Бугарија, словенското население во Македонија, Србија, Босна и Херцеговина ќе попадне под нејзино влијание“.⁸¹⁴

Во првите години по формирањето на Кнежество Бугарија и Источна Румелија, руското влијание на овие територии било застапено во сите сфери од политиката и општеството. Според членовите 6 и 7 од Берлинскиот договор, во продолжение од 9 месеци Русија требала да држи 50-илјадна војска во двете провинции, до востанови граѓанска управа, да изработи проект за органски устав и да свика Големо народно собрание кое би ги потврдило Конституцијата и изборот на бугарски кнез. Самиот престој на руските војски во Бугарија создавал можност за претворување на повремената окупација во постојана, како и за претворување на Бугарија во јужнодунавска руска губернија. Меѓународната констелација на односите сепак не дозволувала таков развој на настаните. Оттука, руското завладување на Бугарија требало да биде остварено на „незабележителен начин“, за да изгледа како „остварување на желбите на самиот бугарски народ“.⁸¹⁵

По формирањето на Источна Румелија и Кнежество Бугарија, се чинело дека ништо не би можело да го отстрани руското влијание од бугарските територии. Меѓутоа, умешната дипломатија на Големите сили и грешките на рускиот царизам придонеле, по само 9 години од Руско-турската војна, влијанието на Ст. Петербург да биде целосно истиснато од Софија. Нема да навлегуваме во сите настани што доведоа до овој епилог. Накратко ќе одбележиме дека по превратот од 1881 година и отстранувањето на бугарските либерали, Русија стекна силен внатрешен непријател меѓу добар дел од бугарските политички кругови. Обединувањето на Бугарија и Источна Румелија во 1885 година, извршено без руска дозвола, го навлекло бесот на рускиот цар, Александар III, кој им наредил на сите руски цивили и војници да ја напуштат бугарската територија. Државниот удар од 1886 година, контраударот организиран од Стефан Стамболов, руското спротивставување на изборот на Фердинанд за бугарски кнез и тн., довеле до конечно отстранување на руското влијание од Софија.⁸¹⁶ Оттука, во најголем дел од

⁸¹⁴ А. Пантев, *Англия среќу Русија на Балканите...*, 24.

⁸¹⁵ *Авантюрите на рускиот царизам во Бугарија*, По документите на царските архиви, Сборник документи, Съставител: П. Павлович, Варна 1991, 6.

⁸¹⁶ Исто, 28-132.

периодот што го обработуваме во оваа теза, Русија се јавува како најголем противник на бугарската пропаганда во Македонија, и заштитник на бугарските ривали во македонската пропагандна војна.

1.2. До почетокот на 1878 година, руските војски го окупираше источниот дел од Балканот, т.е. територијата на Бугарија и Тракија до непосредна близина на Цариград, и на запад до Македонија. Во екоот на воените дејствија, дел од руските воени единици навлегле во граничното подрачје во источниот дел од Македонија, во Горна Џумаја, од каде што набргу се повлекле и била воспоставена демаркациона линија.⁸¹⁷ Паралелно со воените успеси на царската армија се конструирал и адекватно на настаните се менувал и ставот на Русија кон Македонија. Во доверливо писмо од 15.02.1878 на грофот Игнатијев до рускиот министер за надворешни работи, Горчаков, се предвидувало да се обезбеди автономија за Македонија.⁸¹⁸ Меѓутоа, со конечниот успех на руската војска станало очигледно дека руските интереси на Балканот биле врзани исклучиво за Бугарија. Рускиот политички врв се откажал од солудијата за создавање на автономна македонска провинција и се определил за голема бугарска држава, во која требало да биде вклучен и најголемиот дел од територијата на Македонија. Сепак, развојот на настаните потврдил дека Сан Стефанскиот прелиминарен мировен договор и предвиденото вклучување на Македонија во проектираната Голема Бугарија имале само прагматична улога во руската надворешна политика. Македонија била искористена во дипломатските спогодби со конкурентските големи сили, единствено за да се спаси тоа што дотогаш било извојувано со силата на руското оружје. На почетокот на април 1878 година започнале тајни руско-австроунгарско-германски преговори, на кои Австро-Унгарија категорично побарала Русија да ја ограничи својата сфера на влијание на Бугарија.⁸¹⁹ При таква констелација на односите помеѓу големите сили, Берлинскиот конгрес само ги потврдил

⁸¹⁷ Васил Шарков, Горна Џумая, Минало и днес, Софија 1930, 133.

⁸¹⁸ Документи за борбата на македонскиот народ... том први..., 233, бел. 891.

⁸¹⁹ Притоа, Виена се обидела да издејствува проширување на австроунгарското влијание во Македонија, со тоа што од Русија побарала да прифати создавање на автономно македонско кнежевство, на чие чело требало да застане австроунгарскиот генерал, Хрватот Родик. Како што можело да се очекува, овој пат Русија била силата што се спротивставила на идејата за автономија на Македонија (Михајло Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање, 1878-1903, Скопје 1982, 204).

очекувањата во однос на Македонија, која и понатаму останала под османлиска власт. Сепак, во првите години по потпишувањето на мировниот договор во Берлин, рускиот однос кон Бугарија и Македонија бил во духот на проектираната Голема Бугарија. Дипломатите на руското царство биле свесни дека Источното прашање нема да биде решено одеднаш, туку етапно. Како што забележува рускиот генерален конзул во Македонија, Михаил Хитрово, идеалот за остварување на Голема Бугарија како руски сателит на Балканот сè уште постоел, а создавањето на голема словенска држава на Балканот било само прашање на времето.⁸²⁰ Во овој контекст, непосредно по Руско-турската војна и Берлинскиот мировен договор, во руските дипломатски кругови македонското население најчесто било третирано како „распокинат дел од бугарската народност“, а развојот на бугарската пропаганда во Македонија бил стимулиран токму од Русија.

Во истиот дух биле и извештаите на руските дипломатски претставници во Македонија. Во своето опширно „Изложение до Неговото Превосходство Н.К. Гирс“, од 15.06.1879 година, Хитрово најпрво истакнува дека т.н „македонско-албанско прашање“ во тој миг и во иднина ќе го има „најболното место во руската политичка дејност на Балканскиот полуостров“, и додава: „На западната страна од Балканскиот Полуостров задолжително мора да vznikне, во еден или друг вид, независна Албанија; додека словенските и грчките територии ќе мора да се приклонат и да се присоединат кон нивниот центар на привлекување. Овие факти, според мое мислење, мораат неминовно да се случат. Меѓутоа, како ќе биде остварено тоа, со што ќе се одрази таквиот пресврт врз нашата општа политика на Балканскиот Полуостров; со какво влијание ќе се рефлектира тоа врз слепањето на бугарската националност во едно, под иницијативата на создаденото од нас Кнежевство; ќе успеат ли притоа да се појават со успех штетните за нашиве гледања и непријателски спрема нас влијанија, или пак ќе соумееме ние да ги совладаме нив?...Нам ни е потребно да создадеме сега поинаков, повеќе сериозен, со неспоредливо поголема иднина, нов аванпост на нашата политика на Балканскиот Полуостров. Тоа и го претставува создаденото со наши усилби, со наши жртви, со наша крв, младо Бугарско Кнежевство, нашето милениче... Ете

⁸²⁰ С. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 4..., 88.

токму тука, ми се чини, огромно значење ќе мора да ѝ се падне на Македонија... Доколку Македонија се приклучува спрема Северна Бугарија, тогаш Румелија ни еднаш, па колку и претприемчиви да бидат управителите на нејзино чело, колку енергично да се покаже нејзиното население - не ќе го натсили и не ќе го затемни значењето на создаденото од нас младо Кнежевство. Токму во таа правилна и целеобразна насока на стремежите и симпатиите на словенското население во Македонија е и должна да се состои најпрвата главна задача на нашето Генерално конзулство во оваа земја...".⁸²¹

Постепеното наметнување на австроунгарското влијание во Бугарија, и обратниот процес што се одвивал во Србија, резултирале со целосна промена на рускиот однос кон бугарските пропагандни фактори во Македонија. Нов штитеник на руските дипломати во Македонија станала српската пропаганда. Ваквиот руски однос кон претендентите за Македонија јасно е прикажан и во официјалната документација и историографската литература. Така, на пример, според австроунгарските дипломатски претставници во Македонија, еден од руските конзули во Скопје, Лисевич, бил поголем Србин и од самите Срби. Во однос пак на бугарскиот настап во Македонија, Лисевич истакнувал дека сè што се нарекувало бугарско во Македонија било резултат на една вештачки создадена и умешно водена бугарска пропаганда.⁸²²

Сепак, треба да се истакне дека негирањето на бугарскиот карактер на македонскиот народ од страна на руските дипломати не било последица на про-српската ориентација на руската надворешна политика, како што тоа се обидуваат да го докажат бугарските историчари. Во тој контекст илустративен е извештајот на рускиот конзул во Призрен, Јастребов, од 4.03.1880 година, токму во моментите кога, како што се изрази Михаил Хитрово, Бугарското Кнежество било руско милениче. Во извештајот упатен до рускиот дипломатски претставник во Цариград, Јастребов констатира дека „христијаните од Тетовскиот округ, макар

⁸²¹ Симон Дракул, Руските дипломатско-стратешки контроверзи околу македонското прашање во илинденските децении, 100 години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Прилози од научен собир одржан на 21-23 октомври 1993, Скопје 1994, 392.

⁸²² Вл. Руменовъ, Страница отъ близкото минало, Рускиѣ консули и сръбската пропаганда въ Скопско, Македония, 30 май, София 1922, 40.

што по потекло не се Бугари (впрочем тие не се ни Срби, туку се Македонци, по име Мијаци и Брсјаци)... преминаа на страната на Бугарската Егзархија“.⁸²³ Во прилог кон истиот извештај, рускиот конзул додава: „Тамошните жители (во Тетовско, б.н) не ѝ припаѓаат на бугарската народност, како што тоа обично се тврди; но исто така не е во ред тие да се сметаат наполно меѓу српската народност... Тие претставуваат род на посебно племе, под името Мијаци и Брсјаци, коишто живеат во Македонија од древноста и се имаат нарекувано де Бугари, кога влегувале во составот на бугарското царство, де Срби, кога со нив владееле српските кралеви и цареви“.⁸²⁴

Констатациите за македонската посебност проверуваат низ повеќето аналитички извештаи на руските конзули во Македонија. Така, во еден свој извештај од 26.09. 1906, рускиот конзул во Битола, Виктор Фјодорович Каљ, констатира: „Според моето скромно мислење, македонските Славјани во Битолскиот вилает, немајќи сознание за својата националност, не би можеле да се сметаат нити за Срби, нити пак за Бугари. Врската со Бугарија се одржува само од дел на градското население, додека месните наречја не се нити бугарски, нити пак српски, туку се своеобразни славјански наречја, кои заслужуваат посебно именување како *македонско наречје*“.⁸²⁵ Македонската посебност многу попрецизно ја лоцира М. Петрајев, кој заземал низа функции во руските конзулати во Македонија и во Цивилното агентство. Тој истакнува дека „самото македонско население почнува мошне забележително да се чувствува оптоварено од пропагандите... Во Костурската каза кај нас доаѓаа делегации од селата, коишто ни изјавуваа дека не ги сакаат ниту грчките, ниту бугарските учители и свештеници, туку молат да им бидат дадени македонски. На прашањето за нивната националност, овие одговараа дека се Македонци. Таквите појави се далеку од тоа да бидат поединечни, а тие покажуваат дека христијанското население во Македонија е веќе изморено од гнетот врз него на најразличните пропаганди, и дека кај него почнува да се буди национално самосознавање, кое се разликува од она што му се наметнува отстрана“.⁸²⁶ Во еден друг свој извештај од 17.12.1909 година, со слична тематика,

⁸²³ С. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 1..., 104.

⁸²⁴ Исто, 108.

⁸²⁵ Исто... том 5..., 192.

⁸²⁶ Исто... том 6..., 139.

Петрајев најпрво истакнува дека „во Македонија всушност нема ниту Грци, ниту Срби, ниту Бугари, ниту Романци, во онаков вид во каков што ги среќаваме во соодветните на овие националности држави“, и потенцира дека постоењето на Бугари, Грци, Срби и Романци е вештачки производ на односните пропаганди. Притоа констатира дека и самите Македонци се свесни за тоа, и заклучува: „За време на моите патувања по Македонија, кога се обрнував до населението на ова или она место со прашањето на која националност тоа ѝ припаѓа, тогаш без исклучок го добивав одговорот дека се „Македонци“, а единствено жителите на пограничните области, соседни на балканските држави, се нарекуваа себеси Бугари, Срби или Грци“.⁸²⁷ Според британскиот дипломат Ч.Н.Е. Елиот, руската амбаса во Цариград го подржувала мислењето на одредени руски писатели дека „во Македонија нема Бугари или Срби, туку само Словени, и дека населението, исклучувајќи ги Албанците, доволно е хомогено за практични цели за да биде можно да се создаде привилегирана провинција на Македонците“.⁸²⁸

Посебен акцент во руските дипломатски извештаи е ставен врз бугарската пропаганда во Македонија. Руските конзули се речиси едногласни дека успехот на пропагандата во најголема мера се должел на словенскиот јазик во богослужбата. Во извештај од 4.02.1897 година, рускиот конзул во Битола, Александар Ростковски, запишал дека: „Во сегашниов миг, овдешните Славјани, во случај на желба да имаат во своите цркви славјанска богослужба, сакале-неќеле, мораат да станат егзархисти, т.е да се признаат себеси за Бугари... Во случај на помирување меѓу црквите, и Грците да допуштат славјанска служба, Бугарите губат секаква предност пред Србите, кои би можеле лесно да ги претегнат на своја страна веќе побугарените Македонци, а со тоа да ѝ нанесат смртен удар на мечтата за создавање на Голема Бугарија“.⁸²⁹ Ваквата констатација на Ростковски не била нешто ново во руските дипломатски кругови, кои впрочем биле и најдобро запознаени со причините за првобитниот успех на бугарската пропаганда, бидејќи токму Русија беше бугарскиот спонзор при поставувањето на пропагандните темели во Македонија. И самиот Ростковски од претходно бил запознаен со

⁸²⁷ Исто... том 7..., 118.

⁸²⁸ Британски документи за историјата на Македонија, Том V, 1886-1900 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје 2005, 498.

⁸²⁹ С. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 1..., 192.

причините за бугарскиот подем во Македонија. Така, во деталниот извештај од 6.02.1896, тој истакнува дека во моментите кога бугарската пропаганда се појавила во Македонија, словенскиот јазик воопшто го немало во црквите, а словенската писменост постоела само во Прилеп, Кичево и Дебар. Меѓутоа, како резултат на силното оружје на бугарските пропагандисти – словенскиот јазик во богослужбата и во училиштата, „бугарската пропаганда успеа да преземе голем дел од Битолскиот санџак“.⁸³⁰ Во истиот извештај рускиот конзул заклучува дека бугарската пропаганда успеала да им наметне на „Славјаните Македонци да се сметаат себеси за Бугари, но, благодареејќи на големата сличност на јазиците, лесно би можеле да ѝ се подадат на српската пропаганда“.⁸³¹ На тој начин Ростковски повторно потврдува дека словенството било главната причина за македонското пристапување кон Егзархијата. Во истиот правец е и неговата забелешка дека по Берлинскиот конгрес Бугарите енергично и успешно ја повеле својата пропаганда врз база на словенството и мошне лесно успеале да им го одземат словенското население на Грците. Меѓутоа, по појавата на српската пропаганда, Бугарија потполно заборавила на борба против Патријаршијата и сите свои сили ги насочила против својот српски ривал.⁸³² Јасно, Бугарија била свесна дека својата позиција во Македонија ја одржувала врз база на словенството и употребата на словенски јазик во црквите и училиштата. Токму на тоа се должела и реакцијата против српската пропаганда, која на истата база можела од бугарските редови да го отргне македонското население.

Бугарските училишта биле втората причина што според руските конзули придонела за успехот на бугарската пропаганда. Според Ростковски, овие училишта „стануваат спроведувачи на националната црковна пропаганда“. Учителите во овие училишта го учеле населението да ја истакнува „својата припадност кон бугарското племе“,⁸³³ а наставата била насочена исклучиво кон „подготвување на идни борци за бугарските национални идеи“.⁸³⁴ Во тој контекст, руските дипломати забележале дека при наставата по предметот Закон божји,

⁸³⁰ Исто, 169-170.

⁸³¹ Исто, 171.

⁸³² Исто, 137.

⁸³³ Исто, 170

⁸³⁴ Исто, 193.

незнаењето на 10-те заповеди не му пречело на ученикот да добие одлична оценка, но затоа пак, тој што ќе ги погрешел на испитот по бугарска црковна историја имињата на бугарските преродбеници, го губел правото да премине во следниот клас.⁸³⁵ Упорноста на учителите од егзархиските училишта да ја покажат наводната бугарска етничка припадност на своите ученици, понекогаш се граничела со комедија. Така, кога во 1900 година група руски професори патувала низ Македонија, на патот помеѓу Радовиш и Штип наишла на двајца селани кои воделе три магариња натоварени со дрва. Еден од професорите започнал разговор со селаните и бил зачуден кога ги слушнал како зборуваат на чист бугарски јазик, така како што се зборувало источно од Софија. Ги прашал од каде се, а селаните рекле дека се од соседното село. Кога руските професори пристигнале во Штип, увиделе, на нивно големо изненадување, дека двајцата „селани“ сега веќе носеле модерна градска облека и дека тие всушност биле учители во бугарското училиште во градот, кои, откако разбрале дека низ регионот минувале руски научници, ја подготвиле театарската претстава.⁸³⁶

Во однос пак на бугарската религиозна пропаганда, руските конзули забележале дека Бугарите ја гонеле само националната цел, а црквното прашање било употребувано единствено од прагматични причини. „Мислејќи дека на тој начин (преку црквата, б.н) ќе ја постигнат својата цел, (Бугарите, б.н) го престорија политичкото прашање во духовно“.⁸³⁷ Оттука, и самите егзархиски митрополити истакнувале дека црковните предмети во училиштата биле само маска, а религијата била само средство за преродба на бугарската националност. Притоа, според егзархискиот митрополит во Охрид, црковната припадност во случај на политичка неопходност, можела да биде променета.⁸³⁸

Како последица на ваквиот однос на бугарската пропаганда, македонското население започнало да го сфаќа значењето на излишените фрази што доаѓале од Бугарија за „желбата за ослободување на браќата од турско ропство“. Според рускиот дипломатски кор, Македонецот веќе разбрал дека главната улога во

⁸³⁵ Исто, 133-134.

⁸³⁶ Macedonia and the Macedonians..., 111, бел. 1.

⁸³⁷ С. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 1..., 131.

⁸³⁸ Исто, 193.

бугарската пропаганда ја играл алчниот егоизам „што сака сè да присвои и ништо да не им даде на другите“. Затоа кај македонскиот народ се појавила желбата да се ослободи од пропагандите и да бара спас во спроведување на идејата Македонија на Македонците. „Доколку оваа идеја некогаш се остварува“ – забележува Ростковски – „тогаш на тоа ќе може само да му се радуваме, бидејќи на тој начин Македонија за првпат ќе се ослободи од разните нарушители на поредокот, а, како второ, Македонците свртувајќи им грб на претставниците на непријателските балкански држави, ќе ја вложат сета своја надеж во Русија и беспрекорно ќе ги слушаат нејзините совети“.⁸³⁹ Во продолжение, рускиот конзул во Битола додава дека „Бугарите први се имаат досетено за постоењето на сепаратистички тенденции кај Македонците и тие преземаат мерки за нивно искоренување. Со оваа цел тие постепено ги заменуваат месните, тука родените учители, со оние што ги праќаат од Кнежевството; додека овдешните Македонци ги преместуваат на служба во Бугарија; на тој начин само во текот на 1898 година тие успеаја 25% од овдешниот учителски персонал да го пополнат со чисти Бугари“.⁸⁴⁰ Делумно, горенаведените дејствија на бугарската пропаганда биле причина за заклучокот на конзулот Виктор Каљ дека меѓу македонскиот народ не постои никаков стремеж за присоединување кон Бугарија и дека тој побрзо би се определил за останување во границите на Турција, доколку тоа останување не биде ропство.⁸⁴¹

Личните ставови на руските конзули поврзани со етничката припадност на македонскиот народ и со дејствувањето на бугарската пропаганда во Македонија, сепак не придонеле за поместување на генералната руска политика кон Источното прашање, а во тој однос и кон Бугарија и Македонија. До 1897 година и австро-рускиот договор за зачувување на статус-квото на Балканот, рускиот однос кон бугарската пропаганда соодветствувал со рускиот однос кон Бугарија и често пати бил во корелација со ставот на Австро-Унгарија и Велика Британија по ова прашање. Играјќи на картата „обединување на православните“, Русија постојано иницирала помирување помеѓу Патријаршијата и Егзархијата и укинување на

⁸³⁹ Исто, 150.

⁸⁴⁰ Исто, 150-151.

⁸⁴¹ Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Избор, редакција и коментари: Александар Трајановски, Скопје 2004, 317.

шизмата. Во одредени случаи „помирувањето“ било само изговор, а главната причина за негативниот став на Русија кон бугарските барања во Македонија се должела на проавстриската политика на бугарскиот кнез и политичка елита во Софија. Во тој контекст треба да го разбереме и рускиот став кон прашањето за егзархиски митрополити во Македонија. Кога на 2.04.1888 година егзархот Јосиф, во координација со бугарската влада, му доставил на големиот везир барање за берати за бугарски владици во Османлиската Империја, рускиот амбасадор во Цариград, Нелидов, уште истиот ден енергично реагирал кај везирот за барањето да биде целосно отфрлено.⁸⁴² И додека во 1888 година бугарското барање за берати не било подржано од ниту една голема сила, во 1890 година, кога непријателската кон Русија влада на Стефан Стамболов успеала да издејствува митрополитски берати за Скопската и Охридската епархија, Русија била единствената Голема сила кој се спротивставила на бугарските барања.⁸⁴³ Добиените берати во 1894 година за Велешката и Неврокопската епархија исто така биле стекнати без руско одобрение. Русија не пропуштила да достави „најсериозна претставка до Портата и до Султанот по овој предмет“, а Султанот и големиот везир ја уверувале Русија дека тоа било последната отстапка што Османлиската Империја ѝ ја направила на Егзархијата.⁸⁴⁴ Во 1895 година, кога Бугарија се обидела да го искористи впечатокот предизвикан од Мелничката провокација, егзархот, на барање на бугарската влада, повторно се обратил до Портата со барање за издавање на 5 нови берати за епархиите во Битола, Струмица, Мелник, Дебар и Кукуш. Иако ова барање било подржано од Велика Британија, Портата, согласно ветувањето дадено на Русија, категорички одбила.⁸⁴⁵ Ако имаме предвид дека и во 1897 година руското царство било категорично против издавањето на берати за егзархиски владици, тогаш станува јасно дека најголемиот егзархиски покровител од првите години на бугарската црковно-просветна пропаганда во Македонија, постепено, како последица на анти-руската политика на бугарскиот двор, и особено на владата на Стефан Стамболов, станал најсилен противник на Бугарското Кнежество и на неговата македонска политика.

⁸⁴² А. Пантев, *Англия среќу Русија на Балканите...*, 243-244.

⁸⁴³ Исто, 262.

⁸⁴⁴ С. Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, том 1..., 162-163.

⁸⁴⁵ Исто, 163.

Релаксираните односи помеѓу Бугарија и Русија по миропомазувањето на бугарскиот престолонаследник Борис и признавањето на бугарскиот кнез Фердинанд од Русија не довеле до драстични промени во курсот на руската политика кон бугарската пропаганда во Македонија. Во 1902 година била потпишана руско-бугарска воена конвенција со дефанзивен карактер,⁸⁴⁶ насочена против сличната романско-австроунгарска конвенција, но во поглед на Македонија, Русија и Австро-Унгарија настапувале во духот на договорот за статус-кво на Балканот од мај 1897 година.⁸⁴⁷ Развојот на настаните потврди дека судбината на османлиска Македонија била зацртана токму со оваа спогодба, и покрај „искрените“ напори на Русија и Австро-Унгарија за прогласување и спроведување на реформи во Македонија.⁸⁴⁸

2. АВСТРО-УНГАРИЈА

2.1 Поразот на Австрија во Австро-Пруската војна од 1866 година предизвикал серија промени во внатрешно и надворешнополитичкиот курс на Хабсбуршката Монархија. Поради далековидоста на Ото фон Бизмарк, на мировниот договор во Прага во 1866 година, Прусија покажала милост кон својот противник и Австрија успеала да сочува најголем дел од својата територија.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ Меѓународни актове и договори (1648-1918), съставила Слава Стефанова, Софија 1958, 171-172.

⁸⁴⁷ Според овој договор се предвидува зачувување на статус квото на Балканот додека тоа е можно. Притоа се исклучувало потенцијално освојување на Балканот од Русија и Австро-Унгарија. Прашањето за Цариград, Босфорот и Дарданелите не било предмет на спогодбата. Во случај на нарушување на статус квото, се признавале сите австриски придобивки од Берлинскиот конгрес (Босна, Херцеговина и Новопазарскиот санџак), се формира независно Кнежество Албанија на север до Скадарското Езеро, а на југ до Јанина; останатите територии во регионот ќе се поделат помеѓу балканските држави, при што при поделбата ќе се води сметка за зачувување на рамнотежата (С. Дракул, Македонија меѓу автономијата и дележот, том 1..., 162-163).

⁸⁴⁸ Види: В. Ѓорѓиев, Реформи за мир или одлагање на конфликтот..., 115-127.

⁸⁴⁹ Единствена територијална загуба за Австријците во Прага било отстапувањето на Венеција, која посредно преку францускиот император Наполеон III ѝ била дадена на Италија (Michael Graham Fray, Erik Goldstein, Richard Langhorne, Guide to international relations and diplomacy, London 2002, 126).

Сепак, загубата на Венеција, немањето флота и дефинитивниот пораз во борбата за хегемонија во германскиот свет, значеле и губење на австрискиот потенцијален статус на колонијална сила. Како последица на Австро-Француската војна од 1859 година и на војната против Прусија и сојузниците во 1866 година, Хабсбуршката Монархија ја доживувала дотогаш најтешката криза и на внатрешен план. За да ја спасат државата од банкрот и да ги амортизираат националистичките тенденции на разнородните народи во Империјата, Хабсбурзите биле принудени да стапат во преговори со унгарската политичка елита. Резултат на овие преговори била спогодбата од 1867 година, со која Австриската империја била трансформирана во двојна монархија, Австро-Унгарија.⁸⁵⁰

Извесно време по отстранувањето на австриското влијание од Германија и Италија, австриската аристократија и клерикалните кругови мечтаеле да вратат дел од изгубениот престиж преку реваншистичка војна со Прусија. Шансата се укажала со Француско-Пруската војна од 1870/71 година, но австриската колебливост и победите на северногерманскиот сојуз ја одзеле и последната можност за реванш. Во октомври 1871 година владата на гроф Хохенварт поднела колективна оставка, со што и официјално започнала нова етапа во австроунгарската надворешна политика.⁸⁵¹

Веднаш по стапувањето на функцијата, новиот австроунгарски министер за надворешни работи, Ѓула Андраши, целосно ја отфрлил идејата за реванш над Германија и своето внимание го насочил кон Балканот. Во 1873 година грофот Андраши му предложил на Крунскиот совет проект за сферите на влијание на Балканот. Според австроунгарскиот министер, основна задача на виенската дипломатија во тој момент била да се обезбеди позадината на Далмација, односно Босна и Херцеговина,⁸⁵² што пак во иднина би претставувало основа за понатамошен австриски продор на југ. Во овој правец, идејата на Андраши била

⁸⁵⁰ За спогодбата и нејзината предисторија детално види: R.W. Seton-Watson, *The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867*, *The Slavonic and East European Review*, XIX/53-54, London 1939, 123-140.

⁸⁵¹ Р. Мишев, *Австро-Унгарија и Бугарија...*, 20.

⁸⁵² Според зборовите на австриските дипломати: „Без Босна нема Далмација, без Далмација нема морнари, без морнари нема флота, без флота нема голема сила“ (Исто, 20-21).

Босна и Херцеговина да бидат поделени помеѓу про-австриските Србија и Црна Гора, провинциите Македонија и Тракија да добијат статус на автономни области во границите на Османлиската Империја, а останатите османлиски територии да влезат во руската сфера на влијание.⁸⁵³ Притоа, според австроунгарскиот министер, „Солун треба да стане втор Трст“, со што работите во регионот би биле конечно поставени под австроунгарска контрола.⁸⁵⁴ Оттука, сите надворешнополитички програми на двојната монархија во 1870-ите се карактеризираат со два постулата – сојуз со Германија и експанзија на Балканот преку инфраструктурно поврзување со Солун и полесен пласман на австроунгарските производи и капитал во Османлиската Империја. Во однос на првиот постулат, во 1873 година бил формиран троцарскиот сојуз помеѓу Германија, Русија и Австро-Унгарија, а во октомври 1879 година Виена и Берлин потпишале таен сојузен договор, кој бил насочен против Франција, но и против третиот партнер во троцарскиот сојуз, Русија.⁸⁵⁵ Што се однесува до втората цел на австроунгарската балканска политика,

⁸⁵³ Петър Каменов, Проектът на граф Андраши за отделянето на Македония (1877-1878), Исторически преглед, год. 53, бр. 3, София 1997, 37-38.

⁸⁵⁴ Исто, 39.

⁸⁵⁵ Троцарскиот сојуз бил формиран во 1873 година како последица на желбата на Русија, Австро-Унгарија и Германија да ги утврдат своите позиции во случај на конфликт со некоја друга голема сила. Во тој период Русија активно дејствува во средноазиските ханства и се доближува до границите на Авганистан, кај што се судрува со британската експанзија. Истовремено дошло до руско-британски судир на интереси и на Блискиот исток. Од овие причини Русија имала потреба од безбедност на нејзината граница кон Европа, што во конкретниот случај значело сојуз со своите западни соседи – Германија и Австро-Унгарија. Од друга страна, Германија целела кон изолирање на својот најсилен континентален противник, Франција, и кон спречување на секаков обид за создавање на антигерманска коалиција. Така, со склучување на Троцарскиот сојуз, Германија успеала да ја лиши Франција од потенцијални сојузници. Австро-Унгарија, пак, имала потреба од германска поткрепа во традиционалните австро-руски противречија на Балканот, а сојузот со Русија во моментот бил само нужно зло на патот кон обезбедување на германско покровителство во својата балканска политика. Така, на 25.05.1873 година во Шонбрун бил потпишан руско-австроунгарски сојуз, кон кој на 11.10 истата година се приклучила и Германија. Руско-турската војна од 1877-1878 година и Берлинскиот мировен договор во пракса го означиле распаѓањето на троцарскиот сојуз. Поради влошените односи со Русија, на 7.10.1879 година Германија и Австро-Унгарија потпишале таен одбранбен договор. Според содржината на овој договор, во случај на француска агресија врз Германија, Австро-Унгарија не била обврзана да ѝ укаже воена помош на својата сојузничка, но доколку Русија се вклучи во војната на француска страна, двојната монархија имала обврска да ѝ укаже воена помош на

првиот успех бил постигнат уште во 1869 година, кога Виена успеала да го наметне своето мислење при конципирањето на „трасата на барон Хирш“. Според договорот потпишан помеѓу Хирш и Портата, баронот бил обврзан да ја изгради магистралната железничка линија од османлиската метропола до турско-австриската граница (Цариград-Едрене-Пловдив-Скопје-Приштина-Сарајево-австроунгарска граница), но и неколку споредни железнички линии, меѓу кои и линијата Солун-Скопје-Митровица.⁸⁵⁶ Од економски аспект, железничката траса ѝ овозможувала на Австро-Унгарија непречен и сигурен пробив на нејзините производи во Османлиската Империја. Од политичко гледиште, проектираната железничка мрежа најконкретно ја изразувала насоката на експанзионистичките стремежи на Виена, како и етапите на пробивот, преку Босна, Санџак, Косово и Македонија, до крајната цел – Солун. До 1874 година веќе била пуштена во сообраќај железничката линија Скопје-Солун-Митровица,⁸⁵⁷ а во турбулентниот период што следувал по источната криза, една од главните задачи на австроунгарската дипломатија била да ги неутрализира обидите на останатите големи сили за изградба на железнички траси што би ги форсирале нивните интереси на Балканот, и конечно реализирање на првобитниот план за железничка врска помеѓу Виена и Солун.⁸⁵⁸

Востанието во Херцеговина од 1875 година предизвикало извесни промени во плановите на Ѓула Андраши за идната поделба на Османлиската Империја, но отворило и нови перспективи за австроунгарскиот настап кон југ. На тајна воено-политичка конференција биле конкретизирани австроунгарските стратешки интереси. Во овој контекст, било потенцирано дека основна цел на двојната монархија било обезбедувањето на хинтерландот на Далмација, што значело австриска окупација на Босна и Херцеговина, контрола врз Србија и Црна Гора и, особено, контрола врз патот што од Санџак водел кон Македонија и Егејското

Германија. Иако во договорот не било конкретно предвидено што би следувало во случај на австро-руска војна, било јасно дека при такви околности Германија не би застанала на страната против својот сојузник, Австро-Унгарија (Р. Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија..., 54, 75).

⁸⁵⁶ М. Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија ..., 106-107.

⁸⁵⁷ Исто, 112-113.

⁸⁵⁸ Повеќе за ова види: Исто, 131-138.

море. Во таа смисла било истакнато дека сето ова би можело да стане реалност само доколку Австро-Унгарија има свои гарнизони во Новопазарскиот санџак.⁸⁵⁹ Истата година започнал да се разработува проектот за „завладување на стратешките региони“, а идниот курс на австроунгарската политика јасно е изразен токму од министерот за надворешни работи, Андраши, кој истакнал дека „Ставот на Монархијата (за прашањето за идните граници на Србија и Бугарија, б.н) е дека Босна и Херцеговина треба да бидат оттрнати од Турција и вклучени во границите на империјата. Што се однесува до Бугарија, автономна област без добивање на излез кон Тракија и Македонија“. Притоа Андраши додал дека западната граница на Бугарија не смее да минува источно од линијата Кустендил-Цариброд.⁸⁶⁰

Во периодот до почетокот на Руско-турската војна (1877-1878), а во контекст на Источната криза, Австро-Унгарија влегла во повеќе разговори и преговори за разграничување на интересните сфери на Балканскиот Полуостров. Притоа, виенската дипломатија ги одбила руските предлози за територијална поделба и окупација на Балканот помеѓу двете големи сили. На 26.06/8.07. 1876 година, во Рајхштат, рускиот и австроунгарскиот император, заедно со своите министри за надворешни работи, не успеале да се спогодат за целосна окупација на Балканскиот Полуостров, но стигнале до устен договор според кој Австро-Унгарија ѝ го признала на Русија правото врз Бесарабија и Кавказот и ветила дека нема да заземе страна во случај на руско-турска војна. Од друга страна, Русија се согласила со австроунгарските претензии врз Босна и Херцеговина.⁸⁶¹ Во однос на Македонија, и покрај нејзиниот интерес кон оваа османлиска провинција, Австро-Унгарија не го прифатила рускиот предлог за австроунгарска окупација на западната половина на Балканот, во која влегувала и Македонија, бидејќи тоа значело руска окупација на Цариград и источниот дел од полуостровот, што во суштина значело и проблеми за непречениот пробив на германско-австрискиот капитал на исток.⁸⁶² Наместо тоа, Австро-Унгарија се определила за засилување на

⁸⁵⁹ Р. Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија..., 21.

⁸⁶⁰ П. Каменов, Проектът на граф Андраши..., 39.

⁸⁶¹ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans*, London 1968, 58-77.

⁸⁶² Исто.

своето економско-политичко влијание во Македонија.⁸⁶³ Поделбата на Балканот на сфери на влијание била дополнително третирана на почетокот на 1877 година, кога во врска со забрзаните руски подготовки за војна против Османлиската Империја, во Будимпешта биле склучени воена и политичка конвенција помеѓу Русија и Австро-Унгарија.⁸⁶⁴ Според договорот во унгарската метропола, Австро-Унгарија требала да остане неутрална во случај на руски напад врз Турција, а, за возврат, можела во секое време да ги окупира Босна и Херцеговина. Доколку пак дошло до целосна дезинтеграција на Османлиската Империја, двете големи сили се обврзале дека при создавањето на нови држави на Балканот, нема да се дозволи формирање на голема словенска држава.⁸⁶⁵

Веднаш по потпишувањето на Будимпештанската конвенција, грофот Андраши истакнал пред медиумите дека Австро-Унгарија никогаш нема да дозволи создавање на Голема Србија или Голема Бугарија, и дека Австро-Унгарија е повиканата земја за да раководи со судбината на Балканот. Притоа, австроунгарскиот министер за надворешни работи потенцирал дека „идните граници на новоформираните држави во регионот при никакви околности нема да бидат во разрез со интересите на Дунавската Империја“.⁸⁶⁶ И по започнувањето на воените дејствија во Бугарија во 1877 година, руските дипломати констатираат дека „Андраши се интересира за долината на реката Вардар, која не смее да биде вклучена во границите на Бугарија, бидејќи низ таа територија минува линијата Митровица-Скопје-Солун“.⁸⁶⁷ Во дописка до своите амбасадори, и самиот Андраши истакнува дека „за во иднина обезбедувањето на излезот на Егејско море ќе значи осигурување на железничката линија Сараево-Скопје-Солун и вклучување на Македонија во сферата на нашите интереси“, а формирање на голема словенска држава „ќе значи нови царински бариери и преграда за нашите интереси“.⁸⁶⁸ Во истиот контекст, шефот на виенската дипломатија констатира дека „ако по

⁸⁶³ М. Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија..., 202.

⁸⁶⁴ Христо Андонов Полјански, Сан-Стефанска Бугарија, Ненаучно толкување на македонската историја, Скопје 1968, 19.

⁸⁶⁵ M. D. Stojanović, The Great Powers and the Balkans..., 106.

⁸⁶⁶ П. Каменов, Проектът на граф Андраши..., 39.

⁸⁶⁷ Исто.

⁸⁶⁸ Исто.

распаѓањето на европските владенија на Турција истовремено бидат преземени мерки за гарантирање на нашите интереси, тогаш Србија и Бугарија нема да ги реализираат своите аспирации за обединување на Словените на полуостровот. Со тоа долината на Вардар ќе остане во зоната на нашите специјални интереси... За целосното одделување на областа Македонија, ќе треба исцело да бидат земени под внимание стопанските и стратешките интереси на Импријата. Ограничувањето на руското присуство во таа зона ќе зависи од статусот на истата“. Притоа Андраши резимира дека само доколку Македонија и понатаму остане под османлиска власт, ќе постои и гаранција за осигурување на максималните позиции на Австро-Унгарија“.⁸⁶⁹

Без да води сметка за австроунгарските интереси на Балканот, по успешната војна против Османлиите, на 19.02/3.03. 1878 година, со Санстефанскиот прелиминарен мировен договор Русија практично го ликвидирала османлиското господство на полуостровот. Во услови на силен дипломатски притисок од другите големи сили, руската дипломатија била принудена на отстапки и ревидирање на договорот од Сан Стефано. Нема да се навраќаме на одредбите од Берлинскиот мировен договор. Само ќе ја констатираме победата на австроунгарските дипломати, која што на враќање од Берлин министерот за надворешни работи, Андраши, ја потврдил пред својот император, со зборовите: „Вратите кон Солун се отворени!“⁸⁷⁰

2.2 Руско-австроунгарските балкански противречности во голем степен ја определуваат понатамошната надворешнополитичка ориентација на двојната монархија. Кризните моменти на релација Санкт Петербург-Виена се менуваат со периоди на затишје, но основната стратегија на австроунгарската дипломатија до 1912 година е потчинета на спротивставување на секое руско активирање на Балканот. Понекогаш националните стремежи на балканските народи биле идентични со интересите на Русија, и тоа повремено совпаѓање на интересите Виена го толкува како најголема опасност за нејзината надворешна политика. Со оглед на тоа што ослободителните движења на Балканот истовремено ги поттикнувале кон борба и словенските народи во Австро-Унгарија, за виенската

⁸⁶⁹ Исто, 40.

⁸⁷⁰ Р. Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија..., 23.

дипломатија покровителството над Османлиската Империја на извесен начин претставувало и самозаштита. Од друга страна, ваквата заштитничка позиција кон Османлиите на никаков начин не ја поништувала варијантата за австроунгарско територијално проширување за сметка на Османлиската Империја. Напротив, конечната цел, излез на Егејското море, требала да се оствари токму преку постепено завладување на османлиските европски територии.

Најопшто, во австроунгарската балканска политика од 1878 до 1912 година можат да се издвојат две доктрини. Првата вклучува водење на систематска борба за територијално проширување во западните делови на балканскиот полуостров, пропратено со утврдување на австриското влијание во останатите региони на Балканот. Втората – да се намали руското влијание со тоа што ќе се спречи создавање на голема јужнословенска држава или пак државен сојуз под покровителство на рускиот цар. Во тој контекст, посебно место во стратешките замисли на Виена се посветува на односите со новото бугарско кнежество. Од 1878 година до бугарската криза, австроунгарската надворешна политика гледала во Бугарија олицетворение на словенската опасност за монархијата, и од тој став го формулира својот однос кон Кнежеството. Токму од оваа причина таа најенергично се спротивставила на првите обиди за обединување на бугарското кнежество со Источна Румелија во 1880 година. Како што запишал С. Панаретов до тогашниот бугарски премиер, Драган Цанков: „Австрија е силата која најмногу се спротивставува на нашето обединување и јас воопшто нема да се зачудам доколку во случај на движење од наша страна, Австрија да интервенира со воена сила.⁸⁷¹ Многу поголеми биле грижите на виенскиот двор во однос на евентуалната руска интервенција во Македонија и засилувањето на бугарската пропаганда во македонските вилаети. За време на Македонското (Кресненско) востание, австроунгарските дипломати се убедени дека вина за востанието имаат Русите, поради нивната воена окупација на регионите блиску до востаничкиот центар, а успехот на востанието би значел и успех за руско-бугарските аспирации.⁸⁷² Токму во тој контекст австроунгарското Министерство за надворешни работи им препорачува на своите претставници во Османлиската Империја да го засилат

⁸⁷¹ Вншната политика на Бугарија..., 167.

⁸⁷² П. Каменов, Проектът на граф Андраши..., 47

движењето за унија со католичката црква во Македонија. Како резултат на оваа инструкција австрискиот конзул во Солун тргна во обиколка низ Македонија, при што меѓу македонското население во западна Македонија активно пропагирал во полза на католичката пропаганда, а против Русија и бугарската пропаганда.⁸⁷³ Сепак, во првите години по создавањето на Кнежество Бугарија, младата балканска држава сè уште не била во состојба да ја консолидира и развие својата пропаганда во Македонија, па оттука „борбата“ на австроунгарската дипломатија против Бугарија, или поточно – против руското влијание во Бугарија, претежно се одвивала во самото Кнежество, а не во Македонија.⁸⁷⁴ Што се однесува до Македонија, австроунгарскиот став бил јасен, и истиот бил потврден кога на 18.06.1881 во Берлин бил обновен троцарскиот договор. Во додадениот протокол кон договорот, била допуштена можноста за обединување на Кнежеството Бугарија со Источна Румелија, но, од друга страна, трите потписнички се обврзале „да ги одвраќаат Бугарите од секакви агресивни дејства кон соседните провинции, имено Македонија“.⁸⁷⁵ Но, додека од една страна Австро-Унгарија успеала да издејствува од своите партнери одвраќање на Бугарите од агресивен настап во Македонија, само десет дена по обновувањето на троцарскиот договор, Монархијата потпишала договор за сојуз со Србија. Со него Србија прифатила да не врши пропаганда меѓу српското население во Австро-Унгарија, Босна и Херцеговина, а Хабсбуршката Монархија допуштила можност за српско територијално проширување на југ, во Македонија. Со тоа, стимулирајќи го српскиот настап јужно од Качаник, Австро-Унгарија создала нов противник за бугарската пропаганда, кој индиректно би ги бранел австроунгарските позиции во македонските вилаети, со тоа што би влегол во директна борба против руско-бугарското партнерство и неговите претензии во Македонија.

⁸⁷³ Кирил Патриарх Български, Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879-1895), Доклади на френските консули в Солун, София 1968, 90-91.

⁸⁷⁴ Детално за начинот на кој што австроунгарската дипломатија работела за отстранување на руското влијание во Бугарија, преку поддршка на бугарскиот кнез Батенберг во неговите обиди за посамостојно управување со земјата види кај: Р. Мишев, Австро-Унгарија и България..., 90-166.

⁸⁷⁵ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 13.

Во 80-ите и 90-ите години на XIX век, австроунгарската политика кон Македонија и тамошната бугарска пропаганда главно ја следи пропишаната линија според која Македонија претставувала зона од огромно значење за хабсбуршките интереси, па оттука во интерес на централно европската Империја било да им се парира на сите обиди за засилување на туѓо влијание во оваа османлиска провинција. Во тој контекст Бугарија и нејзината пропаганда претставуваат извесна опасност за австриските интереси, но односот на двојната монархија кон балканската држава и нејзините пропагандни активности се разликува во зависност од околностите. Виена била свесна дека Бугарија не била доволно моќна за самостојно да ги загрози нејзините интереси на Балканот. Но во моментите кога Бугарија претставувала истурена стража на Русија на Балканскиот полуостров и кога руското влијание во Кнежеството воопшто не било ставено под сомнеж, безопасната Бугарија станувала реална опасност за австроунгарските интереси. Од друга страна, кога поддршката на бугарската пропаганда во Македонија можела да го компромитира руското или англиското влијание во Бугарија, и да го зацврсти австрискиот углед во Софија, тогаш ни Австро-Унгарија не покажувала неотстапливост кон бугарските барања во Европска Турција, кои во извесна мерка и ги поддржувала. Или, како што забележал францускиот конзул во Скопје, Макс Шублие, Австро-Унгарија секогаш дејствувала спротивно од Русија. Тогаш кога Санкт Петербург стоел на бугарска страна, Виена ги стимулирала српските активности во Македонија. Доколку Русија ги поддржувала Србите, „во сите локални работи во кои Бугарите и Србите се во конфликт, Австрија ги поддржува Бугарите“.⁸⁷⁶ Ваквата австроунгарска политика била најочигледна во прашањето за издавање на берати за егзархиските митрополити и при српските обиди за инсталирање на српски митрополит во Македонија. Австроунгарската неотстапливост пред Бугарија, без разлика на рускиот став кон истото прашање, се забележува само во оние случаи кога постоел оправдан сомнеж дека Бугарија спонзорира востанички дејствија западно од нејзината граница. Во прилог даваме неколку примери за ваквата австроунгарска политика.

Кога на 6.09.1885 година, мајор Данаил Николаев, поткрепен од бугарскиот кнез Александар Батенберг, го извршил пловдивскиот преврат и било прогласено

⁸⁷⁶ М. Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија..., 290.

обединувањето на Кнежество Бугарија со Источна Румелија, Австро-Унгарија и Русија зазеле заеднички негативен став кон превратот и обединувањето.⁸⁷⁷ Меѓутоа, додека големите сили заеднички настапиле пред бугарскиот политички врв во врска со настаните во Источна Румелија, Австро-Унгарија била единствената сила која презела конкретни чекори за спречување на слична бугарска авантура во Македонија. Австроунгарскиот министер за надворешни работи, Густав Калноки, му дал усни инструкции на својот конзул во Софија, Бигелебен, во врска со обединувањето и потенцијалните бугарски воени активности во Македонија. Додека, од една страна, Калноки му наредил на својот конзул да го пренесе австроунгарското неодобрување за пловдивскиот преврат, насоките за Македонија биле многу поконкретни. На средба помеѓу австрискиот конзул и бугарскиот министер за надворешни работи, Илија Цанов, Бигелебен јасно ги истакнал австроунгарските препораки: „Бугарија треба да ги употреби сите свои сили за да спречи немири во Македонија... и не смее да и дозволи активирање на пропаганда во тој реон“.⁸⁷⁸

Меѓутоа, цврстиот австроунгарски став против било каква посредна или директна воена интервенција од бугарска страна во Македонија, бил многу поеластичен кога станувало збор за издавање на берати за бугарски владици. Притоа, додека при одредени бугарски барања за берати Австро-Унгарија била силата која директно го спречила издавањето на овие дозволи, а во извесни случаи покажувала неподготвеност за соработка, понекогаш токму австроунгарската дипломатија била таа што силно лобирала за задоволување на бугарските аспирации. Во 1888 година, владата на Стефан Стамболов презела иницијатива за решавање на две важни надворешнополитички задачи – меѓународно признавање на бугарскиот кнез Фердинанд и добивање на берати за бугарски митрополити во Македонија.⁸⁷⁹ Додека за првото прашање Стамболов ја уживал поддршката од

⁸⁷⁷ Обединувањето не било благонаклонето примено во Виена и Будимпешта. При една прилика, непосредно по обединувањето на Кнежество Бугарија со Источна Румелија, кога австроунгарскиот министер за надворешни работи се појавил пред унгарските парламентарци, мнозинството започнало да скандира: „ Солун! Солун!“ (Радослав Мишев, Австро-Унгарија и бугарското националноосвободително движење в Македонија и Одринска Тракија, Софија 1993, 17).

⁸⁷⁸ Р. Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија..., 144.

⁸⁷⁹ Исто, 220.

Тројниот сојуз и Средоземноморската антанга, во однос на втората задача работите биле многу посложени. Во април 1888 година екзархот Јосиф испратил нота до Високата Порта, во која се жалел за лошата положба на „бугарското население во Турција“ и побарал назначување на бугарски митрополити.⁸⁸⁰ Речиси истовремено, бугарската влада испратила таен меморандум до австроунгарското МНР, со кој предложила „доколку Австро-Унгарија ја поткрепи Бугарија (во прашањето за бератите, б.н), тогаш таа за брзо време ќе го заземе местото на Русија“.⁸⁸¹ Виена сепак го одбила бугарскиот предлог. Но веќе следната 1889 година се создала поволна почва за австро-бугарска соработка. Во периодот кога односите помеѓу Австро-Унгарија и Србија биле добри, во Тројниот сојуз бил прифатен ставот на Виена дека не треба да ѝ се прават концесии на Бугарија во македонските работи. Но кога на 22 февруари 1889 година кралот Милан Обреновиќ се откажал од својот престол во полза на својот малолетен син, Александар, абдикацијата на австроунгарскиот сојузник на српскиот престол во дипломатските кругови во Англија и Австро-Унгарија била оценета како јавен успех на Русија.⁸⁸² Иако тајниот сојузнички договор од 1881 година помеѓу Србија и Австро-Унгарија сè уште имал важност, Виена воопшто немала илузии за идната ориентација на Србија кон Русија.⁸⁸³ Постепеното воспоставување на руското влијание во Србија истовремено стимулирало пораст на значењето што Бугарија го добила во политичките планови на Англија и Хабсбуршката монархија. Бугарската влада на Стефан Стамболов веднаш ја забележала шансата што ѝ се укажала со новата меѓународна констелација. Така, освен финансиските заеми што ги добила од банките во Виена, владата на Стамболов ги презела првите чекори за вооружување на бугарската армија со посредство на австриски фирми.⁸⁸⁴ Притоа, младата бугарска држава за прв пат добила согласност да акредитира свој дипломатски претставник во една голема сила, откако Г. Начович бил назначен за бугарски дипломатски агент во Виена.⁸⁸⁵ Овие промени на меѓународен план ја окуражиле бугарската дипломатија

⁸⁸⁰ М. Арнаудов, Към историята на Българската екзархия..., 107.

⁸⁸¹ Р. Мишев, Австро-Унгарија и България..., 222.

⁸⁸² А. Пантев, Англија срещу Русија на Балканите..., 202.

⁸⁸³ Р. Мишев, Австро-Унгарија и България..., 288.

⁸⁸⁴ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 229.

⁸⁸⁵ Исто.

да настапи поенергично во однос на прашањата за признавање на Фердинанд и назначување на митрополити во Македонија. Во октомври 1889 година, бугарскиот министер за надворешни работи, Георги Странски, испратил инструкции до Григор Начович да побара од Калноки австроунгарска поддршка кај Високата Порта за испраќање на двајца екзархиски владици во Европска Турција.⁸⁸⁶ Навидум изненадувачки, Калноки го прифатил барањето и го инструктирал својот претставник во Цариград, Каличе, да ги поддржи бугарските молби.⁸⁸⁷ По лична иницијатива на австроунгарскиот министер за надворешни работи, бугарските барања за митрополити ги подржале и дипломатските претставници на Германија и Италија во османлиската метропола.⁸⁸⁸ Ваквата промена во австроунгарскиот однос кон Бугарија не се должела само на продорот на руското влијание во Србија. Всушност, поголема улога во хабсбуршката поддршка за бугарските барања имала Англија. Владата во Лондон се обидела и самата да го искористи вакуумот што се создал по отстранувањето на руското влијание од Бугарија. Освен финансиските заеми и потпишаната трговска конвенција помеѓу Бугарија и Велика Британија, Англија се обидела да ги наруши позициите на Виена во Софија со тоа што ќе ја преземе улогата на главен подржувач на бугарските барања во Македонија. На почетокот на јули 1890 година, преку својот претставник во Софија, О'Конор, англискиот премиер Солзбери му соопштил на Стефан Стамболов дека „Англија ќе направи сè што може за задоволување на бугарските барања во Македонија“.⁸⁸⁹ Бугарските политичари веднаш ја популаризирале англиската поддршка преку медиумите. Не се чекало долго ниту на реакцијата од Виена. За да ја неутрализираат евентуалната можност од засилување на англискиот престиж во Софија, австроунгарските дипломати целосно ги поткрепиле бугарските барања за митрополитски берати, по што, на 5.07.1890 било издадено султанско ираде за два берати за Скопската и Охридската епархија.⁸⁹⁰ Успехот на бугарската пропаганда и ударот што со тоа ѝ бил зададен на српската пропагандна акција во Македонија набргу бил констатиран од австроунгарските конзули во Македонија. Со одредена

⁸⁸⁶ М. Арнаудов, Към историята на Българската екзархия..., 134.

⁸⁸⁷ Р. Мишев, Австро-Унгарија и Бугарија..., 246-247.

⁸⁸⁸ Исто, 247.

⁸⁸⁹ А. Пантев, Англија срещу Русия на Балканите..., 264.

⁸⁹⁰ В. Танкова, Политиката на правителството на Стефан Стамболов..., 235.

доза на задоволство, австроунгарскиот конзул во Битола, Погачер, констатира дека македонските егзархисти ѝ биле благодарни на Монархијата, а руско-српската пропаганда веќе ги губи претходно стекнатите позиции во Скопје.⁸⁹¹ Затоа, австроунгарскиот конзул му предложил на Калноки да ја задоволи молбата на егзархиската црковна општина во Битола за прием на 20 момчиња во австроунгарските технички училишта, на насоката железнички транспорт, истакнувајќи дека тоа дополнително ќе ги зголеми симпатиите на Македонците кон Виена.⁸⁹²

Сепак, помошта што Австро-Унгарија ѝ ја укажала на бугарската пропаганда во Македонија во однос на прашањето за берати била еднократна. Во сите следни обиди на бугарскиот егзарх да издејствува нови митрополитски места, двојната монархија покажувала индиферентност, а понекогаш и негативно настроение кон бугарските барања. Документацијата од 1894 година не покажува активно австриско учество при обезбедувањето на берати за егзархиски митрополити во Велешката и Неврокопската епархија. Во 1895 година Цариградската Патријаршија ја обвинила Виена за помагање на Бугарите во нивната борба за берати во 1890 и 1894 година, но австрискиот амбасадор во Цариград, Каличе, ги демантира обвинувањата. Тој признава дека во 1890 година Австро-Унгарија енергично ја притискала Портата за егзархиски берати, но негира било каква инволвираност за бератите од 1894 година.⁸⁹³ Во 1895 година австроунгарскиот став кон новите бугарски барања за митрополити веќе станува негативен. Летото 1895 година, дотогашниот австроунгарски министер за надворешни работи, Калноки, му го отстапил местото на гроф Агенор Марија Годуховски. Новиот раководител на австроунгарското МНР бил претставник на оние политички кругови во Виена кои се залагале за решителен настап против Русија на Балканот. Токму во негово време и со негово учество, во австриската престолнина заживуваат експанзионистичките планови кон Македонија, кои биле импулсирани од новата идеја на австроунгарската политичка елита за

⁸⁹¹ Документи и материали за историјата на бугарскиот народ, София 1969, 253, 256.

⁸⁹² Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903 (Подбор, редакција и коментар Томо Томоски), Скопје 1955, 45.

⁸⁹³ Нина Дюлгерова, Бугарскиот национален въпрос во политиката на Русија и Австро-Унгарија, 1894-1903, София 1994, 51.

трансформирање на двојната монархија во голема словенска империја, што пак од своја страна значело и поконкретно дејствување во поглед на плановите за анексија на териториите што водат до Солун.⁸⁹⁴ Во тој контекст, Австро-Унгарија веќе започнала посериозно да ѝ парира и на бугарската македонска политика. Ерменските настани, Мелничката провокација во Македонија, востанието на Крит и Грчко-турската војна воделе и кон изградување на заеднички став по балканската политика на Русија и Австро-Унгарија. Во таа смисла во мај 1897 година бил постигнат договор помеѓу двете големи сили за зачувување на балканското статус-кво, додека е тоа можно.⁸⁹⁵ Еден месец претходно, со почетокот на Грчко-турската војна повторно се дискутирало прашањето за бугарските митрополитски берати.⁸⁹⁶ Голуховски го уверил својот руски колега, Муравјов, дека Австро-Унгарија ќе заземе неутрална позиција при бугарските барања. Меѓутоа, понатамошното елаборирање по ова прашање покажало дека австроунгарскиот став воопшто не бил неутрален. Напротив, додека од една страна Голуховски истакнал дека се согласува со бугарските барања за митрополити во Мелник, Струмица и Кукуш, тој напомнал дека остро ќе се спротивстави на сите обиди за поставување на егзархиски митрополит во Дебар или на друго место западно од Вардар.⁸⁹⁷ По договорот за статус-кво од мај 1897 година, австроунгарскиот став за нови берати е без исклучок негативен.

Австро-Унгарија се придржувала до неутралност и во однос на т.н прашање за Фирмилијан. Иако Голуховски постојано ја искажувал загриженоста од последиците што би можело да ги има потврдувањето на Фирмилијан за српски митрополит во Скопје,⁸⁹⁸ Австро-Унгарија сепак не дејствувала во полза на Бугарија, и покрај тоа што во Виена не гледале благонаклонето кон потенцијалниот српски успех во Македонија.⁸⁹⁹

⁸⁹⁴ Исто, 25.

⁸⁹⁵ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 15.

⁸⁹⁶ Н. Дюлгерова, Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгарија..., 66.

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ М. Миноси, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија..., 290.

⁸⁹⁹ Стойчо Гръчаров, България на прага на XX столетие, София 1986, 196.

Посебно значење во австроунгарскиот однос кон македонското прашање и кон бугарската пропаганда во Македонија ѝ се укажувало на железничката политика.⁹⁰⁰ Виена зазела негативен курс кон сите железнички проекти што би ја поврзале Бугарија со Македонија. Во двата постоечки проекти за сврзување на бугарските и османлиските железници – Од Ќустендил кон Куманово и по долината на реката Струма кон Горна Џумаја – австроунгарската позиција најпрво се движела од негативен став кон пасивна согласност со цел да се неутрализира англиската варијанта на проектот, за по 1892 година Австро-Унгарија да заземе одречен став кон сите обиди за поврзување на двете држави. Всушност, двојната монархија немала интерес да го олесни продорот на Бугарија кон Македонија и токму во ова треба да се бара причината за нејзиниот негативен однос во ова прашање.⁹⁰¹

Во декадата по австро-рускиот договор за зачувување на статус-квото на Балканот од 1897 година, Австро-Унгарија доследно го почитува договорот и успешно избегнува инволвираност во прашања што би ги загрозиле статус квото и нејзините билатерални односи со Русија. Во овој период основна цел на Австро-Унгарија во Македонија е да спречи разгорување на револуционерното движење и да ја контролира ситуацијата преку проектите за реформи.⁹⁰² Нови моменти во австроунгарската балканска политика следуваат по „враќањето“ на Русија во Европа по Руско-јапонската војна и по промената на министерското место во австроунгарското МНР. Есента 1906 година на чело на односното министерство застанал А. Ерентал, кој се ориентирал кон уште поактивна политика на Балканот и кон изоставување на идејата за зачувување на статус квото. Овој нов курс на Ерентал не задоцнил да ги даде своите резултати, кои биле најочигледни за време на босанската криза и во предвечерјето на Балканските војни. По преговорите

⁹⁰⁰ Подетално види: М. Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија..., 101-141.

⁹⁰¹ Радослав Мишев, Австро-Унгарија и бългaро-турските отношения в Македония – јуни 1890-август 1892, Научни изследвания на преподаватели от ВТУ „Кирил и Методий“, Велико Търново 1979, 26-28.

⁹⁰² Види: Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903-1909 (Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, Избор на документите и превод: м-р Ѓорѓи Стојчевски), Скопје 2002, *passim*; В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 23-27; В. Ѓорѓиев, Реформи за мир или одлагање на конфликтот..., *passim*.

помеѓу Австро-Унгарија и Бугарија двете страни договориле усогласеност на дејствијата и на 22.09.1908 година била прогласена независноста на Бугарија, а веќе следниот ден следувала австроунгарската анексија на Босна и Херцеговина.⁹⁰³ Напрегнатиот период што следувал од прогласувањето на бугарската независност до нејзиното признавање од големите сили, бил искористен од австроунгарската дипломатија за да ја натера бугарската влада да склучи воено-политички договор со Австро-Унгарија. Како одговор на руските намери за создавање на балкански сојуз со антиавстриски тенденции, двојната монархија се обидела да ја привлече Бугарија. На 3.01.1909 година Ерентал го инструирал својот дипломатски претставник во Софија, грофот Турн да го сондира мислењето на софиската влада по ова прашање. Поранешната австроунгарска политика за статус кво сега веќе еволуирала во политика на отстапки. Според првиот предлог на грофот Турн кон премиерот Малинов, во случај на заедничка австро-бугарска акција против Србија, Виена покажала подготвеност да ѝ го отстапи на Бугарија Пиротско.⁹⁰⁴ Само неколку дена подоцна, во понудата на Виена веќе била вклучена и Македонија. На 25.01.1909 година Ерентал му дава нови насоки на Турн, според кои во случај на бугарско-турска војна, Австро-Унгарија воено би ја задржала Србија од нејзино вклучување во војната и ќе влијае врз Романија да ја задржи неутралноста. Притоа, Ерентал го советува Турн да вети нешто што било незамисливо во претходниот период. Имено, Австро-Унгарија декларирала дека немала територијални аспирации кон Македонија и нема да ѝ пречи на Бугарија да ја зголеми својата територија во таа насока.⁹⁰⁵ Рускиот предлог од 2.02.1909 година за уредување на турско-бугарскиот спор предизвикан од прогласувањето на бугарската независност ја парализирал австроунгарската активност во Софија. Ерентал веднаш му наредил на Турн да ги прекине преговорите со кабинетот на Малинов, бидејќи веќе било јасно дека Бугарија влегувала во финансиска и политичка зависност од Русија.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Радослав Мишев, Австро-Унгарија и идејата за објавување на независноста на Бугарија (1889-1908 г.), Исторически преглед, XL/3, Софија 1989, *passim*.

⁹⁰⁴ Р. Мишев, Австро-Унгарија и бугарското националноосвободително движење во Македонија..., 147.

⁹⁰⁵ Исто.

⁹⁰⁶ Кръстьо Крачунов, Вншната политика на Бугарија (кабинетът Малинов 1908-1911), Софија 1931, 73-74

Со исклучок на декларацијата од 1909 година, со која Австро-Унгарија покажала подготвеност да жртвува македонски територии за сметка на Бугарија, генералната политика на двојната монархија кон бугарската активност во Македонија била константна. Македонија била патот кон Егејското море, и сите бугарски дејствија насочени кон трите македонски вилаети биле пречекувани на нож во Виена. Притоа, и покрај тоа што бугарската историографија, без да понуди конкретни докази за своето тврдење, постојано ја потенцира тезата дека австроунгарските дипломати биле свесни за бугарскиот карактер на Македонија, расположливата документација нуди сосема поинаква слика. Австроунгарските конзули го употребуваат терминот „пропаганда“ кога ги опишуваат бугарските дејствија во Македонија, а што се однесува до етничката припадност на македонското население и поврзаноста со терминот „Бугарин“, конзулите јасно укажувале дека истиот бил резултат на повеќегодишна пропаганда. Еклатантен пример за ова претставува извештајот на австроунгарскиот аташе во Битола, Посфаи, од 1.08.1908 година, во кој се истакнува дека: „Барем тука јасно се гледа дека македонските Словени, особено пак селското население, се далеку од тоа да се идентификуваат со Бугарија. И досега утнегувани од турската влада и теророт на грчката пропаганда, само во својот очај биле многу лесно завладеани од туѓи влијанија... (На тој начин) бугарската пропаганда е вкоренета во самото население“.⁹⁰⁷

3. ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

3.1 Карактеристиките на англиската надворешна политика во XIX век, до почетокот на Првата светска војна, произлегувале од специфичниот карактер на економските, политичките и стратешките задачи и интереси на Британската империја. Метрополата на оваа империја, Англија, увезувала дури 80% од прехранбените производи за своето население, и исто толку суровини за домашната индустрија, што јасно укажува какво било значењето на надворешната политика за

⁹⁰⁷ Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1907-1908, том II (редакција, превод и коментар: Данчо Зографски), Скопје 1981, 190.

англискиот државно-политички развој.⁹⁰⁸ Главен предуслов и основен принцип на англиската колонијална експанзија и надворешна политика во овој период бил т.н „баланс на силите“. Од британска гледна точка, балансот на силите означувал заемно неутрализирање на воено-политичкиот потенцијал на големите европски држави и ограничување на можноста било која од нив да стекне хегемонска позиција во Европа. Оттука, имајќи предвид дека до Првата светска војна господството во Европа го решавало и прашањето за господство во светски рамки, рамнотежата на силите од другата страна на Ламанш претставувала постојана грижа на британската дипломатија.⁹⁰⁹ Токму затоа, во различни периоди, но од една иста причина, Англија војувала против Шпанија, Франција, Русија и Германија само поради тоа што засилувањето на овие држави го загрозувало посакуваниот баланс на силите.

Во XIX век, и покрај тоа што во однос на својата копнена моќ и суровински потенцијал заостанувала зад останатите европски сили, Велика Британија ја искористила својата поморска доминација за да се искачи на пиедесталот во светската политика. Англија немала потреба од сојузници, туку, напротив, таа била најпосакуваниот сојузник за останатите европски сили. Ваквата положба на „империјата во која што сонцето никогаш не заоѓа“ била особено карактеристична за т.н викторијанско доба, во кое британскиот колонијализам го достигнал својот политички и финансиско-економски зенит.⁹¹⁰

Односот на Англија кон главните меѓународни прашања во втората половина на XIX и на почетокот на XX век во најголем степен зависел од нејзината завојувачка политика во Африка, Азија и на Далечниот Исток. Фактот што центарот на англиската надворешна политика се наоѓал надвор од Европа, го определил и односот на Англија кон останатите европски сили. Така, и покрај извесни тензии во англо-германските односи, до 1904 година за главен непријател

⁹⁰⁸ А. Пантев, *Англия срещу Русия на Балканите...*, 13.

⁹⁰⁹ За *Rex Britannica*, односно, периодот од 1814-1914 кога Англија била светски хегемон и ја играла улогата на светски полицаец, подетално види: Andrew Porter, *The Nineteenth Century, The Oxford History of the British Empire*, vol. III, Oxford 2001, 332 и *passim*.

⁹¹⁰ Kenneth Bourne, *The foreign policy of Victorian England, 1830-1902*, Oxford 1979, 8-192.

на британските интереси и понатаму биле третираны англиските колонијални ривали, Франција и Русија. Затоа, Англија била подготвена на извесни отстапки кон Германија во спорните региони помеѓу овие две земји,⁹¹¹ доколку Германија ѝ укаже помош на Британската империја во борбите против Франција и Русија во Африка и Азија. По поразот на Франција во Француско-пруската војна (1870-1871), и особено откако англо-руското ривалство се префрлило од Босфорот кон Техеран, Кабул и понатаму на исток, кон Пекинг, Русија ја зазела улогата на најопасен противник за англиската колонијална доминација.⁹¹²

Колонијалното ривалство помеѓу Англија и Русија го одредило курсот на англиската политика кон Источното прашање. Османлиската Империја, која во суштина и го сочинувала Источното прашање, го немала истото значење за Велика Британија како во првата половина на XIX век. Во последната четвртина на векот, центарот на англиските интереси бил преместен од Цариград во Индија и Египет, каде што Русија не можела сериозно да ги загрози британските интереси.⁹¹³ Меѓутоа, Босфорот и Дарданелите го задржале своето витално значење за англиската колонијална политика, а рускиот стремеж за освојување на теснеците претставувал сериозна закана за англиските поседи во Азија.⁹¹⁴ Иако Русија покажувала интерес кон Далечниот Исток, Босфорот и Дарданелите и понатаму се наоѓале во фокусот на руската надворешна политика, како нејзина главна стратешка и трговска артерија кон Средоземното море.⁹¹⁵ Имајќи го предвид склучениот француско-руски сојуз, руските аспирации кон теснеците биле во директна корелација со односот на силите во Средоземноморскиот басен, а оттаму во Африка, Азија и во самата Европа.⁹¹⁶

⁹¹¹ Конкретни пројави на таквата политика претставувале: англо-германскиот договор за Конго (1886), воспоставувањето на англо-германско-американски протекторат во Самоа (1889), согласноста помеѓу Англија и Германија за Хелголанд и Занзибра и преговорите во Лондон (1898-1899) за поделба на Источна Африка и островите на Тихиот Океан (Jules-François Saintoyant, *Un aspect de la politique anglaise*, 1066-1941, Paris 1942, 42).

⁹¹² А. Пантев, *Англия срещу Русия на Балканите...*, 15.

⁹¹³ John Ashley Soames Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century*, London 1964, 18.

⁹¹⁴ Исто, 22.

⁹¹⁵ Grey of Falladon, *Twenty years, 1892-1916*, vol. 1, London 1934, 180-181.

⁹¹⁶ А. Пантев, *Англия срещу Русия на Балканите...*, 17.

Целосно ориентирана кон Босфорот и Дарданелите, руската балканска политика била една од главните причини за хроничниот антагонизам во британско-руските односи.⁹¹⁷ Секоја руска активност насочена кон теснеците и Цариград, претставувала директна закана за англиските позиции на Црвеното и Средоземното море, од Египет, до Малта и Гибралтар, па оттука англискиот однос кон Балканот бил целосно потчинет на британската средоземноморска и блискоисточна политика.⁹¹⁸ Иако немала територијални аспирации на Балканскиот полуостров, со оглед на рускиот и на австроунгарскиот интерес на Балканот, Англија го третираше Полуостровот како важен стратешки пункт за контрадејствија против Русија и Хабсбуршката монархија. Англија имала и економски интереси на Балканот, кои биле многу повеќе загрозувани од Австро-Унгарија, отколку од Русија. Сепак, пресметливите британски политичари согледале дека политичките интереси ги надминувале економските придобивки што ги нудел Балканот. Искусната британска дипломатија била свесна за можноста за тактички маневри на Полуостровот, преку кои би ги штитела своите интереси далеку на исток. Оттука, во Сент Џејмс заклучиле дека „додека Русија се стреми кон Босфорот, за нас е полезно напредувањето на Австрија кон Солун“ и затоа Англија најчесто ја заземала страната на Виена во австро-рускиот судир за доминација на Балканскиот Полуостров.⁹¹⁹

Токму во овој контекст треба да го гледаме англискиот однос кон Бугарија и нејзината пропаганда во Македонија. Непосредната близина на Бугарија до црноморските теснеци била еден од основните фактори што го определувале карактерот на политиката на Големите сили кон Кнежеството. Во писмо од 25.09.1891 година, напишано од британскиот премиер Солзбери до секретарот на британскиот Форин Офис, Џон Симонс, Солзбери констатирал дека „додека Бугарија е заштитена од руските стремежи, Англија може да се надева на успех во својата европска и балканска политика“.⁹²⁰ Неколку години порано, кон крајот на септември 1885 година, веднаш по обединувањето на Кнежество Бугарија со

⁹¹⁷ Исто, 18.

⁹¹⁸ Исто.

⁹¹⁹ Исто, 19.

⁹²⁰ Исто, 22.

Источна Румелија, англискиот дипломат В. Вајт го советува Солзбери дека „ако Англија сака да ѝ се спротивстави на Русија на Балканот, таа за тоа треба да ги изнајми Бугарите“.⁹²¹ Стратешкото значење на Бугарија за британските интереси се состоело и во тоа што при ограничените можности на руската црноморска флота, бугарскиот плацдарм претставувал главен приод од север кон теснеците и Средоземното море. Во Лондон биле свесни дека „Бугарија и Балканот се стапалата кон Цариград“,⁹²² односно кон Средоземното море, што пак ги засегнувало англиските позиции на Блискиот Исток и во Северна Африка. Токму затоа, главната цел на англиската политика кон Бугарија била Кнежеството да се претвори од руски аванпост на Балканот, во бариера против распространувањето на руското влијание на Средоземното море.⁹²³

Англиската политика кон Бугарија и нејзината пропаганда во Македонија се наоѓала во органска врска со англо-турските односи. Секако, политиката на Англија за заштита на целокупноста на Османлиската Империја не била доследна и не може да биде користена како клуч со кој ќе се објасни нејзиното однесување кон сите настани на Балканот. Во овој контекст, доволно е да го споменеме англискиот „заштитнички“ однос кон Империјата при борбата за независност на Грција, автономијата на Либан, или де факто оттргнувањето на Кипар и Египет од Османлиската Империја.⁹²⁴ Но кога целокупноста на Империјата била загрозувана од некоја друга сила, пред сè од Русија, Англија стоела цврсто зад својата заштитничка политика. Една од специфичните црти на англиската политика во овој контекст било постојаното стимулирање на австро-руските противречија на Балканот. Кога се отворала можност балканските државички да бидат искористени за заострување на овие противречја, Англија глатко отстапувала од својот принцип за зачувување на интегритетот на Османлиската Империја. Затоа, често пати, Англија стимулирала или подржувала одредени активности во Бугарија и Македонија кои индиректно ги загрозувале османлиските интереси.

⁹²¹ Исто.

⁹²² Lady Cecil, *Life of Robert Marquess of Falisbury*, vol. 1, London 1922, 260.

⁹²³ *Die Große Politik...*, 9 band..., 193.

⁹²⁴ А. Пантев, *Англия среќу Русија на Балканите...*, 26.

Велика Британија, особено за време на кризните моменти во руско-бугарските односи во 80-ите и 90-ите години на XIX век, се стремела да се претстави како заштитник на Бугарското Кнежество. Англиската дипломатија постојано настојувала да го спротивстави Кнежеството на својата ослободителка и да ги заостри конфликтите меѓу нив.⁹²⁵ Во оваа насока дејствувале и англиските дипломатски претставници во Софија, кои пред кнезот, владата и пред бугарската опозиција ги наметнувале и постојано ги стимулирале русофобските тенденции.⁹²⁶ Од своја страна, знаменосците на русофобската политика во Бугарија, соочени со непријателскиот однос на Русија и со постојаните закани што доаѓале од австроунгарска страна, често пати ја претпочитале Англија, која не претставувала пречка за бугарскиот иредентизам, за разлика, на пример, од Австро-Унгарија. Токму австроунгарските територијални претензии во Македонија, како и одличните австро-српски односи до абдикацијата на Милан од српскиот престол, во 80-ите години на XIX век ја одредиле бугарската надворешно политичка ориентација кон Англија. Иако Стефан Стамболов не се откажувал од можноста да ја употреби Австро-Унгарија во својата анти-руска политика, забележани се неговите зборови дека „Бугарија не може да смета на Тројниот сојуз, поради интересите на Австрија во Македонија“.⁹²⁷

3.2. Англија имала свои интереси и во македонското прашање. Владата во Лондон му давала големо значење на овој проблем, пред сè поради фактот што тој бил органски поврзан со прашањето за контрола или господство во реонот на теснеците. Оттука, Англија најчесто претпочитала статус-кво во однос на ова балканско прашање. Меѓутоа, конзерватизмот на Англија за македонското прашање се пројавувал само кога зачувувањето на османлискиот интегритет било од витален интерес за британските интереси. Во случаите, пак, кога македонското прашање можело да биде искористено за засилување на анти-руските тенденции на Балканот, или во одредена балканска држава, Англија прибегнувала дури и кон

⁹²⁵ Еклатантен пример за ова е англискиот однос кон обединувањето на Бугарија, и особено англиската поткрепа на Александар Батенберг и британскиот однос спрема изборот на Фердинанд за време на бугарската криза во 1886-1887 година (Детално види: Исто, 89-175).

⁹²⁶ Петър Тодоров, Погромите на България, част I, София 1930, 68.

⁹²⁷ А. Пантев, Англија среќу Русија на Балканите..., 27.

свесно поставување на прашањето, иако истото било против интересите на нејзиниот сојузник – султанот.

Македонското прашање не било користено само при спроведувањето на британската анти-руска политика. Напротив, прашањето за иднината на Македонија било одлична можност за англиската дипломатија да забие клин во односите помеѓу Австро-Унгарија и балканските држави. Затоа, во однос на Македонија, англиската влада дејствувала во правец на демаскирање на австроунгарската завојувачка политика и одржување на недовербата на балканските народи кон Виена. Паралелно со порастот на значењето на оваа анти-австроунгарска политика се одвивале и активностите на англиската дипломатија во македонското прашање. Притоа, англиската политика кон Македонија, која била водена од чист политички интерес за одвлекување на вниманието на останатите големи сили од Азија и Африка и поттикнување на конфликт помеѓу Русија и Австро-Унгарија на Балканот, често пати била обликувана и од јавното мислење во Велика Британија.

Во 1902 година, според германските дипломати, англиската дипломатија се обидела да го одвлече руското внимание од Авганистан и ја напуштила својата дотогашна политика за немешање во работите на Балканот, конкретно во Македонија.⁹²⁸ При разгледувањето на прашањето за нови реформи во османлиска Македонија во 1902 година, англискиот амбасадор во Цариград, О'Конор, и сугерирал на британската влада дека Македонија треба да добие одделна администрација за финансиите, правосудството и полицијата. Притоа, секоја област да биде под раководство на европски комесар. Во врска со ова, О'Конор имал средба со султанот Абдул Хамид II, од кого побарал спроведување на итни мерки за ублажување на несреќната судбина на македонското население. Во спротивно, според амбасадорот, ќе избувнело општо востание, чии последици би биле штетни за Османлиската Империја. Притоа тој потенцирал дека административните реформи многумина ги сметале за недоволни и сè повеќе се зборувало за автономија на Македонија. На крајот од средбата, О'Конор предупредувачки рекол дека доколку работите и понатаму се одвиваат со исто

⁹²⁸ В. Ѓорѓиев, Слобода или смрт..., 18-19.

темпо, ќе се поставело прашањето за независност, а султанот ќе ја изгубел Македонија.⁹²⁹

Англиската инволвираност во македонското прашање станала уште поочигледна во пост-илинденскиот период, при креирањето на разните концепции за реформи во Македонија. Имајќи го предвид јавното мислење во Англија, но и, пред сè, силниот германски продор во Османлиската Империја и постепеното англиско истиснување од таму, британското министерство за надворешни работи инсистирало на автономија за Македонија и нудело најрадикални решенија за реформи во трите вилаети.⁹³⁰ Со оглед на тоа што автономијата на Македонија ги загрозувала германските, и особено интересите на германскиот сојузник, Австро-Унгарија, јасно е дека англиската автономистичка концепција била резултат на глобалното прегрупирање помеѓу големите сили и на политичко-стратешките интереси на Велика Британија.

Откако германската царска морнарица (Kaiserliche Marine) прераснала во импресивна флота која лесно можела да ја загрози доминацијата на британската кралска морнарица, бил прогласен и крајот на британската неутралност во Европа. Во април 1904 година Англија и Франција ја потпишале Срдечната согласност (Entente cordiale), со која биле разрешени најголемиот број на колонијални проблеми помеѓу двете големи сили.⁹³¹ На 31.08.1907 била потпишана и англо-руската конвенција, со која бил ставен крај на ривалството помеѓу овие две држави во Персија, Авганистан и Тибет.⁹³² Со француско-рускиот сојуз од 1892 година, срдечната согласност од 1904 година и англо-руската конвенција од 1907 година, било заокружено создавањето на тројната антанта. Во тој контекст и англиската

⁹²⁹ Исто, 18.

⁹³⁰ Исто, 23.

⁹³¹ Со овој договор, Англија се обврзала да не се меша во француските работи во Мароко, а Франција за возврат го ветила истото во однос на британските активности во Египет. Франција ѝ ги отстапила на Англија своите права врз западниот брег на Њуфаунделенд, а Англија ѝ отстапила на Франција неколку градови во Централна и Западна Африка. Англичаните им признале на Французите и сфери на влијание во Тајланд (P.J.V. Rolo, *The Entente cordiale, the origins and negotiation of the Anglo-French agreements of 8 April 1904*, London 1969, 182).

⁹³² Ira Klein, *The Anglo-Russian convention and the problem of Central Asia, 1907-1914*, *Journal of British studies*, XI/1, 1971, 126-147.

политика на Балканот била усогласена со политиката на своите нови сојузници, и спротивставена на политиката на тројниот германско-австроунгарско-италијански сојуз.

Така, кон крајот на 1907 година, англискиот министер за надворешни работи, Едвард Греј, го актуализирал прашањето за нови реформи во Македонија. Според него, мирот во Македонија можел да се воспостави само со именување на еден христијанин за генерален губернатор.⁹³³ Во 1908 година, македонското прашање било повторно поставено на зелена маса. На почетокот на јуни 1908 година, рускиот цар Николај II и англискиот крал Едвард VII се сретнале во Ревал (Талин) за да ги усогласат ставовите за своите глобални политики, наспроти засилениот германски и австроунгарски економски и политички пробив кон југоисток. На средбата, меѓу другото, била разгледана и можноста за нови, порадикални, реформи во Македонија. Притоа, покрај именувањето на генерален губернатор, се предвидувало и меѓународен воен контингент. Со евентуалното спроведување на овој концепт, кој бил оневозможен од Младотурската револуција, откинувањето на Македонија од Османлиската Империја би било само прашање на време и техника.⁹³⁴

Накратко, од 1878-1912 година, британската политика кон Бугарија и општо кон Балканот секогаш била условена од британските колонијални интереси и од активностите на најголемите британски ривали во светски рамки. Во периодите кога британската глобална доминација била загрозна од Русија, англиската поддршка во балканските игри ја имале руските балкански конкуренти и балканските држави преводени од русофобски влади. Тогаш, пак, кога англиската надмоќ била загрозна од Германија, британската помош и симпатии биле насочени кон сите оние што им се спротивставувале на политиките на Берлин и на германскиот сојузник, Австро-Унгарија.

3.3 Случајно или не, од средината на 1880-ите до Балканските војни, ориентација на бугарскиот политички врв секогаш била насочена кон оние држави

⁹³³ Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција: м-р Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005, 220.

⁹³⁴ В. Ѓорѓиев, Апостол Петков..., 239.

што во моментот ја уживале милоста на Британската Империја. Заострувањето на руско-бугарските односи во последната деценија и половина на XIX век се совпаднало со англо-рускиот конфликт во Централна Азија. Од друга страна, повторниот пробив на руското влијание во Софија коинцидирал со релаксирањето на руско-британските односи. Оттука, заедничките интереси на политичките кругови во Бугарија и на британската надворешна политика резултирале со значајна поткрепа што британската влада ѝ ја укажувала на Бугарија на внатрешен план, но и во унапредувањето на бугарската пропаганда во Македонија.

Бесмртното мото на четирикратниот британски премиер, сер Вилијам Гладстон, „Македонија на Македонците“,⁹³⁵ остава впечаток дека Англија подржувала независност за Македонија и го признавала правото на македонскиот народ за сопствена држава. Но во моментот кога Гладстон го лансирал горното мото, тој веќе бил 87-годишен пензионер, кој ја испуштил можноста да дејствува во прилог на оваа теза во 17-те години додека стоел на чело на британската влада. Навистина, во британските дипломатски извештаи, новинарски написи, патописи и во мемоарската литература од XIX век не недостигаат потврди за македонската посебност. Во 1878 година, сопругата на британскиот конзул во Солун, Џон Блант, Фани Џенет Блант, запишала дека „во Македонија, луѓето се нарекуваат Македонци, а не Бугари“.⁹³⁶ Истата година, во извештај за состојбата во Македонија, вршителот на должноста конзул во Солун, Едвард Баркер, ја запишал изјавата на патријаршискиот митрополит во Мелник, кој истакнал дека „востаниците (во Македонското востание, б.н) кои себеси се нарекуваат Македонци, од него побарале поголема сума на пари... и понудиле да издадат потврда, велејќи дека парите ќе бидат исплатени кога тие ќе бидат сопственици на нивната земја Македонија“.⁹³⁷ Во 1894 година, секретарот на британската амбасада во Цариград, Џ.Н.Е. Елиот, во извештај од неговото патување во Македонија, запишал дека „во Битолскиот и Солунскиот вилает најголем дел од населението го сочинува

⁹³⁵ Прашањето што го поставил Гладстон во неговиот текст за балканската федерација, објавен во весникот *The Times*, било: „Зошто не Македонија на Македонците, како што е Бугарија на Бугарите и Србија на Србите?“ (*The Times*, CXIII/37, 16.02.1897, 2).

⁹³⁶ *A consul's daughter and wife...*, 11-12.

⁹³⁷ *House of Commons papers, Great Britain, Parliament, House of Commons, vol. LXXIX, Turkey, Session 5 December 1878-15 August 1879, s.l 1878-79, 228-229.*

словенска раса која не зборува ниту бугарски, ниту пак српски јазик. Нивниот јазик не е оној што го користат ниту Белград, ниту пак Софија“.⁹³⁸ По три години истиот автор истакнал дека „јазикот во Белград и Софија не им е познат на необразованите селани во Македонија, кои говорат големо мноштво дијалекти, нешто помеѓу бугарскиот и српскиот, и понекогаш претставуваат феномен што не се појавува во ниту еден од тие јазици“.⁹³⁹ Во британската дипломатска документација се среќаваат и термините „македонски народ“, „автономна држава Македонија“, „Кнежество Македонија“ и сл.⁹⁴⁰ Понекогаш, иако поретко, особено во периодот на руско-бугарското помирување по руското признавање на бугарскиот кнез Фердинанд, во британските извештаи се провлекува и терминот „бугарска пропаганда“.⁹⁴¹ Сепак, Англија најчесто се јавува како заштитник на бугарските интереси и притоа, за разлика од српската активност во Македонија, која е редовно нарекувана „српска пропаганда“, бугарските пропагандни дејствија на просветно-религиозно поле во британските дипломатски извештаи претежно се маскирани со терминот „бугарско влијание“.⁹⁴²

Веројатно најголем придонес на Велика Британија за развојот на бугарската пропаганда во Македонија била одлучувачката улога на англиската дипломатија при издавањето на берати за егзархиските митрополити во македонските епархии. Во април 1890 година, три месеци пред официјалното прокламирање на ирадето

⁹³⁸ Британски документи... Том V..., 326-327.

⁹³⁹ Исто, 497; Види и: Далибор Јовановски, Еден британски документ за населението во Македонија од 1897 година, Историја, XXXVII/1-2, Скопје 2001, 79-82.

⁹⁴⁰ Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), т. VI (вовед и редакција д-р Александар Трајановски, избор и превод Зорица Божиновска), Скопје 2012, *passim*.

⁹⁴¹ Британски документи... Том V..., 548, 551.

⁹⁴² Без разлика на употребуваната терминологија, британските дипломати јасно ја отсликувала пропагандата, особено при анализите на странските училишта во Македонија. Така, на пример, во еден извештај на британскиот генерален конзул во Солун, Џ. Блант, од 16.12.1892 година, е истакнато дека: „бугарскиот егзарх има првостепен удел во организирањето и управувањето на (бугарските) училишта; тој ги избира и ги назначува учителите; ги исплаќа со средства кои се главно добиени од Бугарија, и го контролира текот на наставата во нив (Британски дипломатически документи по бугарскиот национален вџпрос, Том I, 1878-1893, Съставители: Весела Трајкова, Александър Гребенаров, Румен Караганев и Румяна Прахова, София 1993, 342)

за двајца егзархиски митрополити во Скопје и Охрид, британскиот амбасадор во Цариград, Вајт, настојувал од британскиот Форин Офис да бидат подржани сите бугарски барања. Тој ја објаснувал неопходноста од англиска поткрепа со внатрешната положба во Бугарија, кај што опозициските лидери гласно говореле дека главна причина за неуспехот на бугарската политика во Македонија бил недостатокот на руска поткрепа.⁹⁴³ Во Лондон ги прифатиле советите на амбасадорот дека за опстанокот на русофобскиот режим на Стефан Стамболов било неопходно на Бугарија да ѝ се направат одредени отстапки. Притоа, англиските конзервативци, кои во тој момент ја имале власта во државата, процениле дека внатрешната положба на Стамболов би се зацврстила доколку Бугарската Егзархија добие берати за егзархиски митрополити во Македонија.⁹⁴⁴ Желбата на Англија да се зацврсти власта на Стефан Стамболов особено добивала тежина од фактот што во Бугарија претстоеле избори за Народното собрание. Имајќи предвид дека во 1890 година Русија се спротивставувала на сите обиди за испраќање на егзархиски митрополити во Македонија и се јавувала како заштитник на српските претензии во оваа османлиска провинција, британската влада се стремела да го повтори маневарот од времето на обединувањето на Кнежество Бугарија со Источна Румелија, и да го зголеми јазот помеѓу Русија и Бугарија.⁹⁴⁵ Уште повеќе, преку прашањето за бератите, кон кое Австро-Унгарија најпрво покажала резервираност, Лондон се обидел да го наруши австрискиот углед во Софија и да внесе недоверба помеѓу владите на Бугарија и Австро-Унгарија.⁹⁴⁶ Конечно, поради тоа што под француско влијание султанот станувал сè понеотстаплив во англо-турските преговори за Египет, бугарското барање за берати биле добредојдено за Англија да изврши притисок врз Османлиите.⁹⁴⁷

Имајќи ги предвид овие околности, на почетокот на јули 1890 година, Солзбери, преку амбасадорот О'Конор, му соопштил на бугарскиот премиер дека „Англија ќе направи сè што е во нејзина моќ за да се остварат бугарските барања во

⁹⁴³ Further correspondence respecting Affairs in the East, Turkey no.3 (1889), London 1889, 111-112.

⁹⁴⁴ The Daily Telegraph, XXXVI/233, 21.08.1890, 3.

⁹⁴⁵ А. Пантев, Англиа срећу Русија на Балканите..., 263.

⁹⁴⁶ Исто.

⁹⁴⁷ Исто, 264.

Македонија“.⁹⁴⁸ Во истиот период, Солзбери упатил наредба и до својот амбасадор во Цариград да ја советува Портата „колку што може да биде попустлива во врска со македонското црковно прашање“.⁹⁴⁹ Во склад со веќе утврдениот став на англиската влада кон прашањето за бератите, англиските печатени медиуми давале „пријателски совети кон Портата да ги прифати бугарските барања“.⁹⁵⁰ Англиската иницијатива ја поставила австроунгарската влада во многу деликатна положба, бидејќи Виена станувала свесна дека Англија печали влијание и престиж во Софија за сметка на Австрија. Така, дури откако Калноки бил известен за решението на Солзбери да ги подржи бугарските барања, на австрискиот амбасадор во Цариград му било препорачано да се приклучи кон англиската иницијатива. Неколку дена подоцна кон Англија се приклучиле Италија и Германија, по што османлиската влада дала согласност за назначување на бугарски владици во Скопје и Охрид.⁹⁵¹ Веднаш штом решението на Портата станало официјално, Стамболов испратил телеграма до амбасадорите на четирите големи сили во Цариград, кои го подржале бугарското барање за митрополитски берати. Притоа, специјална благодарност била искажана единствено на британскиот премиер, од кого започнала иницијативата за заедничко дејствување на големите сили.⁹⁵²

На сличен начин, наспроти руското противење и австроунгарската индиферентност, со силна англиска поддршка, бугарската влада издејствувала издавање на митрополитски берати за Велешката и Неврокопската епархија во 1894 година.⁹⁵³ Оттука, доколку го имаме предвид значењето на егзархиските митрополити за развитокот на бугарската пропаганда во Македонија, можеме да констатираме дека бугаризацијата на македонското население по 1885 година во голема мерка се должела на надворешнополитичките интереси на Велика Британија.

⁹⁴⁸ Further correspondence respecting Affairs in the East..., (1891)..., 243.

⁹⁴⁹ ДАРМ, FO 499/340, м-31, Therapia, 14.07.1890.

⁹⁵⁰ Further correspondence respecting Affairs in the East..., (1891)..., 188.

⁹⁵¹ А. Пантев, Англија среќу Русија на Балканите..., 265..

⁹⁵² The Times, CVI/232, 21.08.1890, 2.

⁹⁵³ Н. Дюлгерова, Българският национален въпрос в политиката на Русија и Австро-Унгарија..., 51.

4. ИТАЛИЈА, ГЕРМАНИЈА И ФРАНЦИЈА

За разлика од Русија и Австро-Унгарија, кои заземале првостепен ранг меѓу заинтересираните сили за Балканот, и Велика Британија, чиј интерес кон Балканскиот Полуостров бил во функција на заштита на нејзините колонијални поседи, интересот на Италија, Франција и Германија кон македонското прашање и бугарската пропаганда бил знатно помал. Притоа, додека Италија имала територијални аспирации кон Албанија и нејзиниот интерес за балканските работи бил насочен токму во тој правец, Германија и Франција речиси и да не покажувале интерес кон прашањето за Македонија и кон активностите на бугарската пропаганда.

4.1 Со присоединувањето на Рим кон останатите италијански територии, во 1870 година бил завршен процесот за обединување на Италија. Во првите години по обединувањето, поради внатрешни проблеми, Италија не можела поактивно да се вклучи во Источното прашање. Италијанската влада, и особено јавноста во Италија, покажувале благонаклонетост кон националните движења на балканските народи, но зад сите мирољубиви иницијативи и залагања за почитување на принципот на националност се насетувала тенденцијата за афирмирање на италијанските интереси на Балканот. Ваквите настојувања дошле до израз низ разни фази на Источната криза, и на разни точки на Балканскиот полуостров, но најсилно биле изразени во Албанија. Римската дипломатија сепак била свесна дека не е доволно моќна за активно учество во балканските игри на Големите сили. Оттука, во првите години по италијанското обединување, Италија се залагала за смирување на тензиите на Балканот, со цел да се спречи австроунгарското ширење кон тој дел од Европа.⁹⁵⁴

Револуционерните движења што започнале на Балканскиот полуостров во 1876 го предизвикале вниманието на Италија. Впечатоците за националните борби и обединувањето на италијанските територии сè уште биле свежи во меморијата на народот, кој се однесувал со симпатии кон националноослободителната борба на јужните Словени. Масовниот карактер на движењето во поткрепа на

⁹⁵⁴ Кочо Сидовски, Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, Скопје 1994, 12-13.

поробените балкански народи се должел и на спомените за учеството на голем број Словени, меѓу нив и Македонци, во четите на Гарибалди. Воспоставените врски меѓу националноослободителните движења на балканските народи и италијанското ослободително движење се зачувале и во екот на Источната криза, кога самиот Џузепе Гарибалди испратил проглас кон јужните Словени да ја продолжат борбата против своите поробители.⁹⁵⁵

Во екот на заострувањето на Источната криза во 1877 година, италијанската влада поголемо внимание му посветила на западниот дел од Балканот, отколку на настаните во Бугарија и Македонија. Ваквата незаинтересираност на Италија била најочигледна непосредно по склучувањето на примирјето помеѓу Русија и Османлиската Империја пролетта 1878 година, кога римската дипломатија не поднела ниту еден приговор или барање поврзано со прелиминарниот мировен договор во Сан Стефано.⁹⁵⁶ Ниту на Берлинскиот конгрес не се забележува посериозна италијанска активност. Како што забележал италијанскиот новинар и публицист, Вико Мантегаца, „додека другите беа собрани во Берлин заради поделба на пленот, Италија се однесуваше глупаво и наивно“.⁹⁵⁷ Во тој миг витален интерес за Италија било попречувањето на австрискиот продор кон Босна и Херцеговина, меѓутоа, италијанските дипломати не успеале да го издејствуваат ниту тоа, и единствено што им преостанало било „на окупацијата на овие области да гледаат со тешко скриена завист и непријателство“.⁹⁵⁸

4.2. Решавајќи ги внатрешнополитичките прашања по обединувањето на земјата, по 1878 година Италија развила посериозна активност и на надворешнополитичко поле. Главна интересна сфера за Италија на Балканот била Албанија. Во тој контекст, иако не претставувала објект на директен територијален интерес за Италија, Македонија го привлекувала италијанското внимание како зона што се граничи со италијанските сфери на интерес и како земја чија што иднина била во корелација со иднината на Албанија. Оттука, италијанските

⁹⁵⁵ Христо Христов, Освобождението на Бугарија и политиката на западните држави, 1876-1878, София 1968, 36.

⁹⁵⁶ Кочо Сидовски, Италија и Источната криза, 3б. Македонија во Источната криза (1875-1881), Скопје 1978, 628.

⁹⁵⁷ Vico Mantegazza, Macedonia (marzo-aprile 1903), Milano 1903, 24.

⁹⁵⁸ К. Сидовски, Италија и Македонија..., 17.

дипломатски претставници будно ги следеле сите настани во Македонија. Всушност, вниманието на италијанските конзули главно било насочено кон католичката пропаганда и австроунгарската политика во Македонија. Меѓутоа, паралелно со главната тема на италијанскиот интерес, низ дипломатските извештаи се провлекуваат драгоценни сведоштва за активностите на останатите претенденти во трите вилаети, вклучително и Бугарија и бугарската пропаганда. Причината за италијанскиот интерес за настаните во Македонија убаво ја опишал италијанскиот конзул во Битола, Артуро Сканиља: „Во регион од чиј центар би се одело до Јадранот за 10 часа по железница доколку се изгради линијата Битола-Драч, зарем ние би можеле да останеме индиферентни и неактивни при тој метеж на подготовки на оние, а тие не се малобројни, што кројат заговори во Македонија? Зарем не е време и ние многу внимателно да ја усвоиме стратегијата која во иднина ќе ни овозможи да добиеме право за заштита на одредени етнички елементи кои би го парализирале нападното дејствување на словенското население?... За да се запре ширењето на панславизмот и елинизмот... и за да се поштедиме од изненадувања на Јадранот, би било мудро и неопходно да се придонесе за моралното, интелектуалното и националното издигнување на нив спротивставените елементи, односно на Власите и Албанците“ – заклучува конзулот.⁹⁵⁹

Интензитетот со кој биле испраќани овие извештаи се разликувал во зависност од ситуацијата на теренот. Најголемиот број од извештаите потекнуваат од периодот на Илинденското востание и времето кога како последица на Мирцштегските реформи, била извршена реорганизација на османлиската жандармерија, на чие чело бил поставен италијанскиот генерал, Де Џорџис.⁹⁶⁰

Италијанските конзули со внимание го набљудувале и односот помеѓу одредени пропаганди. Во тој контекст, особено интересна била борбата помеѓу српската и бугарската пропаганда. Анализирајќи ја оваа борба, во 1896 година

⁹⁵⁹ S. Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir...*, 91-92.

⁹⁶⁰ Повеќе за улогата на Италија во реорганизацијата на османлиската жандармерија и за активностите на генералот Де Џорџис во Македонија, види: Кочо Сидовски, *Италија и реформите во Македонија од 1903 до 1909 година*, Скопје 1996, 45-118; *Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano)*, Macedonia, Roma 1906, *passim*.

битолскиот конзул Сканиља запишал: „Неочекуваниот успех од првите потези на српската пропаганда, не само што ги загрижи, туку предизвика жестоки реакции меѓу агентите и органите на Бугарската Егзархија, кои навикнати на тоа да бидат *beati possidents* (блажени сопственици, б.н) на еден вид монопол над словенскиот елемент во овој регион, гледаат како никнува привидението на новата конкуренција која им беше педантно подготвена од остроумната турска политика и која доколку е добро насочена може да стане опасна за македонската бугарштина. Од таквата состојба на нештата, помеѓу старите Бугари и новите Срби се роди остро ривалство, кое, како што можеше и да се предвиди, брзо дегенерираше во употреба на насилство“.⁹⁶¹ Италијанските конзули со голема љубопитност ја набљудувале борбата помеѓу српската и бугарската пропаганда во Скопскиот вилает, каде што, според нив, борбата реално се водела помеѓу Австро-Унгарија и Русија, додека двете балкански пропаганди биле само марионети во рацете на Виена и Санкт Петербург. Додека бугарската и српската пропаганда се впуштиле во борба до смрт, со надеж дека победникот ќе го освои Скопје и ќе го приклучи кон својата територија, вистинската борба, според италијанските дипломати, всушност била помеѓу австроунгарската политика за железниците и рускиот обид да го попречи австроунгарскиот железнички продор кон Солун.⁹⁶²

Италијанските конзули ѝ посветиле нужно внимание на црковната борба помеѓу грчката и бугарската пропаганда. Во февруари 1904 година, во екот на борбата за конвертирање на патријаршиските села во егзархиски, вршителот на должноста конзул во италијанскиот конзулат во Битола, Михаил Пинета, забележал дека Грците „залудно се залагаат, дури и со помош на турските власти, да ги вратат загубените бугарски овци под закрилата на грчката црква“. Од друга страна, бугарската пропаганда имала многу поголем успех при оттргнувањето на словенското патријаршиско население. Според Пинета, Егзархијата се стекнала со огромно влијание меѓу младото екс-патријаршиско население во Македонија, кое, за да ја докаже својата верност кон својот нов црковен поглавар, било толку многу фанатизирано и токму тие млади луѓе „ја прават најактивната бугарска

⁹⁶¹ S. Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir...*, 88, 368.

⁹⁶² ДАРМ, *Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri – Roma, Rapporto in arrive Turchia*, мф. 179, сн. 286-289, Sofia 25.01.1905.

пропаганда, употребувајќи дури и сила против сопствените родители кои што се опирале, сакајќи да останат верни на Патријаршијата“.⁹⁶³

Забележително е и тоа што италијанските конзуларни претставници постепено ја сфаќале разликата помеѓу бугарската пропаганда и целите на македонското националноослободително движење. Во извештај до италијанскиот амбасадор во Цариград од 21.03.1903 година, конзулот Џулијано де Визар истакнува дека додека „бугарската пропаганда... преку т.н бугарски трговски агентства... сè повеќе зема замав“, македонските револуционерни комитети секојдневно работат во корист на „македонската пропаганда“.⁹⁶⁴

Во контекст на Мирџштегските реформи, италијанските дипломатски претставници во Македонија имале негативно мислење за нивната корисност и имплементација. Притоа, тие сметале дека реформите не биле искрени, и никому не му било в корист истите да успеат. Џулијано де Визар запишал дека „реформите не се ништо друго освен една дипломатска измислица наметната од околностите и која можеби може да се оправда, но секогаш е со многу болни последици, бидејќи само до бескрај се развлекува некоја опасна состојба и само ја влошуваат финансиската состојба на населението. Австро-рускиот договор е договор на двајца противници, готови да се нафрлат еден врз друг, и кои, чувствувајќи дека сè уште не е дојден вистинскиот момент за да го зграпчат пленот, оставаат овој да се исцрпи, само за на крај да добијат, по можност, некое парче... Од друга страна, и турската влада ги попречува сите реформи, и не е исклучено дека ќе ја попречи и реформата на жандармеријата. Христијаните, постојано под притисок од странските пропаганди, не се убедени во потребата да ги подржат тие реформи, зашто токму заради нив ситуацијата со јавната безбедност се влошува... Во Охрид токму бугарскиот митрополит води лута војна со нашиот офицер....“.⁹⁶⁵

Со оглед на тоа што Италија немала директни или посредни територијални амбиции во Македонија, италијанските дипломати биле во позиција многу потрезвено и непристрасно да ја анализираат борбата меѓу пропагандите. Притоа,

⁹⁶³ S. Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir...*, 129.

⁹⁶⁴ Исто, 181.

⁹⁶⁵ ДАРМ, *Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri – Roma, Rapporto in arrive Turchia*, мф. 179, сн. 213-218, Sofia 25.09.1904.

мошне информативни се нивните анализи за етничката припадност на македонските христијани.⁹⁶⁶ Така, при анализа на борбата помеѓу Србите и Бугарите за патронат врз македонското словенско население, конзулот Сканиља забележал дека единственото нешто што ги поврзува македонските Словени со своите словенски браќа во Србија и Бугарија била сличноста на јазиците. Сето останато, според конзулот, покажувало дека се работи за сосема друг народ. „Дури ни физичкиот изглед на Бугарите или пак на Србите“ – истакнува Сканиља – „не е сличен на Македонците“.⁹⁶⁷ Исто и наследникот на Сканиља, конзулот Гаетани д’Арагона ди Кастелмола, забележал дека „во овој момент (Словените во Македонија, б.н) можат да се изјаснат само како Бугари или Срби; Сега огромното мнозинство од овие Словени се чувствуваат или пак имаат желба да се изјаснат како Бугари... а тоа неоспорно е поради активностите на бугарската пропаганда во Македонија, која што произлегува од бугарската национална црква“.⁹⁶⁸ За оваа тематика на 2.04.1906 пишува и конзулот Де Визар: „Моментално овде националноста на христијаните е само една, турската, и не може ни да се води сметка за нивната наклонетост кон Грција, Бугарија, Романија или Србија, затоа што таа се менува секој момент според парите кои пристигнуваат однадвор, од страна на малите горенаведени балкански држави, или во зависност од насилствата на кои се изложени“.⁹⁶⁹ Сето ова е убаво резимирано од в.д конзулот Михаил Пинета, кој мошне проникливо заклучува: „Етничкиот карактер на македонските

⁹⁶⁶ Италијанските конзули биле свесни за милет системот и неговата злоупотреба. Во тој контекст, конзулот Артуро Сканиља запишал: „Податоците добиени од официјалните турски статистики по коишто населението се дели според признаените националности, т.е според религиозната вероисповед, доколку целосно се прифатат може да наведат на грешка, бидејќи оние коишто се изјаснуваат како Бугари го опфаќаат само словенското население формално приклучено кон Егзархијата. Останатите Словени под јурisdикција на Патријаршијата, со нејасна етнографска припадност, се вбројуваат во Грци; Освен тоа, во оваа група се измешани и Грците и Власите, а меѓу муслиманите воопшто не се вброени Албанците, кои претставуваат посебен стар народ, на кој отпаѓаат скоро две третини од муслиманското население во (Битолскиот, б.н) вилает“ (S. Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d’Italia a Monastir...*, 319).

⁹⁶⁷ Исто, 324.

⁹⁶⁸ Silvano Gallon, *Il consolato d’Italia a Bitola, Del Regio Consolato d’Italia a Bitola dal 1895 al 1945*, Bitola 2001, 87.

⁹⁶⁹ S. Gallon, *Rapporti politici dei Regi Consoli d’Italia a Monastir...*, 331.

народи е сè уште во формирање. Националната свест во овие места е дел од фантазијата. Овде на највисок степен е единствено чувството за пари; секој е подготвен да му се стави на располагање на оној кој најмногу ќе понуди, па макар и да е Кинез!... Бугарите успеаја со терор во бугарски егзархисти да го претворат не само словенското население, туку и многу Романци (Власи, б.н). Денес и Грците го прават истото и можеби ќе успеат во тоа, како и Бугарите, нивните учители; меѓутоа со прекинувањето на теророт и со укинување на даноците, бргу ќе се види како работите се враќаат по старо. Сизифска работа е она што денеска го прават овие пропаганди“.⁹⁷⁰

4.3. За разлика од останатите Големи сили, Германија и Франција не биле директно заинтересирани за османлиските владенија на Балканот. Интересот на Берлин се сведува на зачувување на балканското статус кво и спречување балканските настани да ги загрозат односите помеѓу Големите сили,⁹⁷¹ а улогата на Франција во Источното прашање била обусловена од нејзината економска политика.⁹⁷² Токму на ваквиот став на овие две држави се должи и оскудноста на податоците за бугарската пропаганда во Македонија во дипломатските извештаи германските и француските конзули и амбасадори во Османлиската Империја.

До Берлинскиот конгрес Франција била главен покровител на католичката пропаганда во Македонија. Во тој контекст, акциите на бугарската црковна пропаганда биле подложени на детална анализа од страна на француските конзуларни претставници во регионот.⁹⁷³ Но по конгресот во германската метропола, и особено по циркуларот на кардиналот Сименони, издаден на 22.05.1886 по наредба на папата Лав XIII, според кој француското покровителство врз католичката пропаганда било предвидено само во регионите во кои Франција имала поголемо влијание од Австро-Унгарија,⁹⁷⁴ спласнал и интересот на француските дипломати за дејствијата на бугарската пропаганда.

⁹⁷⁰ Исто, 336-337.

⁹⁷¹ Die Große Politik..., 9 band..., 286.

⁹⁷² Маргарита Ристеска-Пешевска, Политиката на Франција кон Македонија, Скопје 1993, 87.

⁹⁷³ Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 5.

⁹⁷⁴ René Pinon, L'Europe et l'empire Ottoman: les aspects actuels de la question d'Orient, Paris 1908, 56.

Уште пред одржувањето на Берлинскиот конгрес Франција се изјаснила против создавањето на Голема Бугарија. На 7.06.1878 година, францускиот претставник на конгресот во Берлин, Вадингтон, истакнал дека „идејќи таму (во Берлин, б.н), Франција ќе се сеќава дека на Балканскиот полуостров има и други христијани освен Бугарите... дека има и други народи кои заслужуваат ист интерес на Европа“.⁹⁷⁵ Со оглед на тоа што, како што истакнува Макс Деметер Пајфус, „францускиот однос кон македонското прашање е гркофилски“,⁹⁷⁶ негативниот став на Франција кон Бугарија и нејзината македонска политика бил карактеристика на целиот период што го третираме во оваа теза. Француските дипломатски документи не изобилуваат со анализи на бугарските пропагандни дејствија во Македонија, меѓутоа, за разлика од британските дипломатски извештаи, сите бугарски активности во македонските вилаети се пропратени со терминот „бугарска пропаганда“.⁹⁷⁷ Сепак, и покрај француската незаинтересираност за бугарските пропагандни дејствија во Македонија, дипломатите на третата француска република успеале успешно да ја лоцираат посебноста на македонскиот народ. Така, според еден недатиран извештај на францускиот конзул во Битола, „Македонците избраа да се разликуваат од своите соседи, и затоа е апсурдно да се смета, како што се прави во Софија и Белград, дека Македонија е бугарска, или дека Македонија е српска“⁹⁷⁸... „ако прашате еден Македонец за таа работа, тој секогаш одговара дека е Македонец и е за создавање на независна Македонија, едноставно затоа што во тоа гледа решение и начин за ослободување од тиранијата на турските, српските и бугарските власти...“.⁹⁷⁹

И доколку францускиот интерес за бугарската пропаганда во Македонија бил скромен, германскиот интерес е непостоечки. Политиката на Бизмарк за зачувување на балканското статус кво и спречување балканските настани да ги загрозат односите помеѓу Големите сили опстојала до крајот на османлиското

⁹⁷⁵ Чедомир Попов, Франција и Србија, 1871-1878, Београд 1974, 399.

⁹⁷⁶ Max Demeter Peufuss, *Chestiunea aromânească, Evolutia ei de la origini până la pacea de la București 1913 și poziția Austro-Ungariei*, București 1994, 34.

⁹⁷⁷ На пример, види: *Documents diplomatiques, Affaires de Macédoine*, 1902, Paris MDCCCCIII, 114

⁹⁷⁸ Лазар Лазаров, ВМРО низ француската документација, Скопје 1997, 9.

⁹⁷⁹ Исто.

владеење во Македонија. Германскиот политички врв претпочитал мир на Балканот и слободен продор на неговиот капитал во Османлиската Империја. Оттука, германските амбасадори во Цариград ја третираше бугарската пропаганда до тој степен до каде што таа се јавувала како потенцијална опасност за нарушување на статус кво и загрозување на односите помеѓу Големите сили. Во сличен контекст, на 7.09. 1904 година, германскиот амбасадор во Цариград, фон Маршал, констатира дека „ключевите за големиот македонски проблем би биле најдени кога ќе се зауздаат националните барања и различните националности да се упатат на заедничка работа. За жал, оваа работа се базира врз заблуда“.⁹⁸⁰

⁹⁸⁰ Германски документи..., 93.

ЗАКЛУЧОК

Берлинскиот конгрес од 1878 година не ја постигнал прокламираната цел. Наместо да донесе стабилност во регионот, мировниот договор во германската метропола оставил повеќе отворени прашања на Балканот и ги стимулирал младите балкански држави да ги манифестираат своите територијални претензии кон османлиското наследство во Европа. За да ги оправдаат своите експанзионистички желби во Македонија, Бугарија, Србија и Грција го активирале сиот свој пропаганден потенцијал во овој дел од Османлиската Империја. Покрај нив, во пропагандната војна во Македонија се вклучила и Романија, која припишувајќи им романска етничка припадност на македонските Власи, се надевала на идни територијални отстапки во бугарска Добруца.

Целна група на пропагандната апаратура на младите балкански држави било македонското христијанско население. Злоупотребувајќи ги основните верски, просветни и хумани потреби на македонскиот народ, владите во Софија, Атина и Белград ангажирале огромен финансиски и интелектуален потенцијал за да го обликуваат Македонецот по бугарски, грчки или српски терк. Во овој контекст, особено по создавањето на Кнежество Бугарија, најголем успех постигнала бугарската пропаганда. Обединувајќи ги во себе православјето и словенскиот јазик во литургијата, Бугарската Егзархија претставувала најатрактивната алтернатива за компромитираната про-грчка Патријаршија.

1. Кримската војна му дала нов импулс на бугарското црковно движење. Далековидите бугарски општественици брзо разбрале дека прогласувањето на бугарска црковна независност би претставувало само половичен успех, доколку при тоа не се реши прашањето за територијалниот опсег на идната бугарска црква. Во тој контекст, дел од бугарските преродбеници го форсирале прашањето за границите меѓу проектираната бугарска црква и Цариградската Патријаршија, кои според нивните сфаќања во иднина би претставувале политички граници помеѓу грчкото кралство и посакуваната бугарска држава. Притоа, желбите на бугарските дејци ги надминувале бугарските етнички граници и навлегувале длабоко на македонска територија. За да ги анимираат Македонците и да ги амортизираат македонските културни, национални и политички тенденции, протагонистите во

бугарското црковно движење ја наметнале тезата дека единствено решение во битката за еманципација од Цариградската Патријаршија било создавање на заедничка црква за Македонците и Бугарите, која, според волјата на креаторите на оваа теза, би имала чисто бугарски предзнак. Во обид да го наметнат своето културно влијание врз македонскиот народ, во 60-ите и 70-ите години на XIX век бугарските националисти формирале голем број на читалишта, друштва и братства, чија главна цел била отворање на бугарски училишта во Македонија, испраќање на бугарски учебници и литература во овие училишта, подготовка и финансирање на учители и субвенционирање на млади Македонци.

2. Кон крајот на февруари 1870 година бугарското црковно-национално движење го постигнало својот дотогашен апогеј. На 27.02.1870 султанот Абдул Азис го потпишал ферманот за основање на самостојна бугарска црковна хиерархија под форма на Егзархија. Формирањето на Бугарската Егзархија и присуството на тројца егзархиски митрополити во Македонија го стимулирале развојот на бугарската пропаганда. Успехот во првите години од дејствувањето на Егзархијата во Македонија бил импозантен. До Руско-турската војна во Македонија, директно или посредно преку егзархиските црковно-училишни општини биле отворени 207 бугарски училишта, во кои предавале околу 250 учители, а ги посетувале над 20 000 ученици.

3. Берлинскиот конгрес отвори нови перспективи за бугарската пропаганда. Од една страна, како последица на Руско-турската војна егзархиските митрополити биле протерани од своите епархии во Македонија, но, од друга страна, со ревизијата на Санстефанскиот договор било создадено трибутарното Кнежество Бугарија, а бугарската црковно-просветна политика во Македонија добила постојан спонзор и заштитник. Буџетот на Бугарската Егзархија, од кој се финансирала огромната учителска, свештеничка и лекарска фаланга бил обезбедуван од бугарското Министерство за надворешни работи. Притоа, од година во година одобруениот буџет бил во постојан пораст. Како резултат на помирливата туркофилска политика на премиерот Стефан Стамболов, Бугарија успеала да ги врати, а постепено и да ги надгради позициите што ги имала пред Руско-турската војна. Во 1890 година Егзархијата добила митрополитски берати за Скопје и Охрид, во 1894 година исти такви берати биле добиени за Неврокопската и Велешката

епархија, а како последица на бугарската неутралност за време на Грчко-турската војна во 1897 година, владата на Константин Стоилов издејствувала три нови владички берати за Пелагониската, Струмичката и Дебарската епархија, како и право да отвори 4 трговски агентства во Македонија.

4. Бугарскиот пропаганден настап во Македонија бил насочен кон неколку правци. Конечната цел била бугаризирање на македонското население, кое, според планот на пропагандните идеолози, требало да го олесни територијалното завладување на Македонија. Во тој контекст, бугарската пропаганда користела најразлични пропагандни средства. Главната фабрика за перење на мозоци, производство на Бугари и, пред сè, креирање на кадар кој би ја дистрибуирал бугарската идеја насекаде низ Македонија биле средните училишта. Централна бугарска средношколска институција во Македонија била солунската машка гимназија „Св. Кирил и Методиј“. Главен финансиер на оваа гимназија била Бугарската Егзархија, која пак своите средства ги добивала од владата во Софија. Наставата во гимназијата се одржувала на бугарски јазик. Иако речиси сите ученици во гимназијата биле Македонци, како и мнозинството од педагошкиот кадар, директорското место безмалку секогаш било резервирано за етнички Бугари.

5. Според бугарската историографија, бројните бугарски лекари што биле назначени во македонските градови имале чисто хумана цел: да ги лекуваат болните Бугари и да го заштитиуваат бугарското население од стремежите на другите пропаганди. Меѓутоа, изворите нудат сосема поинаква приказна – бугарските лекари биле назначувани и плаќани од бугарското МНР или од Егзархијата, а нивната основна цел била да ја разбудат заспаната самосвест кај македонското население. Притоа, лекарите биле инструктирани да му укажуваат бесплатна медицинска помош на сиромашното население, особено доколку тоа принадлежело на некоја од останатите цркви или пропаганди.

6. Националната програма на бугарската државна елита била најсилно изразена во учебниците по историја, географија и бугарска книжевност. Токму преку овие предмети учениците ја добивале првата претстава за нацијата и општеството Оттука, нивното место во учебните програми често се перцепира како индикатор за тоа што се очекува од училиштето, и дали од него се бара да изврши

национално-општествена интеграција на младите генерации. Следејќи ја бугарската историографија се добива впечаток дека грчките и српските учебници по историја, географија и литература претставувале пропагандно средство, со кое што Грција и Србија се обидуваат да ја наметнат лагата дека Македонија е нераскинлив дел од општогрчкиот и општосрпскиот организам. Притоа, бугарските учебници се третираат како евангелија по патриотизам, кои што на младите ученици им ја презентираат историската вистина. Меѓутоа, компарација помеѓу сите овие учебници покажува дека разликите помеѓу нив се содржински, но не и суштински. По истиот урнек по кој во грчките и српските учебници се премолчувала бугарската власт во Македонија, во бугарските учебници по историја немало ниту збор за периодот кога Македонија се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат. Исто и читанките и учебниците по литература ја претставувале Македонија како историски дел од националното тело, во кој што живеат Бугари, без да се истакне присуството на другите етнички групи. Истото важи и за бугарските учебници по географија. При описот на македонските градови, авторите ги потенцирале исклучиво бугарските симболи во македонските градови.

6. За оправдување на бугарските територијални претензии во Македонија пред меѓународниот фактор, во пропагандната битка на бројки активно се вклучиле и бугарските статистичари, етнографи и картографи. Притоа, со тенденциозно искривување на фактите и нивно толкување во контекстот што му одговарал на авторот на статистиката или мапата, пред европската јавност се пласирала тезата дека огромното мнозинство од населението во македонските вилаети било бугарско.

7. Во функција на примарната цел на бугарската политика кон Македонија биле активирани и институции со политички, разузнавачки и културен карактер. Во различен период и со различни функции, бугарската пропаганда своите цели ги остварувала преку разни „добротворни“ друштва, политички партии, преку Второто политичко одделение и тн.

8. Свесни за своите противречни интереси во Македонија, балканските земји започнале преговори за поделба на сфери на влијание во македонските вилаети. Преголемите апетити на преговарачките страни го оневозможиле конкретниот договор за поделба. Меѓутоа, самиот факт што и Бугарија влегла во преговори за

поделба на Македонија, недвосмислено говори дека неофицијално им го признавала правото на Атина и Белград врз делови од оваа наводно бугарска земја, со што се делегитимира потенцираното историско право и се потврдуваат нејзините завојувачки претензии врз народот и територијата на Македонија.

9. Развојот на бугарската пропаганда во Македонија во голема мера зависел од констелацијата на меѓународните односи и од моменталниот интерес на Големите сили. Во прв план, потезите на бугарската пропаганда најчесто биле дирижирани од политичките релации помеѓу Софија и Виена од една, и Софија и Санкт Петербург од друга страна. Во зависност од овие односи, Русија и Австро-Унгарија ја играле улогата на заштитник, или пак на целат на пропагандата. Од втор план, а во контекст на нивната генерална политика кон Источното прашање, врз успехот или неуспехот на бугарската пропаганда во одредени моменти влијаеле и дипломатските претставници на Англија, Франција, Италија и Германија.

10. Непосредно пред започнувањето на првата Балканска војна, во Македонија имало 1 099 бугарски училишта, кои ги посетувале 64 368 ученици. Во истиот период во Македонија имало 1 820 егзархиски села, 7 митрополити, 1 310 свештеници и 1 078 егзархиски цркви. Силното, постојано и агресивно присуство на бугарските пропагандни институции во Македонија сепак не успеале да ја оствари главната цел на балканската политика и да инсталира бугарско национално чувство кај македонскиот народ.

ПРЕГЛЕД НА КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

а) Необјавени архивски материјали во Државниот Архив на Република Македонија

фонд: Архивска граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија-Белград (1820-1915)

фонд: Българска църковна община – Битоля

фонд: Българска църковна община – Велес

фонд: Браќа Машови – Велес (1852-1922)

фонд: Дебарско-кичевска митрополија 1897-1918

б) Микрофилмувани фондови и збирки во Државниот архив на Република Македонија

фонд: Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri – Roma

фонд: Бугарско Трговско Агентство – Битола

фонд: Foreign office

Објавени документи

Авантюрите на рускиот царизъм в България, По документите на царските архиви, Сборник документи, Съставител: П. Павлович, Варна 1991

Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1905-1906, Редакција и коментар Данчо Зографски, т. 1, Скопје 1977

Австриски документи за историјата на македонскиот народ, 1907-1908, Редакција и коментар Данчо Зографски, т. 2, Скопје 1981

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903-1909, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, Избор на документите и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2002

Арнаулов Михаил, Към историята на Българската екзархия, I, Документи от 1881 до 1890 година, Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“, Историко-филологически факултет, Том XL, София 1943-1944

Архив Юрдан Анастасов, Възраждането в Македония, София 2009

Архив на Възраждането, Том II, Документи по Съединението (Под ред. На д-р Т. Страшимиров), София 1908

Archives diplomatiques, serie 2, Tome LXVI, Paris 1898

Атанас Шопов, Дневник, дипломатически рапорти и писма, София 1995

Български Екзарх Йосиф I, Дневник, (текст, коментар и бележки: Христо Темелски), София 1992

Билярски Цочо и Пасков Илия, Документи за някои страни от дейността на Екзарх Йосиф I след 1901 г., Известия на държавните архиви, кн. 46, София 1983

Британски дипломатически документи по българския национален въпрос, Том I, 1878-1893, Съставители: Весела Трайкова, Александър Гребенаров, Румен Караганев и Румяна Прахова, София 1993

Британски документи за историята на Македонија, Том IV, 1857-1885 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје 2003

Британски документи за историята на Македонија, Том V, 1886-1900 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје 2005

Британски документи за историята на Македонија (1901-1904), т. VI (вовед и редакција д-р Александар Трајановски, избор и превод Зорица Божиновска), Скопје 2012

Банков Ив. Никола, Из архивата на Министерството за народното просвещение 1878/79-1884/85, София 1905

Външната политика на България, Документи и материали, Т. 1 (1879-1886), София 1978

Gallon Silvano, Rapporti politici dei Regi Consoli d'Italia a Monastir, 1895-1916, Bitola, 2004

Галчев Илия, За бѣднините и делата български (Непубликувани писма на К. Шапкарев), Пиринско дело, год. 40, бр. 252, София 1984

Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Гръцката и сръбската пропаганди в Македония, Краят на XIX – началото на XX век, Нови документи, София 1995

Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Екзарх български Йосиф I, Писма и доклади, София 1994

Георгиев Величко и Трифонов Стайко, История на Българите 1878-1944 в документи, том I, 1878-1912, част втора, Българите в Македония, Тракия и Добруджа, София 1995

Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Македония и Тракия в борба за свобода, Краят на XIX – началото на XX век, София 1995

Германски документи за политиката на Германија и европските сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005

Граѓа за историју македонског народа из архива Србије (приредил д-р Климент Цамбазовски), Том IV, Књига III (1888-1889), Београд 1987

Die Große Politik der europäischen kabinette, 1871-1914, Sammlung der diplomatischen akten des Auswärtigen Amtes, 9 band, Der nahe und der fende Osten, Berlin 1924

Докладъ до Неговото Величество Фердинандъ I Царъ на Българитѣ, По случай 25-годишнината отъ възшествието му на българския прѣстолъ, 1887-1912, s.l, s.a

Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano), Macedonia, Roma 1906

Документи за българската история, Том 3, Документи из турските државни архиви (1564-1908), Софија 1940

Документи за българската история, Том 4, Документи из турските државни архиви (1863-1909), Софија 1942

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том први, Скопје 1982

Документи и материали за историјата на българскиот народ, Софија 1969

Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903 (Подбор, редакција и коментар Томо Томоски), Скопје 1955

Documents diplomatiques, Affaires de Macédoine, 1902, Paris MDCCCCIII

Documents diplomatiques, Affaires d'Orient, Congrès de Berlin, 1878, Paris 1878

Documents diplomatiques Français (1871-1914), 1-re serie (1871-1900), Tome XIII, Paris 1953

Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2-e serie (1901-1911), Tome I-III, Paris 1931

Дракул Симон, Македонија меѓу автономијата и дележот, Зборник руска дипломатска документација, 1894-1913, Том 1-7, Куманово-Скопје, 1995-2007

Ѓорѓиев Ванчо, Бугарски документ од 1906 година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив, Историја, XXXIII/1-2, Скопје 1997

Ѓорѓиев Ванчо, ВМОРО 1893-1903, Поглед низ документи, Скопје 2013

Ивановски Орде, Искажување на Димитар Благоев за народноста на Македонците пред бугарскиот парламент во 1917 година, Современост, Год. XVII/1, Скопје 1967

Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија (превод, редакција и коментар Данчо Зографски), Скопје 1955

Илинден во француските дипломатски документи (Избор, редакција и коментар д-р Глигор Тодоровски), Скопје 1993

Јовановски Далибор, Балканот од 1826 до 1913 година, Скопје 2011

Јовановски Далибор, Еден британски документ за населението во Македонија од 1897 година, Историја, XXXVII/1-2, Скопје 2001

Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878), том първи (1878-1885) книга първа, София 1969

Кирил Патриарх Български, Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879-1895), Доклади на френските консули в Солун, София 1968

Кръстев Ангел, Документи за преминаване под ведомството на Българската екзархия, Църковно-исторически архив, Т.І, София 1981

Македонија во билатералните и мултилатералните договори на балканските држави 1861-1913, Документи (редакција и коментар Михајло Миноски), Скопје 2000

Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Избор, редакција и коментар: Александар Христов и Јован Донеv, Скопје 1994

Македонија, Сборник от документи и материали, София 1978

Международни актове и договори (1648-1918), съставила Слава Стефанова, София 1958

Николчев К., Материали за историята на аптечното дело в България, София 1929

Образъ на царскый ферманъ за решението на българскый въпросъ, Цариградъ, 1870

Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ (1800-1919 година), II дел, Трето дополнето и проширено издание (составил Љубен Лапе), Скопје 1976

Основенъ правилникъ за уредбата на българскитъ училища въ Турция, Цариградъ 1910

Офейковъ, Материяли за българското възраждане въ Македония, Периодическо списание, кн.XVIII, Средецъ 1885

Пасков Илия, Изложение на екзарх Йосиф I до Св. Синод на Българската църква за църковно-училищното дело в Македония и Одринско (1897-1900 г.), Известия на државните архиви, кн. 59, София 1990

Протоколи на Българскыя-тъ народенъ соборъ въ Цариградъ прѣзь 1871, София 1911

Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Избор, редакција и коментари: Александар Трајановски, Скопје 2004

Сборникъ на дѣйствиющитѣ сѣдбени закони въ княжеството (1878-1906),
София 1906

Френската жълта книга по македонския въпросъ, Дипломатически
документи на френското министерство на външнитѣ дѣла (Прѣвелъ отъ оригинала
Д. Ризовъ), София 1903

Further correspondence respecting Affairs in the East, Turkey no.3 (1889),
London 1889

Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe, Turkey
No.3 (1903), London 1903

House of Commons papers, Great Britain, Parliament, House of Commons, vol.
LXXIX, Turkey, Session 5 December 1878-15 August 1879, s.l 1878-79

Шапкарев Кузман, За възраждането на българщината в Македония,
Неиздадени записки и писма (Съставителство и редакция: Илия Тодоров, Николай
Жечев, Предговор: Петър Динеков), София 1984

Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente – (1864-1948) –
Volumul I (Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicia
de: Adina Berciu – Drăghicescu și Maria Petre), București 2004

Литература

А., Средње српске школе у Скопљу, Просветни гласник, бр. 8, Београд 1907

Abeleanu Dem., Turcia Europeană, Geografia fizică și politică pentru școalele
Române din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia, Bucuresci 1905

Автобиография на Конс Г. Самарджиев, 1908 г., Развитие II/11-12, s.l, 1919

Agadjanian Alexander, Armenian Christianity today: Identity, politics and
popular practice, Brlington 2014

Ágoston Gábor & Masters Bruce, Censorship, Encyclopedia of the Ottoman
Empire, New York 2011

Al Bagav Andreilu, Carti di Aleadziri (Tră Clasili II, III, IV tsi vin după
Abitsidar), Constanța 1994

Алексијевић Димитрие, Старо-Срби, Београд 1878

Андонов Полјански Христо, Сан-Стефанска Бугарија, Ненаучно толкување
на македонската историја, Скопје 1968

Argintineanu I., Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani, Lumina
(Bitolia), III/10, București 1905

Арнаулов Михаил, Неофит Хилендарски Бозвели, Живот, дело, епоха 1785-
1848, II издание, София 1971

Artinian Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, London 1970

Athanasescu Dimitru, *Abecedaru Romănescu trā Românlji d'in drepta a Dunareljei*, Bucuresci 1865

Athanasescu Dimitriu, *Terrascriptiune scurtă trā feciorilji și fetele da clasa I și II primariă*, Bucuresci 1867

A consul's daughter and wife, *With people of Turkey: Twenty years' residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, vol. 1, London 1878

А. Ш, *Българското културно дѣло въ Македония въ цифри*, Българска сбирка, кн. V, София 1911

Бълевъ Ив. Георги, *Последнитѣ дни на солунската Б.М.Р гимназия*, Сборникъ Солунъ, София 1934

Битоски Крсте, *Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912)*, Грчки религиозно-просветни и вооружени акции, Скопје 1968

Битоски Крсте, *Македонија и Кнежевство Бугарија (1893-1903)*, Скопје 1977

Благоев Димитър, *Кратки бележки из моя живот*, София 1949

Божинов Воин, *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913*, София 1982

Божинов Воин, *Солунската гимназия «Кирил и Методий» в обществено-политическия живот на българското население (1880—1913)*, Исторически преглед, Год 27, кн. 4, София 1971

Bourne Kenneth, *The foreign policy of Victorian England, 1830-1902*, Oxford 1979

Brancoff D.M., *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905

Брејлсфорд Ноел Хенри, *Македонија, Нејзините народи и нејзината иднина*, Скопје 2003

Brubaker Rogers, *Citizenship and nationhood in France and Germany*, Harvard University Press 1992

Βακαλόπουλου Α. Κωνσταντίνου, *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, *Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*, Θεσσαλονίκη 1983

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Το Μακεδονικό ζήτημα: γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση*, Θεσσαλονίκη 1989

Ванчев Ёрдан, *За Солунската българска гимназия и за още нещо...*, Литературен фронт, бр. 6, София 1979

Ванчев Ёрдан, *Новобългарската просвета в Македония през възраждането*, София 1982

Ванчев Ёрдан, *Солунската гимназия от 1883-1913 г.*, *Пламякът на Солунския светилник*, София 1970

Вардарски (Петар Поп Арсов), Стамболовщината во Македонија и нејзините претставници (превод, редакција, коментар и предговор Ванчо Ѓорѓиев), Скопје 2006

Васковъ Иванъ, Юнашката организација въ гр. Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934

Великов Стефан, Македонската българска дружина, Възрожденски книжари, София 1980

Wendel Hermann, The Bulgarians and the Macedonian question, Macedonia and the Macedonians, Rome 1918

Влахов Туше, Криза в българо-турските отношения 1895-1908, София 1977

Voinov F.I., La question macédonienne et les réformes en Turquie, Paris 1905

von Mach Richard, The Bulgarian Exarchate: Its history and the extend of its authority in Turkey, London 1907

Gallon Silvano, Il consolato d'Italia a Bitola, Del Regio Consolato d'Italia a Bitola dal 1895 al 1945, Bitola 2001

Галчев Илия, Българската просвета в Солунския вилает, София 2005

Галчев Илия, Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870-1913), София 1994

Ганчев Добри, Спомени (Съставители: Цочо Билярски и Ива Бурилкова), София 2005

Ганчев Добри, Учебник по българската история за долните класове на гимназиите и трикласните общински училища, Пловдив 1892

Гацевъ Никола, Солунската българска търговска гимназия, сб. Солун, София 1934

Генов Цонко, Освободителната война 1877-1878 г., София 1978

Georgevitch R.T, Macedonia, London 1918

Gorčević Spiridon, Makedonien und alt-Serbien, Wien 1889

Grenville John Ashley Soames, Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century, London 1964

Grey of Falladon, Twenty years, 1892-1916, vol. 1, London 1934

Гръчаров Стойчо, България на прага на XX столетие, София 1986

Гулабчев Спирос, Един оглѣд по етнографията на Македония, Габрово 1887

Данова Надя, Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век, София 1980

Δαρδαβέσης Ι. Θεόδωρος, Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης, Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι διατελέσαντες Πρόεδροι (1871 - 2010), Θεσσαλονίκη 2010

Даскалов Георги, Българите в Егейска Македония, Мит или реалност, София 1996

Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ, По спомени на Яне Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкаровъ, Съобщава Л. Милетичъ, София 1927

Джонев Ангел, Македония в железопътната политика на България, 1878-1918 г., Кюстендил 2008

Димевски Славко, Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија, Скопје 1960

Димески Димитар, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает 1893-1903, II издание, Скопје 1982

Димитров Ангел, Училището, прогресът и националната революция, Българското училище през Възраждането, София 1987

Димитровъ Благой, Общъ погледъ върху солунскитѣ български гимназии, Сборникъ Солунъ, София 1934

Дюлгерова Нина, Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, 1894-1903, София 1994

Дойнов Дойно, Руско-турската Освободителна война и македонските българи, Македонски преглед, кн. 3, София 1998

Доклестикъ Љубиша, Српско-македонските односи во 19 век, Скопје 1973

Дорев Панчо, Народните борби в Македония, Българщината в Битолско (според документи от турските държавни архиви), Македонски преглед X/3-4, София 1936

Дракул Симон, Руските дипломатско-стратешки контроверзи околу македонското прашање во илинденските децении, 100 години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Прилози од научен собир одржан на 21-23 октомври 1993, Скопје 1994

Ѓорѓиев Ванчо, Анастас Лозанчев, Скопје 2014

Ѓорѓиев Ванчо, Апостол Петков Терзиев – Кралот на Блатото, Скопје 2013

Ѓорѓиев Ванчо, Неофицијални ставови од официјални бугарски личности и институции за македонскиот идентитет од крајот на XIX и почетокот на XX век, ГЗФЗФ на УКИМ, кн.69, Скопје 2009

Ѓорѓиев Ванчо, Петар Поп Арсов, Прилог кон проучувањето на македонското националноослободително движење, Скопје 1997

Ѓорѓиев Ванчо, Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење, Скопје 2010

Ѓорѓиев Ванчо, Политиката на Бугарија кон Македонија и ВМОРО 1904-1906 година, Историја XXXIV-XXXV/1-4, Скопје 1998

Ѓорѓиев Ванчо, Прашањето за амнестија на водачите од Илинденското востание, Гласник на Институтот за Национална Историја (понатаму: ГИНИ), 57/1-2, Скопје 2013

Ѓорѓиев Ванчо, Реформи за мир или одлагање на конфликтот, 100 години од Балканските војни, Прилози од научниот собир одржан на 3-4 декември 2012 година, Скопје 2013

Ѓорѓиев Ванчо, Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893-1903 година, Скопје 2003

Единь Македонецъ, Българската пропаганда въ Македония и Одринско, София 1902

Единь Македонецъ, За отъчество и народность!, София 1894

Езекиев Сергей, Настоятелството за бедните училища в Цариград и българската просвета в Македония (1874-1876) г.), Исторически преглед, XLV/2, София 1990

Еничеревъ Никола, Спомени отъ моето учителство въ Прилѣпъ, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XX, София 1904

Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique, Extrait du Courrier d'Orient, Constantinople 1878

Зафировић Стојан, Мушка гимназија у Скопљу, Извештај за године 1894-1929, Скопље 1929

Зафировић Стојан, Скопска гимназија, Јужни преглед, Год. III, бр. 2, Скопље 1929

Зафировић Стојан, Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934, Скопље 1934

Zbucnea Gheorghe, Relațiile României cu sud-estul European la începutul secolului al XX-lea (1900-1912), București 1999

Zervas G. Theodore, Resurrecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913, Dissertation paper, Loyola University Chicago, Chicago 2010

Зографовъ Драганъ, Трајко Китанчевъ, Сборникъ Солунъ, София 1934

Зографски Данчо, Развитиокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење, Скопје 1967

Зографски Данчо, Создавањето и развитокот на индустријата во Македонија до балканската војна, Годишник на Економскиот факултет, VIII, Скопје 1961

Иванова-Петрова М., Солунската девическа гимназија, Сборникъ Солунъ, София 1934

Иванов Ив., Положението на Българитѣ в Македония, София 1895

Ивановъ Ил., Македонската Alma mater, Сб. Илинденъ 1903-1927, София 1927

Изъ запискиѣ на Ив. х. Николовъ, Ил. Илинденъ VII/3-4 [73-74], София 1936

Илиева Анна, Нещо за Солун, за солунските български училища, учители, книжарници и книжари в края на XIX век, Реферат изложен на Научна конференция - Българската книга и библиотеките през възраждането, Сливен 7-8 Юни 2005 г.

Иовчевъ Лазаръ, Обявление, Читалище, кн. 22, Цариградъ 1871

Иречек Йос. Конс., Историята на Българитѣ, Търново 1886

История на Българите, Том II, Късно средновековие и възраждане (Под редакция на Георги Марков), София 2004

История на Сръбско-българската война – 1885 г., София 1971

Желавич Барбара, Историја на Балканот, Осумнаесетти и деветнаесетти век, Том I, Скопје 1999

Jelavich Barbara, Russia's Balkan entanglements, 1806-1914, Cambridge 1991

Јовановски Далибор, Грчка балканска политика и Македонија 1830-1881, Скопје 2005

Jovanovski Dalibor, Science and Politics – The Creation and Promotion of the Northern Line of the Greek Aspirations in Ottoman Macedonia, The Name Issue Revisited, Skopje 2013

Jovanovski Dalibor, The Numbers and the Policy: Greek Statistics on Ottoman Macedonia in the 19th Century, Macedonian Historical Review, vol. 3, Skopje 2012

Кайчев Наум, Българската църква и просвета в Костурско (1900-1912), Македонски преглед, XIV/3, София 1991

Кайчев Наум, Македонийо възжелана, Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912), София 2006

Кайчев Наум, „Маѳедоно-српска царевина“ срещу „Западното българско царство“, митът „Македонија“ в българските и сръбските учебници по история, Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите, Благоевград 1997

Кайчев Наум, Пространството „Македонија“ в Българските и Сръбските учебници по литература (1878-1912), История, Образование, Континуитет и Промяна, Благоевград 2003

Каменов Петър, Проектът на граф Андраши за отделянето на Македонија (1877-1878), Исторически преглед, год. 53, бр. 3, София, 1997

Кандиларовъ Георги Ст., Българскитѣ гимназии и основни училища въ Солунъ София 1930

Кантарциев Ристо, Македонското преродбенско училиште, Скопје 1965

Кантарциев Ристо, Учебници и книги што биле во употреба во македонските училишта во XIX век, Просветно дело XVII/7-8, Скопје 1961

- Кирил Патриарх Български, Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията, София 1971
- Кирил Патриарх Български, Екзарх Антим (1816-1888), София 1956
- Кънчов Васил, Избрани произведения, Том II, София 1970
- Кънчовъ Василь, Македония, Етнография и статистика, София 1900
- Кънчовъ Василь, Орохидрография на Македония [Подъ редакцията на проф. А. Иширковъ], Пловдивъ 1911
- Кънчовъ Василь, Отечествоведениѣ, Учебникъ за четвърто отдѣление съставенъ споредъ новата Екзархийска програма, Пловдивъ 1899
- Koltsidas M. Antonis, Greek education in Monastir-Pelagonia, Organisation and operation of Greek schools, Cultural life, Thessaloniki 2008
- Кондарев Никола, Сираков Станьо и Чолов Петър, Народните читалища преди Освобождението, Том I, София 1972
- Konortas Paraskevas, From Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Greek Orthodox Community, Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century, Princeton 1999
- Коршунова Надежда, Восточный вектор геополитики Екатерины II: Греческий проект, Вестник Челябинского университета, X/1, Челябинск 2003
- Косев Димитър, Петко Рачев Славейков, Обществена и политическа дейност, София 1986
- Κουλούρη Χριστίνα, Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914), Αθήνα 1988
- Крайничанецъ П. Иванъ, Спомени отъ изминалия пѣтъ въ живота ми, Скопие 1942
- Крачунов Кръстьо, Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908-1911), София 1931
- Кусевичъ Методий, Църковно-училищното дѣло въ Македония следъ войната въ 1877-1878 г., Сборникъ Солунъ, София 1934
- Lady Cecil, Life of Robert Marquess of Falisbury, vol. 1, London 1922
- Лазаров Лазар, ВМРО низ француската документација, Скопје 1997
- Лафчиев Стефан, Спомени за Българската екзархия 1906-1909, Предговор, съставителство, бележки и именен указател: Христо Темелски, София 1994
- Лелъова Росица, Българските църковни общини в Македония (1878-1903) – Статут и структурно-организационни въпроси, Известия на Българското историческо дружество, том. 41, София 2011
- Лисицата и лъвот, Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност, 1886-1902 г., Том I, София 1994

Македонија во делата на странските патописци, 1903, редактор Александар Матрковски, Скопје 2007

Мангова-Поњавиќ Кики, Банките во Македонија и стопанскиот развој, Скопје 1992

Манджуков Г. П., Предвестници на бурјата, Спомени, София 2013

Μάνος Νικόλαος, Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913), Θεσσαλονίκη 2008

Mantegazza Vico, Macedonia (marzo-aprile 1903), Milano 1903

Маркова Зина, Българската Екзархия, 1870-1879, София 1989

Маркова З., Дейноста на Българската Екзархия в Македонија и Одринска Тракия, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994

Маркова З., Екзархийското дело в Европейска Турция, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994

Маркова З., Екзархията – Изразител на българската общност, Промени в статута на екзархийското ведомство, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994

Марков Георги, Обявяване и признавање на независимостта на България през 1908-1909 г., Воено-исторически сборник, 5, София 1983

MacDermott Mercia, Freedom or death, The life of Gotsé Delchev, London 1978

Meininger A. Thomas, Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872), Madison, 1970

Мелџов Антон, За бежанскиот проблем в Източна Македонија преди и след Илинденско-Преображенското встание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско встание, София 1988

Meštrović Ivan, Uspomene na političke ljude I dogadjaje, Buenos Aires 1961

Миладинова-Алексиева Царевна, Епоха, земя и хора, Съставителство, коментар и бележки Елисавета Миладинова, София 1985

Miller W., "The Promised Land" of the Balkan Peninsula, Cosmopolis, VIII/22, Paris 1897

Минов Никола, Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија, 1860-1903, Скопје 2013

Minov Nikola, The war of numbers and its first victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of 20th century), Macedonian Historical Review, vol. 3, Skopje 2012

Миноси Михајло, Македонија и Бугарија, Историски соочувања, Скопје 2008

Миноски Михајло, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање, 1878-1903, Скопје 1982

Мирчевъ Димитъръ, Българската книга въ Македония, сб. Солунъ, София 1934

Митев Й., „Записката“ на митрополит Методий Старозагорски като извор за свалянето на екзарх Антим I, Известия на Института за История, кн. 28, София 1985

Μιχαηλίδης Δ Ιάκωβος., Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006

Михов Милен, С кръст и меч, Българската Екзархия, ВМОРО и освободителните борби на Българите в Македония и Одринско (1902-1912), Велико Търново 2002

Мишев Радослав, Австро-Унгарија и Българија, 1879-1894, Политически отношения, София 1988

Мишев Радослав, Австро-Унгарија и българи-турските отношения в Македония – юни 1890-август 1892, Научни изследвания на преподаватели от ВТУ „Кирил и Методий“, Велико Търново 1979

Мишев Радослав, Австро-Унгарија и българиското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия, 1839-1912, София 1993

Мишев Радослав, Австро-Унгарија и идеята за обявяване на независимостта на Българија (1889-1908 г.), Исторически преглед, XL/3, София 1989

Μόδης Γεώργιος, Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος, Θεσσαλονίκη 1972

Moore Frederick, The Balkan trail, London 1906

Настевъ Хр., I-вия випускъ на Скопското българско мъжко педагогическо училище, Ил. Илинденъ, XII/3 (113), София 1940

Начовъ Н., Цариградъ като културенъ центъръ на българитъ до 1878 г., Сборникъ на БАН, кн. XIX/12, София 1925

Nistor Ionuț, „Problema Aromână” în raporturile României cu statele balcanice, 1903-1913, Iași 2009

Nicolaïdès Cléanthès, La Macédoine, La question macédonienne dans l'antiquité, au moyen-âge et dans la politique actuelle, Berlin 1899

Новаков Ж. Александра, Средње српске школе у Османском царству (1878-1912), Докторска дисертација одбранета на Универзитетот во Нови Сад, Филозофски факултет, оддел за Историја, Нови Сад 2014

Oestrich K., Die Bevölkerung von Makedonien, Geographische Zeitschrift, XI, Leipzig 1905

О, М и Б, Погледъ върху дѣятелността на Българската Екзархия, 1877-1902 г., Leipzig 1902

Основването на ВМРО (изъ запискиѣ на Иванъ Х. Николовъ), сообрава Хр. Шалдевъ, Ил. Илинденъ, VIII/1 (71), София 1936

Пандевски Манол, Политичките партии и организации во Македонија (1908-1912), Скопје 1965

Пантев Андрей, Англия срещу Русия на Балканите, 1879-1894, София 1972

Παπακυριάκου Κυριάκος, Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών, από τα αρχεία του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών και από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα Σερραίων Μακεδονομάχων, Β' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Οι Σέρρες και η περιοχή τους από τηνοθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Σέρρες, 6-9 Απριλίου 2006, Πρακτικά, Α' Τόμος, Σέρρες 2013

Пери М. Данкан, Политиката на теророт, Македонското револуционерно движење во периодот од 1893 до 1903 година, Скопје 2001

Петров Петър и Темелски Христо, Църква и църковен живот в Македония, София 2003

Peufuss Max Demeter, Chestiunea aromânească, Evolutia ei de la origini până la rasea de la București 1913 și poziția Austro-Ungariei, București 1994

Pinon René, L'Europe et l'empire Ottoman: les aspects actuels de la question d'Orient, Paris 1908

Пловдивски Максим, Автобиография и спомени, София 1930

Поплазаров Ристо, Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век (Вооружени, пропагандни, дипломатски и други антимакедонски акции и борбата против неа на теренот), Скопје 1973

Попов Жеко, Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902, София 1994

Попов Жеко, Отношението на българското правителство към Илинденско-Преображенското въстание, Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, София 1988

Попов Радослав, България и Русия (1894-1898), Политически отношения, София 1985

Попов Чедомир, Франција и Србија, 1871-1878, Београд 1974

Porter Andrew, The Nineteenth Century, The Oxford History of the British Empire, vol. III, Oxford 2001

Първият комитетъ на ВМРО — Спомени на д-ръ Христо Татарчевъ, Съобщава Любомиръ Милетич, София 1928

Радев Симеон, Македония и българското възраждане въ XIX вѣкъ, часть II, София 1927

Радев Симеон, Строителите на съвремена България, том.1-2, София 1973

- Радев Симеон, Ранни спомени, София 1967
- Райновъ Божилъ, Две години въ Солунъ, Сборникъ Солунъ, София 1934
- Райновъ Божилъ, Преди половин век, София 1934
- Раковски Г. С., Нѣколко рѣчи о Асѣню Първому, великому царю Българскому и сыну му Асѣню Второму, Бѣлградъ 1860
- Растовић Александар, Велика Британија и македонско питање, 1903-1908, Београд 2011
- Ристеска-Пешевска Маргарита, Политиката на Франција кон Македонија, Скопје 1993
- Ристовски Блаже, Крсте П. Мисирков (1874-1926), Прилог кон проучувањето на развитокот на македонската национална мисла, Скопје 1966
- Rossos Andrew, Macedonia and the Macedonians, A history, Stanford 2008
- Руменовъ Вл., Положението на българщината въ Скопската епархия и дѣятелноста на сръбската пропаганда, София 1901
- Руменовъ Вл., Страница отъ близкото минало, Рускиѣ консули и сръбската пропаганда въ Скопско, Македония, 30 май, София 1922
- Saintoyant Jules-François, Un aspect de la politique anglaise, 1066-1941, Paris 1942
- Събев Тодор, Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г., София 1973
- Seton-Watson R.W, The Austro-Hungarian Ausgleich of 1867, The Slavonic and East European Review, XIX/53-54, London 1939
- Сидовски Кочо, Италија и Источната криза, Зб. Македонија во Источната криза (1875-1881), Скопје 1978
- Сидовски Кочо, Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, Скопје 1994
- Сидовски Кочо, Италија и реформите во Македонија од 1903 до 1909 година, Скопје 1996
- Силяновъ Хр., Освободителнитѣ борби на Македония, Томъ първи, Илинденското възстание, София 1933
- Силяновъ Хр., Освободителнитѣ борби на Македония, Томъ II, След Илинденското възстание, София 1943
- Симић Ст. Свет., Српске школе у Скопљанској епархији, Подаци за годину 1895/6, Београд 1897
- Σιώκης Δημ. Νικόλαος, Ο μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος - 1852-1920- μέσα από τις σελίδες μιας ανέκδοτης εξιστόρησης του Βίου και της Εθνικής δράσης του, Επιστημονικό Συνέδριο „Μακεδονικός Αγών“, 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004, Θεσσαλονίκη 2006

Славов Слави, Българската дипломация в Македония и Одринско и ВМОРО (1903-1908), Известия на Българското историческо дружество, том 41, София 2011

Сотировски Никола, Кон историјата на македонизмот во работата на српската национална пропаганда во Македонија во втората половина на XIX век, Годишник на Правниот факултет, бр. VII, Скопје 1962

Спировъ А. Дим., Македония и нейнитѣ претенденти, или Сърбия, Гърция и България за Македония, София 1890

Спомени на Ѓорче Петров, Скопје 1950

Stamatopoulos Dimitrios, From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization, Citizenship in historical perspective (Edited by Steven G. Ellis, Guđmundur Halfdanarson and Ann Katherine Isaacs), Pisa 2006

Стателова Елена и Грънчаров Стойчо, История на нова България 1878-1944, т. 3

Стателова Елена, Попов Радослав и Танкова Василика, История на българската дипломация 1878-1913, София 1994

Статистика на българските училища въ Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893-1894 г., Пловдивъ 1895

Stern Bernhard, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, Berlin 1903

Stoicescu Virgiliu, Naum I. Const., Petrescu-Birina Const., Abecedar Macedo-Român, Bucuresti 1900

Stojanović D. Mihailo, The Great Powers and the Balkans, London 1968

Стрѣзовъ Георги, Първи стѣпки на солунската гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934

Съчинения на Трайчо Китанчевъ, нарежда Юрданъ Ивановъ, София 1898

Танкова В., Политиката на правителството на Стефан Стамболов по националният въпрос, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 1, София 1994

Ташев Ташо, Министрите на България 1879-1999, София 1999

Темелски Христо, Султанският ферман от 27 февруари 1870 г., Основаване и дейност на Българската екзархия в Цариград. Духовна култура, кн. 8, София 1995

Темелски Христо, Църковно-народният събор от 1871 г. Родина, кн. 2, София 1996

Тодоров Петър, Погромите на България, част I, София 1930

Тодоров П. Тодор, Цариградската българска колония и църковният въпрос, Сборник 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971

Трајановски Александар, Бугарската Егзархија и македонското национално-освободително движење, 1893-1908, Скопје 1982

Трайкова В., Българската Екзархия в борбата против чуждите пропаганди, Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи, 1878-1944, Том 2, София 1995

Трайков Веселин, Гръцката общественост и Илинденско-Преображенското въстание 1903 г., Военноисторически сборник, No.3, София 198

Трайчев Георги, Манастирите в Македония, София 1933

Тренчев Георги, Педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887-1896 г.), Исторически преглед, год. 60, кн. 1-2, София 2004

Τζινίκου – Κακούλη Αθηνά, Γιατροί στον μακεδονικό αγώνα, Θεσσαλονίκη 1996

Τσάλλη Παντελή, Το δοξασμένο Μοναστήρι, Ήτοι ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχώρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903, Θεσσαλονίκη 1932

Upward Allen, The East end of Europe, The report of an unofficial mission to the European provinces of Turkey on the eve of the revolution, London 1908

Yosmaoğlu İpek, Chasing the Printed World: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913, Turkish Studies Association Journal, 27/1-2, s.1, 2003

Fray Graham Michael, Goldstein Erik, Langhorne Richard, Guide to international relations and diplomacy, London 2002

Хаджиниколова Елена, Българското благотетелно братство “Просвещение” и неговата просветна дейност в Македония, Военноисторически Сборник, г.67, бр. 2, София 1998

Христов Христо, Освобождението на България и политиката на западните држави, 1876-1878, София 196

Хрон Карл, Народността на Македонските Словени (Избор и редакција Цветан Станоевски), Скопје 1990

Capidan Th., Scoala comercială din Salonic, Peninsula Balcanica, II/5, București 1924

Црнојевић В. [В. Карић], Цариград, Света гора, Солун, Путничке цртице с белешкама о народној пропаганди на истоку, Београд 1889

Цамбазовски Климент, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје 1960

Цамбазовски Климент, Стојан Новаковић и македонизам, Београд 1965

Шалдевъ Хр., Екзархъ Йосифъ 1 за задачата на Екзархията следъ 1887 год., Ил. Илинденъ, год. VIII, кн. 9 (79), София 1936

Шапкаревъ Кузманъ, Предистория на солунскитъ български гимназии, Сборникъ Солунъ, София 1934

Шарков Васил, Горна Джумая, Минало и днес, София 1930

Шоповъ А., Изъ новата история на Българитъ въ Турция, Пловдивъ 1895

Шопов Й., Българската екзархия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1912, Известия на Църковноисторически и архивен институт, том 3, София 1985

Шумлянски Офнеръ Юлиянъ, Кабинетът по естествена история при солунската мъжка гимназия, Сборникъ Солунъ, София 1934

Весници

Знаме (София)

Македония (София)

Македония (Цариградъ)

Нов век (София)

Право (Цариградъ)

Пряпорец (София)

Реч (София)

Свобода (София)

The Daily Telegraph (London)

The Times (London)